

Сандра Шаре

Како писати за новине

1

Сандра Шаре
Како писати за новине I

Издавач:
Медија центар, Београд

За издавача:
Зоран Јеличић

Лектура:
Снежана Баук

Коректура:
Станица Милошевић

Графички дизајн:
Никола Костандиновић

Штампа:
Либра, Београд

Тираж:
1.000

Београд, 2004.

ISBN 86-82827-37-9

Издавање књиге помогао је IREX ProMedia Serbia
у оквиру програма помоћи USAID

Сандра Шаре

Како писати **за НОВИНЕ**

1

Језик јавне комуникације

Београд, 2004.

Овај приручник не би могао бити написан без професионалног разумевања београдског Медија центра, који га је уврстио у своја издања. Медија центру дујем захвалности и због тога што је више пута пристио на продужење рока израде шекста.

У деловима књиге чији садржај излази из оквира лингвистике помогле су ми примедбе социолога Срећка Михаиловића и професорке београдског Филозофског факултета у пензији Свећлане Књазев-Адамовић. Одговорности за пропусте припада мени.

Подстицајне разговоре о појављивању овог приручника и помоћ у проналажењу литературе пружили су ми лингвисткиња Свенка Савић и дијалектолог Станислав Станковић. О овде обрађеним темама разговарала сам и с многим другим људима. Жао ми је што поименце не могу да им се захвалим на помоћи.

Текст је лекторисала лингвисткиња Снежана Баук, а кориговала га је Станица Милошевић. Захваљујем им се на квалитетном раду.

Успомени на двоје којих више нема

Букашина Вујасиновића, мој дједу несталој у „Олуји“ 1995.

Љиљану Симић, лекторку, менторку, пријатељицу

Садржај

ПРЕДГОВОР	9
РЕЧ АУТОРКЕ	11
I ЈЕЗИК	21
Ставови о језику	22
Дијалект	35
Жаргон	39
Књижевни и стандардни језик	41
Стандардни језик	43
Стандардни језик и нација	45
Како настаје стандардни језик	50
Функционални стилови	53
II КЊИГЕ О ЈЕЗИКУ	65
Општи приручници	67
Приручници српског стандардног језика	71
Разумевање језика	73
Како су граматике организоване	76
Фонетика, фонологија и прозодија	78
Морфологија и творба речи	84
Синтакса	87
Текст	88
Грамматике стандардног језика	90
Речници стандардног језика	95
Правописи	97
Специјални приручници	99
Часописи о језику	102
Списи Одбора за стандардизацију српског језика	103
Рубрике о језику у медијима	103
Историја српског језика	104
Енциклопедијски приручници	106
III БИРОКРАТИЗАЦИЈА ЈЕЗИКА	107
Зашто људи говоре бирократски	114
Бирократска реторика у новинама	121
Непотпуне вести	122

Нејасни текстови	125
Текстови с небитним информацијама	127
Предугачки текстови	130
Подсетник	133
Вежбе	135
IV ДИСКРИМИНАЦИЈА ЈЕЗИКОМ	145
Групе људи и њихово име	151
Како знати ко су маргинализоване групе	152
Идеолошке реторике	153
Мањине и медији	159
О стереотипима	163
Жигосање језиком	166
Род	173
Нормирање језика и род	176
Мизогинија	179
Слика жене у новинама	183
Препоруке	186
Националне мањине	192
Балканска штампа о својим националним мањинама	196
Стереотипи Срба о другима и себи	197
Препоруке	199
Косово и Метохија	202
Препреке извештавању о Космету	205
Српски језик на Космету	212
Избеглице	214
Језици који умиру	218
Избеглице у државним медијима и јавно мњење Србије	
о избеглицама	221
Статус избеглица у Србији	224
Ијекавско стандардно наречје	225
Подсетник	228
Вежбе	229
Инвалидност	233
Представа особа с инвалидитетом	233
Особе с инвалидитетом у Србији	236
Препоруке	239
Сексуалне мањине	242
Препоруке	244
Именовање сексуалних мањина	247
V ЋУТАЊЕ	255
Јавни језик троши друштвену стварност	261
Дискурс постаје матрица мишљења	270
Језик обликује професионални идентитет	279
Унутрашњи говор оптерећује свест	279
VI БИБЛИОГРАФИЈА	283

Предговор

Писати о језику којим се пише у новинама представља озбиљан изазов. Не због тога што је реч о непознатом, тајном језику, већ зато што често нисмо свесни до које смо мере уроњени у овај језик и „инфицирани“ њиме. Осим тога, реч је о конкретним примерима, а не начелној расправи о улози и значају језика за развој људског рода и цивилизације. А сваки пример има не само одређено симболичко значење него и свог аутора. Нико, наине, није толико ташт и осетљив на расправу о сопственој писмености као људи који живе од писања.

Рећи за некога да је неписмен представља озбиљнију увреду од навођења разноразних мана и карактерних особина. Писменост се, у нашем јавном животу, а посебно у медијима, толико подразумева да је свака анализа опасна и узнемиравајућа. Књига о језику и језичким недоумицама ипак има. Неке новине имају и посебне рубрике посвећене језику. Језик је нарочито популарна тема у јавним полемикама и политичким препиркама. Ко говори чистије и правилније понекад постаје аргумент за лекције из патриотизма или етничког порекла. Рубрика *Писма читалаца* пуна је реакција на кварење језика, посебно на појаве страних речи — махом англосаксонског порекла. Идеја да се кроз дискусију о пореклу речи може стићи до најдаљих националних корена и даље је популарна.

Милован Данојлић се, пре много година, у књизи *Мука с речима* духовито обрачунавао с отуђеним и бирократизованим језиком тадашњих политичара. Данас је језик увелико одмакао. У отуђени језик бирократа стигао је живахни жаргон и језик улице. Ко је у добитку, а ко на губитку? Језик се сам о себи, и својој судбини, још увек не изјашњава.

Да ли читаоци новина, као и сами новинари, могу да остану равнодушни? Како данас изгледа језик којим се комуницира у штампаним медијима? На који начин он дели судбину целог друштва? Познају ли се на њему трагови транзиције? Како су се трагични догађаји последњих петнаестак година одразили на њега? И на шта, уопште, личе данашње новине?

Књига Сандре Шаре *Како писати за новине* И представља пионирско и, шта да околишамо, драгоцену дело не само за наше новинарство не-

го и за целу српску културу. Истовремено, то је и својеврсна историјска грађа — документ о томе кроз шта смо прошли и где смо стигли. Напор Медија центра кроз посебну библиотеку посвећену истраживањима, анализама, али и поукама нашег новинарства, део је једног ширег пројекта модернизације и професионализације не само наше медијске сцене него и укупног друштвеног ангажовања новинара за вредности демократије и толеранције у Србији.

Велимир Турјус Казимир

Реч ауторке

Ову књигу нисам планирала да напишем. Она је настајала постепено, сталним проширивањем уводног поглавља практикума о писању за штампане информативне медије. Када је увод од планираних педесетак премашио 250 страница, било је природно да се он штампа као засебна књига.

Одмах пошто сам сакупила и класификовала узорак првих верзија текстова новинарске генерације која је у професију улазила од почетка деведесетих година прошлог века, увидела сам да писање и његов резултат — текст — зависе од језика јавне комуникације више него што сам испрва била спремна признати. Почетничко писање за новине сапето је постојећим реторикама, из чега не следе само последице по писање него и по медијску комуникацију. Постојеће реторике не омогућавају комуникацију. Идентификујући типичне проблеме писања за новине, постало ми је јасно да упознавање студената и студенткиња новинарства с процесом и техникама писања може да реши само део тих тешкоћа.

Када почињу да пишу за јавност, људи то чине тако што опонашају правила преовлађујућих модела јавног језика. Они не раде ништа необично. Језик се и учи тако што се његова граматика усваја заједно с правилима употребе, ма каква да су она. Нисам открила ништа ново кад сам рекла да постојеће јавне реторике онемогућавају комуникацију. Социolingвистика бивше Југославије је још осамдесетих година прошлог века утврдила да су јавна комуникација и њен језик у тој држави били маргиналне појаве.

Зато сам уводни део практикума о писању најпре допунила описом два начина на које се језик у новинама користи у некомуникативне сврхе. Тај уводни део садржавао је у почетку основне информације о стандардном српском језику, његовим регистрима, дијалекту и жаргону. Овај први облик језика ствара се зато да би се њиме говорило и писало у свим људским делатностима и због тога да би се то што се каже и напише могло разумети у читавом друштву. Заједнице људи поседују и

друге важне облике језика — дијалекте и жаргоне — али је њихова јавна употреба ограничена. Некомуникативне реторике назвала сам, *бирокрајизација језика и језик мржње*. И почела сам од ове последње. При крају увода у то поглавље исписала сам овај пасус:

Најгоре што овом поглављу може да се деси јесте да буде схваћено по опозицији тренутних српских аутостереотипа конзервативно/балканско — либерално/европско. Садашње трасирање политичког пута Србије у европску будућност може да услови нову генералну друштвену поделу на либералне и конзервативне људе, од којих ће ови први, мањина, уживати повластице главног политичког тока. Престиж новог погледа на свет тако може изазвати ново језичко насиље, сада у супротном смеру: према већини.

После неког времена прочитала сам тај пасус и зачудила се промени става према тексту и публици за коју пишем. Пре него што сам почела да радим, према тексту сам имала овакав став: то и то сам пронашла у узорку новинских текстова, а то што сам нашла наука о језику тумачи тако и тако. С текстом који сам написала публика може да ради шта год хоће. Упитала сам се како се у моју свест током писања уселио неко ко има потребу да се оправдава због оног што пише и да усмерава публику како да чита текст.

Овако сам реконструисала фазе те промене. Поглавље о језику мржње почела сам да пишем крајем лета 2002, док сам у београдском недељнику *Време* радила као лекторка. Тада се на његовим страницама водила полемика о томе да ли последице суђења за ратне злочине у Хагу подразумевају или не подразумевају колективну националну одговорност. Садржај полемике ме није интересовао јер се из полемика углавном мало тога може сазнати о предмету спора. Из њих се даде на-

слутити зашто су покренуте, ко их покреће, ко ће се у њих укључити, а ко ће их избегавати. Полемике нису расправе. Језик полемика је борбен и оштар и често укључује језичко-идеолошки ритуал. Овај ме је заинтересовао јер је садржавао језичка средства чије се предметно значење изгубило зато што су постала вербални репертоар идеолошке групе, средства колективне идентификације. Мислим на следеће речи и изразе: *критичка јавност, критичка маса, критичка интелигенција, јавни интерес, независни медији, цивилно друштво, демократски појеницијал, реформски курс, одговорност за рајне злочине, преузимање одговорности, трајанско понашање, трајански дијалог, трајанска дужност, релативизовање злочина, деетнификовање злочина, денацификација, национализам, пошалишаризам, колективно памћење, демократија, демократизација, слободна реч, објективна истина, толерантни дијалог, пројантна машина...*

Како је вишемесечна полемика у *Времену* одмицала, схватила сам да је и назив мог поглавља заправо један од тих изрази. *Језик мржње* је социоллингвистички термин за клеветање читавих друштвених група. Том реториком заговара се друштвена и правна дискриминација, а у екстремним случајевима и физичко уништење претходно жигосаних заједница. То је јавни дискурс једне друштвене групе о другој/другим друштвеним групама, коме су у основи негативни стереотипи и предрасуде о људским колективима и који се лако уклапа у неку распрострањену идеологију. Термин је код нас ушао у општу употребу током деведесетих година када су медији под контролом Слободана Милошевића поменути реторику користили да би стигматизовали етничке и идеолошке противнике. У много мањој мери реактивно су је употребљавале и погођене групе. Тако су током масовних демонстрација 1996/97. учеснике тог протеста владини медији представљали као *снаје хаоса и безумља, хулијане, издајнике, сиране плаћенике, профашистичке елементе, квислинге и пошоколонаше...* А жигосана група је одговарала са: *бандо црвена, лојови, убице, криминалци...*

Лингвистика, комуникологија, социологија и социјална психологија реаговале су на појаву језика мржње моментално, почеле су да га опишују од тренутка када се појавио у медијима — од самог почетка рата за југословенско наслеђе. Број стручних текстова о том дискурсу растао је током читаве последње декаде, али се упоредо с тим губило терминолошко значење израза *језик мржње*. Наиме, њега је жигосани интелектуални слој, укључујући новинаре, све чешће употребљавао и у невладиним медијима при описивању природе власти Слободана Милошевића и њему блиских интелектуалних кругова. Овај термин је сликовит, скован тако да га може разумети свако, а поседује и оно што привлачи све новинске редакције: то је „јака реч“ и оставља тренутан утисак на публику. Израз *језик мржње* преселио се тако из научне у реторичку сферу комуникације, постао је део идеолошког вербалног репертоара. Термин је изгубио првобитно значење, а монструозни друштвени чинак тим именом означеног дискурса публици је постао невидљив.

Изменила сам наслов одељка о тој реторици како бих избегла идеолошко тумачење садржаја поглавља. Оно се сада зове *Дискриминација језиком*. Тај назив у лингвистици нема терминолошку вредност нити би ваљало да је стекне. *Дискриминација* је термин у праву и социологији, где подразумева ускраћивање права и статуса одређеним групама људи на основу неког групног обележја.

Ова терминолошка замена и сазнање да од свих лојалности у Србији јавно цветају само идеолошке повукли су за собом и ревизију концепта поглавља: оно више није могло да се заснива на анализи реторике у штампи, него на већинским негативним стереотипима о мањинама, које та реторика стабилизује и репродукује. Морала сам, дакле, да учим основе социјалне психологије те да прибавим актуелна емпиријска истраживања стереотипа о дискриминисаним групама у друштву.

Емпиријска истраживања стереотипа имају добру особину да јасно покажу како групе људи виде једна другу и лошу особину да човека па-

ралишу пред жилавошћу оних негативних стереотипа који имају везе с предрасудама. Под утицајем ове друге њихове особине моја свест се временом савијала све док није постала јунак оне општије приче о језику јавне комуникације због које сам и проширила уводно поглавље практикума о писању. Кад напишете усмеривачки пасус, ви заправо сумњате да ће публика разумети ваш текст. Тада себи морате признати да сте постали жртва предрасуде о предрасуди и да је постојећи јавни језик утицао и на ваше понашање. Нема језика без дејства.

На примеру полемике у *Времену* могла се видети и друга чудовишна последица реторике државних медија по групни идентитет њоме окарактерисане групе. Људи који су у *Времену* 2002. полемисали припадали су, пре смене власти 2000. године, жигосаном табору. Језичка и медијска стигматизација произвела је њихов виртуелни идентитет, за који су они поверовали да је стваран. О том заједничком идентитету писало се у полемици, с нескривеним емоцијама, као о бившем пријатељству. Реторика о којој је овде реч деведесетих година је споља хомогенизовала веома различите људе, а они су се ради противљења збијали изнутра. То је увек учинак спољњег групног противника и његове приче о другима. Пошто спољњег непријатеља нестане, људи се запрепасте кад открију да стварно размишљају различито. Зато се не може пренагласити колико је важно створити јавни језик који ће успети да артикулише реалне групне идентитете и њихову унутрашњу раслојеност, дискурсе који ће моћи да изразе постојеће разлике. Ако је за утеху, пред читавом бившом Источном Европом стоји исти задатак, а постјугословенска друштва треба да охрабри то што се јавном комуникацијом и њеним језиком крајем деведесетих година синтетично позабавио баш овдашњи лингвиста. У питању је прелиминарни теоријски нацрт лингвистике јавне комуникације, дисциплине која још не постоји, за гребачког лингвисте Дубравка Шкиљана, под насловом *Јавни језик*.

Има ли домаћих узора за дискурсе који ће одговорити потребама друштва? Ово питање доводи до другог, до питања континуитета пре-

овлађујућих јавних реторика. Ако од деведесетих кренемо мало уназад, долазимо до осамдесетих и седамдесетих година, када је читаву сферу јавне комуникације била преузела бирократија. Бирократски дискурс јаке идеолошке основе такође је делио друштво на чудовишан начин. На мањину која разуме и дели визију будућег бескласног друштва и на већину коју треба просвећивати и у чије име треба одлучивати. Људи су се тада понашали онако како се обично понашају. Настојали су да говоре и пишу тако да, ако и нису стварна мањина, покажу да јој припадају виртуелно. С тим су ишли бољи живот и виши социјални статус, али и уџбеници, свакодневни разговори, новински текстови и научни радови написани и изговорени бирократском реториком. Дискурс тих уџбеника, научних радова и новинских текстова учи људе да уместо њих за друштво одговара неко други, неко ко нема физички и психички лик. Неко апстрактан толико да не само да је невидљив него је и незамислив. У новинама информативног типа ова се реторика у високом проценту користи и данас. Према мом узорку, бирократским дискурсом се пише о догађајима у науци, политици, друштву, па чак и о спорту и забави, у више од половине текстова у седмичним комплетима београдских новина *Полијтика* и *Данас*. Ова два листа послужила су за анализу учесталости бирократског језика јер је један провладин а други невладин. Из тога се може закључити да се наслеђени бирократски дискурс схвата као подесан за писање о догађајима у скоро свим новинским секторима, на шта различите уређивачке политике немају утицаја.

Шта је поводом тога за протеклих тридесетак година урађено у редовном језичком образовању? Је ли оно понудило решење којим би се смањила оволика штета у јавној комуникацији? Није. Наше језичко образовање узор писмености и језичке културе традиционално тражи у језику књижевности и своди га на њега. Тај узор од најранијег узраста производи комуникацијску штету на два начина. Он је тешко достижан и искључује описмењавање за разуђену јавну комуникацију. Зато и многи новинари и новинарке верују да треба да пишу литерарно, а лек-

тура њихових текстова често подразумева интервенције које су књишке природе.

Кад је то тако, уколико јавне реторике спречавају комуникацију и ако не повезују друштво, како људи могу да буду свесни друштвеног значаја језика и на који начин се брину о њему? Сваки језик служи и за комуникацију и за симболичку идентификацију. Стандардни језик је нарочито снажан симбол друштвених група. Једна друштвена група — нација — инсистира на поистовећивању с њим више него други колективи. Ово зато што је у државама нацијама униформан, стандардизован облик језика важно кохезивно средство нације — и комуникацијски и симболички. Када је јавна комуникација неразвијена, као код нас, онда су људи стандардног језика свесни само као симбола националног идентитета. А у кризама тог идентитета, они почињу опсесивно да се брину само о симболу своје националне посебности. Последице такве бриге добро су познате на примеру српскохрватског стандардног језика, језика који је током постојања опслуживао неколико друштава у неколико историјских периода. Данас је он коначно симболички раздвојен на три језика — српски, хрватски и бошњачки, с тим што је могућ и четврти: црногорски. Током читаве његове историје, овај језик био је углавном схваћен на поменути начин, а из вида се пречесто губила потреба да се он прилагођава раслојеној комуникацији савременог друштва.

Како је ово могуће? Српска, као и друге балканске нације, своје утемељење тражи у језику и религији. Однос језика и нације традиционално се на Балкану схвата по романтичарској норми из немачког интелектуалног наслеђа 19. века, коју су Вук Караџић и илирци применили на српску и хрватску реалност јер је била једно од распрострањених мишљења епохе. Стога њих, као и због тога што су се бавили другим практичним питањима у компликованом времену ваља ослободити одговорности за потоње последице. По романтичарској норми, однос језика, нације и државе гласи: један посебан језик за једну посебну нацију у

једној засебној држави. Каснија научна дискусија о овом проблему показала је да поменута норма не одговара реалности света, у коме су једнојезичне државе изузеци, а не правило. Ово важи и за Европу. Стручну одговорност за до данас нерешене проблеме са стандардним језиком и нацијом међу јужнословенским нацијама треба зато тражити од оног дела југословенске и постјугословенске науке који је игнорисао научне доказе. Међу те доказе спада и налаз београдског лингвисте Ранка Бугарског из средине осамдесетих година прошлог века:

- „*Теоријски*, језик и нација нису повезани, јер у дефиницију једног језика не улази захтев да се њиме може служити само једна нација, нити је одржива одредба да се једна нација може служити само једним језиком.
- *Историјски*, језик и нација су делимично повезани, јер су многе нације израсле заједно са својим језицима, али је било, и данас има, и много друкчијих случајева.
- *Идеолошки*, језик и нација су повезани, јер се језичка проблематика често политизира с позивањем на национално питање неке друштвене групе или шире заједнице.“ [Bugarski 1996², 157—158]

Разуме се да је оволики број тема овде могао бити само делимично дотакнут и да се студентима и студенткињама новинарства препоручује самостално читање стручне литературе, којим ће надоместити празнине у овом тексту и често али неминовно поједностављивање стручних појмова. Ако их на то подстакне ова књига, она је испунила своју сврху.

Две напомене о језику ове књиге. У овом тексту недоследно сам примењивала препоруку о симетричној употреби именица мушког и женског рода за јавна занимања и титуле. Већина људи који су читали овај текст замерила ми је због тога. Казали су ми и то да се навођење обеју форми противи принципу језичке економије. Томе не могу да додам ништа, осим да наведем разлоге недоследности и неекономичности. Прво, ово је предугачак текст, а моја генерација описмењавана је тако да само мушку граматичку форму сматра погодном ознаком за општи род, због чега сам на местима где нисам наводила обе форме употребљавала именицу граматичког мушког рода. Друго, језичка политика је и иначе неекономична. Следећи њихов приговор тицао се тешко изговоривих сугласничких група, на пример, у речима *хирушкиња*, *социолошкиња*. Слажем се да су те речи тешке за изговор и да треба тражити боља решења. Али, због тешких консонантских група нико не препоручује избегавање речи попут *менаџмент*, *џанџиер*, *комплекси*.

Било је могуће и другачије решење. Могла сам употребити само једну форму у значењу општег рода — мушку или женску — и на то упозорити публику у предговору. Једно време размишљала сам о женској форми да бих довела у питање нормативистички/идеолошки поступак који се заклања иза наслеђене језичке структуре, која је и сама производ нормирања/идеолошког деловања. Одустала сам јер овај текст није погодно место за то. Такав нормативистички приступ стандардном језику, не само у овом домену, затвара уместо да отвара стандарднојезичку структуру за друштвене потребе. Он стандардни језик тако не оставља у домаћају људи који се њиме служе, другим речима, не оставља им могућност да га мењају према својим комуникативним и симболичким потребама. А крајња последица таквог заклањања иза језичке структуре тиче се баш поштовања њених норми и може да заврши тамо где то нормативна граматика никако не би желела: у одбијању да се норме поштују. Како нормативна граматика с правом упозорава да је језик неза-

мислив без правила, тако би на та правила требало да мисли и онда када не очекује да ће осетљивост на родне разлике у стандардном језику произвести знатније незадовољство. И у томе је вероватно разлог њеног неделовања у овом домену, у ослањању на искуство да женска осетљивост на језик не може да изазове онакве последице какве изазива, рецимо, осетљивост нације на језик.

Проблем именица које обухватно означавају и жене и мушкарце те именица женског рода за титуле и занимања жена не тиче се уско схваћене језичке структуре него улази у поље друге дисциплине: планирања језика/језичке политике. Данас ће многе жене рећи да именице *поличар*, *посланик*, *инжењер* итд., по њиховом језичком осећању, означавају и мушкарце и жене. И да је данас боље бити симболичко мушко него симболичко женско. Све док стандардни језик буде средство обликовања јавних идентитета, дотле је аутентични нормативни задатак у томе да језичкој структури омогући да изрази те идентитете. Нормативна граматика је дисциплина планирања језика/језичке политике и, осим за организовану бригу о комуникативној функцији стандардног језика, одговорна је и за његов симболички аспект. Јер, симболички капитал стандардног језика се преноси и на виртуелну будућност, на замишљене групе људи који ће се и после нас с њим поистовешивати.

Текст о језику за нестручну публику налагао је избегавање термина науке о језику, дефиниција и сложене аргументацију. Уместо тога служила сам се свакодневним језиком, описом и поједностављеном аргументацијом. Стручне изразе сам користила онда када је било неопходно прецизно назначити на који облик језика мислим. Термине *реторика* и *дискурс* употребљавам као синониме и не улазим у њихова научна значења. Овде је обама заједничко да означавају *језик у употреби*.

Језик

Ставови о језику

Дијалект

Жаргон

Књижевни и стандардни језик

Стандардни језик

Стандардни језик и нација
Како настаје стандардни језик
Функционални стилови

Дијалект је само језик који је изгубио битку, а језик је само дијалект који је политички успео.

Луј-Жан Калве

Једина врста заједнице коју постојање неког језика уистину подразумева јесте језичка заједница, дакле колектив који њиме говори — а за ово је небитан социолошки статус такве скупине.

Ранко Бујарски

Шта би било да се Вук Караџић родио у Пироту? Ово питање је на једном просветном саветовању провокативно поставио средњошколски професор српског језика из тог града. Асистент Филолошког факултета, такође пореклом с југоистока Србије, приватно мисли да су четири прописана српска акцента „неприродна“ и није их сасвим савладао иако предаје стандардни српски језик. Један вајар из Београда има рођаке у Загребу и каже да му се чини да га, кад год разговара с њима, завитлавају „јер се пренемажу кад причају српски“. Једна високообразована и не тако стара мајка одбила је да разговара са својом кћерком тинејџерком зато што девојке свог брата није престајала да назива *рибама*.

Ови људи открили су део свог односа према језику, тачније, према облицима језика које су научили припадајући различитим језичким заједницама у Србији. Ти облици језика не служе им само да би се споразумевали, они мисле да су неки од њих природнији, једноставнији или бољи од других.

Професор српског језика из Пирота озлојеђен је због тога што се у телевизијским серијама, филмовима, вицевима и свакодневним разговорима призренско-тимочки говори, како се зову у дијалектологији, везују за необразован и проблематичан свет, у коме он не види ни себе ни своје суграђане. На раширен став о свом матерњем говору професор реагује следећим размишљањем. Да се реформатор српског језика родио у зони пиротског говора, језик који се данас предаје у школи, чује на радију и телевизији, чита у књигама и новинама имао би, уместо четири акцента те разубеженог система зависних падежа, само један нагласак, и то кратак, без мелодије, и један општи падеж. При томе се нико не би презриво смејао када би чуо гласове *ħ* и *ħ'*. Био би то тада, резонује професор из Пирота, језик са свим достојанством које му данас недостаје. Професорова реакција је природна а размишљање у основи

тачно. Његов матерњи говор ни по чему не заостаје за новоштокавским дијалектом, што је у основици језика који се предаје у школи. Том језику је база могао да буде и његов матерњи говор, исто као и било који други српски дијалект. Наиме, када се за основу језика науке, књижевности и администрације у XIX веку бирао један дијалект, у граматицама српских сеоских говора није било ничега што би их саме по себи препоручило да постану језик науке, администрације и уметности. Пресудиле су нејезичке околности.

Асистент Филолошког факултета свој утисак о „неприродним акцентима“ брани доказаном чињеницом да се сва четири прописана српска акцента не могу чути у говору многих образованих људи у Србији и да акценатску норму зато треба прилагодити њиховом изговору. Он поступа тактично: у први план не извлачи негативне стереотипе о свом дијалекту да би га бранио, он рачуна са сигурним исходом. Акценатска норма ће морати да се мења, иначе ће сваким даном расти ионако огроман број људи који не изговарају стандардне акценте.

Када каже да се његова родбина из Загреба „пренемаже док прича српски“, вајар из Београда уочава да је на језик новоштокавске основице утицао сродан али од њега знатно различит дијалект — кајкавски. Вајар мелодијске особине загребачког говора тумачи као провокативно отезање и оклевање, што је са становишта људи рођених на новоштокавском подручју тачно. Када они међу собом говоре тако, постижу баш онај ефекат на који вајар помисли кад почне да разговара с родбином из Загреба. Међутим, људима одраслим у том граду поменути мелодија је неутрална. Од времена када је модел језика Вука Караџића преузет у Хрватској, загребачко становништво је помоћу ње чувало успомену на кајкавску писану књижевност. Очувању кајкавских одлика у стандарду штокавске основе умногоме је помогао и престиж Загреба као хрватског главног града.

Мајка којој је кћерка у пубертету посегла је за најстрожом језичковаспитном мером пошто се кћерка оглушивала о њен захтев да престане говорити жаргоном. Међутим, кћерка није имала на уму да њена мајка жаргон сматра нижевредним језиком, „језиком у коме су речи увреде“. Тинејџерка је говорила онако како говоре њени вршњаци, којима она настоји да припада. И не само да настоји да припада, него то жели показати и ван вршњачке групе.

Шта год да иначе мисле о поменути језицима, ови би се људи ипак разумели кад би се негде неформално нашли заједно. Замислите их, на пример, како ћаскају на некој седељци онако како им је „најприродније“ и „најједноставније“. Професор из Пирота и асистент на Филолошком факултету добро би се разумели с вајаром, мајком и њеном кћерком из Београда, те вајаревом родбином из Загреба. У приватној атмос-

фери облици језика којим говоре сами себи би помагали у случају да треба објаснити непознате речи или спорије говорити да би се сви разумели. И то би отприлике и биле све тешкоће у њиховој комуникацији. Међу њима на замишљеној седељци не би било осећања с почетка овог текста јер би у добром расположењу сви говорили језиком који највише цене, који сматрају најприроднијим и сл.

Међутим, језичка идила ће се на седељци завршити. Сутрадан ће се ти људи разићи неким послом: професор из Пирота и асистент с Филолошког факултета и даље ће предавати правила четвороакцентског система, значења седам падежа и остале „неприродне“ особине језика који се учи у школи. Кад следећи пут буде телефонирао у Загреб, вајар ће морати да отрпи кајкавско „пренемагање“. Кад на часу књижевности буде говорила о разликама између Шекспирове драме *Ромео и Јулија* и филма чији је сценарио написан по том комаду, кћерка ће веома много ризиковати ако буде говорила овако:

Ромео и Јулија су Жабари из Вероне и они се смувају. Међутим, моторци су им веома зајевани и уопште се не готиве, јер раде исти бизнис, али су у различитим екипама (као Верона и Кјево). Зент им је да их не провале и да им не укину кинту, па се виђају тајно. И тако на 50 страна они као нешто крију и кењају једно другом како се воле, а не карају се. На крају, једном приликом упадну у лош трип и рокну се. [Gerzić i Gerzić 2002³, 321]

У јавним приликама никоме од ових људи у језику више ништа неће бити ни „природно“ ни „једноставно“. Оне ће их присиљавати да говоре и пишу језиком који им се у различитим степенима чини неприродан и компликован — *стандардним језиком*.

Шта изазива утисак да је стандардни језик неприродан и компликован? Је ли он неприроднији и компликованији од других облика језика које су ови људи научили?

Строго говорећи, ниједан облик језика није природан јер их је све створио човек ради комуникације у појединачним заједницама. Језик је производ људске интелигенције. Кад је он у питању, само за основну способност можемо да захвалимо природи. Али, универзална генетска предодређеност људске врсте да учи језик не подразумева да ће дете научити неки засебан језик или неки друштвени облик језика. Дете шведских родитеља које одраста у Београду усвојиће неку варијанту српског. Исто је и са зрелим човеком, који не мора да научи стандардни страни језик, него неки његов нестандардни облик. Поучан је пример једног португалског официра Уједињених нација, који је током рата у Крајини службовао у селу поред Книна, Кистањама. Он се толико био везао

за село да је језик за кратко време научио одлично, тако добро да су се, кад би причао спорије, у његовом говору могле чути и финесе сложене српске акцентуације. Зато је са собом углавном ради дружења водио преводиоца, који је после једних преговора зарађених страна у Загребу причао да је Португалац на том састанку одлично говорио српски — али у кистањској варијанти. Говорио је *данаске* уместо *данас*, *ноћаске* уместо *ноћас* и сл. А сâм официр је причао како је тада у једном загребачком кафићу конобарици, која је исправила његову *варенику* у *млијеко*, морао да објасни оно што су га научили сељаци из Кистања: „да се у том селу говори 'најчистији српски језик'“.

Биологија људе није снабдела чак ни органима специјализованим за говор. Говорни органи нису предодређени за ту сврху: њихова примарна функција су дисање и једење. Израз *природни језици*, који овде може да створи забуну, скован је из других разлога: да би се језик који људи спонтано уче од рођења разликовао од *вештачких језика* попут есперанта; машинских, математичких и логичких система симбола.

Језици настају у различитим заједницама, а пошто заједнице живе по правилима своје културе или супкултуре, и језици које стварају одговарају баш њиховим посебним потребама. Зато су сви облици језика — од сеоских говора, преко градских дијалеката, омладинских и професионалних жаргона, до књижевних и стандардних језика — сваки за себе веома сложени системи јединица и правила њиховог комбиновања. И сви морају да се уче. А сви могу да се науче баш зато што имају унутрашња правила и правила употребе.

Међутим, не уче се у истим околностима и у истом животном добу, нити иједан од њих појединачно задовољава све човекове потребе. Због тога их људи не познају подједнако добро, једни им „угрожавају“ друштвени статус, а друге кују у звезде. Тако ће велики део образованих људи дијалекте асоцирати с необразованошћу и заосталошћу, а жаргон с нижевредним језиком улице или пак с оригиналним стваралаштвом младих.

Ако ради једноставнијег излагања оставимо по страни бројне језике националних мањина и слабо истражене градске дијалекте, први језици који се уче у Србији су рурални дијалекти. Ово се односи и на села и на градове, јер су говори дијалекатских региона, којима су градови средишта, у основи језика градског становништва. Као сви матерњи језици, и дијалекти се до школског узраста науче потпуно. Учење тече у најбољим могућим околностима: деца најпре спонтано усвајају најопштија граматичка правила, потом покушавају да их примене и на изузетке, а када их околина при томе исправља, она исправке схватају као неопходну интервенцију да се уклопе у средину. Дијалекти трпе и утицај стандардног језика преко медија, школе и администрације, али људи те

промене усвајају неприметно. Дијалект је тако за децу широко отворен пролаз у прво њихово друштво, локалну заједницу. Он је, као и сваки језик, средство социјализације.

Полазак у школу за велики број деце у Србији значи драматичан прекид овако повољних околности њиховог уклапања у средину. Школа је по свему ново искуство, па и по језику који се у њој учи. Али, тај језик сâм по себи не изазива проблеме, он би требало да буде средство најважније социјализације у животу и морао би се научити без тешкоћа, као и сви остали облици језика.

Проблема прави велики број наставника и наставница језика јер прећутно инсистира на једној јединој особини коју друштво приписује стандардном језику — престижу. Деци се указује да је стандард најцењенији језик и да од савладавања његових правила зависи њихово интегрисање у друштво. Ово објашњење је тачно, али метода којом се некад веће а некад мање разлике између стандардног језика и регионалних дијалеката проглашавају неправилношћу — не може се сматрати ни ваљаном ни педагошком. Једноставније речено, децу у школама већином уче да се стиде свог матерњег говора. На тај начин учење стандардног језика постаје институционална присила с веома тешким последицама. Не треба много маште да се оне замисле.

- Ниподаштавањем његовог матерњег дијалекта, детету се одриче могућност да сазнаје и развија способност мишљења на основу личног животног искуства, које је стекло у локалној култури;
- Поричу се вредности регионалне културе у којој дете одраста; Дете се убеђује да ће одбацивањем свог дијалекта стећи улазницу у друштво.

На шта се тачно односе овако тешке речи? Облици језика представљају заједнице и њихове културе/супкултуре, а иза става о језику крије се мишљење о људима који њиме говоре. Ако следимо логику става да су дијалекти неправилни, добићемо овакве резултате. На пример, покушајте да учите без језика. То, с изузетком невербалних начина учења, није могуће — знање и вештине углавном се преносе језиком. Људи једни другима не „читају мисли“ кад нешто уче. Онда се упитајте: ако се матерњи језик прогласи „неправилним“, како помоћу њега може да се учи? У најмању руку, неадекватно. Дакле, у способност учења неких људи се аутоматски сумња или им се она одриче јер се средство којим се преносе знање и вештине вреднује као „неправилно“. Када се у Србији говори о „неправилним дијалектима“, обично се мисли на оне с мало падежа, на дијалекте у којима је могуће склопити реченицу: *Пису-*

јем сас оловку. Та реченица ће се вредновати као „неправилна“. Но, шта то тачно значи за дете коме граматика матерњег дијалекта налаже да је конструише? Граматичким обликом *сас оловку* означава се средство за обављање неке радње. Човек ствара тако што уме да га употребљава. Облик *сас оловку* је једна од многих граматичких форми у језицима света која много говори о универзалној човековој способности да се служи инструментима. Уколико се за тај граматички облик каже да је „неправилан“, како дете, које још не зна да разнолики граматички облици у језицима говоре о једној људској способности, може да разуме властиту вештину служења инструментима? Као „неправилну“. Из граматика се може доста сазнати о човековој сазнајној моћи и искуству. Сазнања и искуства стичу се у културама. Ако су граматике дијалеката, као представнице регионалних култура, „неправилне“, каква је култура? „Неправилна“. О дијалектима се зна рећи и то да немају речи за апстрактне појмове, што значи да тих појмова и нема. Шта се онда може рећи о култури коју симболизује „неправилни дијалект“? Без апстрактних појмова не може бити, на пример, етике. Јесте ли спремни да до краја доведете ово размишљање, да културу прогласите неморалном?

Ово довођење до апсурда размишљања о дијалектима на основу популарних стереотипа има реторичку сврху. У основи тих стереотипа су научна гледишта извучена из контекста. На пример, критика најслабијег дела реформе српског језика у претпрошлом веку. Пуристичким одустајањем од речи из црквенословенског језика за апстрактне појмове и од сложених граматичких конструкција, модерни српски стандардни језик јесте изгубио. Ово гледиште се касно сукобило с митом о народном генију из Тршића који је Србима створио и завештао језик, а мит је из својих интереса створио утицајан део наше науке о језику [Јовановић 2002]. Циљ те критике није било рушење једног и успостављање другог мита, него реалистично упозорење да језик села из 19. века не може бити језички узор урбаном друштву XX столећа. И да тај језик треба оспособљавати за нове сврхе. Све ово не значи да преостали сеоски дијалекти треба да нестану.

На овај начин многи наставници и наставнице стандардног језика, уместо да се ослањају на своју теоријску базу — лингвистику, подстичу популарне негативне ставове према дијалектима. Ти ставови у свакодневици за дијалекте везују заосталост, неукост и немодерност. А ставови према свим облицима језика су ставови према људима које ти облици језика представљају.

Насупрот томе, у регионима чији се дијалекти мање разликују од стандардног језика међу децом се подстиче самопоуздање и понос због „чистог језичког порекла“. Реч је о шумадијско-војвођанским говорима, који јесу основица стандардног језика, али се с њим не могу поисто-

ветити. И они се од стандардног језика разликују на свим нивоима својих граматика. Ево примера за ред речи у драгачевском говору¹:

Убили мога рођака кера. — Да извинеш ме. — Ја не могу се борити против њи.

Ред речи ових реченица у стандардном језику изгледао би овако:

Убили кера мога рођака. — Да ме извиниш. — Ја се против њих не могу борити.²

Резултат наставе стандардног језика која једне дијалекте проглашава „неправилним“, а друге „чистим“ зато не изненађује: већина деце из зона дијалеката које се од стандарда доста разликују, никад сасвим не савлада стандардни језик. А деца која су убеђена да су рођена на подручјима где се говори „правилно“ у свој стандардни језик уносе дијалекатске особине.

Свестан проблема при савладавању стандардног језика у школи, лингвиста Павле Ивић позивао је струку и просвету на неодложну акцију још седамдесетих година прошлог века. „На нашој просвети лежи задатак да у срединама где се по традицији говори дијалектом што потпуније научи књижевном језику генерације које долазе. (...) Наше доба ту отвара могућност непознату претходницима: техника магнетофона и слушалица, уз смишљене програме вежбања и добро утрениране наставнике, помогла би ђацима да упију у себе мелодију књижевног језика и да се систематски ослобађају слабости у изговору, па чак и оних у синтакси. Уз то се морају темељито простудирати сви они проблеми које регионалне говорне особености стварају при савлађивању књижевног језика. Те проблеме, неминовно друкчије у својој дијалекатској зони, можемо уочити упоређујући језичке грешке ученика са подацима из дијалектологије. На основу оваквих посматрања треба израдити посебна вежбања за сваки предео и посебне инструкције за наставнике. Тако заоштрени напори школског система, управљени сваки пут на оно што стварно треба савладавати у датом региону, били би бескрајно успешнији од замахивања тупим, неприлагођеним оруђем једнаким свуда без обзира на потребе. У свему овоме ми стојимо још увек негде око почетка.“ [Ивић 1986³, 105—106]

Три деценије касније стање није нимало боље, ако се изузму повремена стручна упозорења да између стандардног језика и дијалекта нема суштинске разлике јер су и један и други језици у пуном смислу речи те да ниједан дијалект није идентичан стандардном језику. Стижу и пре-

поруке да се према свим облицима језика развија позитиван став јер задовољавају различите потребе заједница које њима говоре. Но, њихов практични ефект је занемарљив зато што се појављују у стручним радовима малог тиража и на повременим просветним саветовањима.

Описано вредновање дијалеката у школама прати скоро потпуно одсуство узрасту прилагођене обуке у комуникацији на стандардном језику, која би децу оспособила за јавну комуникацију током и после школовања. При томе се не искориштава ни дечја имитативна способност, драгоцену за упознавање с јавним комуникативним ситуацијама у којима током школовања деца не учествују.

У школи се превише пише и премало говори. При томе су говор и писање сведени на свој резултат: ученички одговор из градива и написани текст. Ваљана припрема за комуникацију на стандардном језику подразумева управо супротно: концентрисање на процесе говорења и писања, затим на уочавање и искориштавање могућности ових двају језичких медија. Настави говорне културе, онако како се традиционално схвата, недостаје чак и разумљиво континуирано упућивање деце у предметни оквир појединачних наука, затим објашњење да се целина света и човека у научном истраживању парцелише из сазнајних разлога. Приговор да је то лако рећи, а тешко извести не стоји ако се научна радозналост не схвати као битно другачија од дечје радозналости. Ова прва је само теоријски и методолошки опремљенија, али су и једној и другој заједничка питања: *шта је то, какво је, зашто је такво; чему служи, како настаје, зашто настаје...* Даље, ако се одавно зна да је вештина писања повезана с расудним мишљењем, да су писани језик и размишљање испреплетени, онда она не може да се научи на једном часу када ће се набројати разлике између говора и писања, него децу треба учити како да дођу до добре идеје, да сачине нацрт текста и да текст прерађују све док не напишу смислене реченице и повезане пасусе. Групно савладавање писања је драгоцену и за шире схваћену језичку културу, која подразумева и „културу слушања — слушања туђег говора и другачијег мишљења“. [Bugarski 1996², 105—106] Деца енглеског говорног подручја, на пример, уче се на часовима писања, током групног формулисања теме, усредсређивању на туђи говор и мотивисању говорника добрим питањима.

У основношколском програму стандардног српског језика предвиђено је усвајање језичких вештина од огромне користи за успешну комуникацију, испољавање емоција, запажање и расуђивање. То су: *причање, описивање и доказивање*. Али, почетну идеју обесмишљавају практични захтеви „школске реторике“, који опис преобраћају у кићене књишке утиске или вредновање, причање у преписивање или запамћивање делова текста, а расправу у мукотрпно наставничко измамљивање

понекег што дете мисли да пред наставником или наставницом сме казати о некој теми. Настава српског језика, при томе, потпуно губи из вида чињеницу да, осим књижевноуметничког описа, који деца лоше опонашају, треба научити и шта је опис у науци и другде. Преко овога би она успешно била повезана с наставом других предмета у школи. Кад би се описивање, причање и расправљање на часовима српског довело у везу с дететовим окружењем и кад настава не би била усредсређена на резултат ових вештина, него на то како их стећи, врло брзо би се осетио благотворан учинак наставе језичке културе. На пример, поменута спрега писања и мишљења резултирала би расправом, текстом у коме је могуће саопштити сложено размишљање. Треба ли подсећати да је ово нужан услов за решавање проблема уопште?

Свако од нас може да се сети *оїалої, свелої, жуїїої лиїиїа у їужної јесени; веселих ливада україених цвеїем и окуїаних сунцем...*, обавезног поистовећивања с позитивним ликовима из школске лектире јер се на часовима српског говорило и писало највише о књижевности, коју је ваљало имитирати, и јер нас је уџбеник стално упозоравао да на часу треба „књижевно“ изражавати осећања и уживати у делима која су од нас била старија три-четири века. Данашња деца се нимало не разликују од нас, и она најпре схвате шта је у школи пресудно за опстанак: да се за много придева и „уживљавање у природу“ добија петица, а за једноставне реченице тројка или двојка. Како је школа вековно друштво у друштву, у њој постоје стабилне друштвене улоге и статуси, па и изграђена реторика часа српског. Да нема те реторике, затечене наставничке и ученичке улоге не би могле постојати. Као сваки дискурс, и реторика часа српског служи одржавању постојећег школског поретка.

Према циљу који је прокламовала — „да се ученици оспособе за успешно служење књижевним српским језиком у различитим видовима усмене и писмене комуникације“ — настава стандардног језика иде заобилазно, и то с погрешног краја. Она креће од најапстрактнијег језичког аспекта — граматике — на дечјем узрасту, о коме најпре треба јасно рећи је ли адекватан за апстрактно мишљење. При томе, одговор на питање зашто се у школи учи стандардни језик почиње да стиже при крају седмог разреда, у виду једне или двеју лекција о функционалним стилевима. Тада се укратко наброје њихове особине. У осмом разреду су, истина, предвиђене лекције о стандардном (књижевном језику), али се у школама пре њих учи историја књижевног језика од деветог века до наших дана.

Ако мислите да је ово лако исправити у даљем школовању, варате се. У средњим школама преовлађује настава књижевности, не језика. А професори факултета на којима се предаје лингвистика четири студијске године неретко проводе распетљавајући смршене граматичке појмове у

студентским главама. Тако један факултетски професор синтаксе сматра својим подвигом уколико његови студенти и студенткиње на последњој години факултета умеју разграничити реченичну функцију од класе речи. То је градиво које се на раним узрастима учи у основној школи.

Да би се разумело какав ефекат има традиционално схваћена настава граматике, ваља посегнути за једним питањем поређењем, што је учинио британски лингвист Дејвид Кристал. Како би изгледала настава биологије да се њено усвајање не заснива најпре на откривању а тек потом на дефинисању и именовању биолошких појмова?

„Замислите да детету говорите о структури цвета на следећи начин. Хипотетичка биљка се нацрта на табли и означе се њени делови: прашник, тучак, стабљика итд. Сваки од тих назива се дефинише, а ученици то запишу у свеске. Треба да их науче напамет, и све док то не учине *неће* им се дозволити да виде ниједну праву биљку или да се баве њоме!

Мало је вероватно да би неки наставник биологије овако приступио том предмету. Вероватно би донео праву биљку и показао је ученицима; деца би онда на биљци тражила њене делове, постепено се упознајући с њима и тражећи помоћ уколико би наишла на тешкоће. Затим би наставник затражио да све то запишу у свеске и тек онда би могао да тражи да се неки називи науче.

Ово је управо савремени начин приступа граматичким проблемима: најпре откривање, а на крају дефиниције. Но у многим школама граматика и даље пати од тога што се учи на заобилазан начин (ако се где уопште и учи!). Хипотетичка реченица се напише на табли, а затим се захтева да се научи граматичка терминологија, пре било каквог покушаја да се дете опроба на стварним реченицама из свакодневног живота. Често се не чини ни најмањи напор да се понуде занимљиви узорци реченица из стварности. То је исто као кад би све дететово знање о биљци остало искључиво забележено на табли. У биологији нико не би допустио тако глуп педагошки приступ. Али већ деценијама то је уобичајена пракса у настави граматике — која ни данас није искорењена.“

[Kristal 1996, 89]

Ако вам ово није довољно да разумете како се осећа дете кад на постојећи начин учи стандардни језик, слободно се послужите карикатуром. Замислите да мајка или отац одреде део дана када ће своје дете учити језику и да се с њим сваки дан 45 минута затварају у просторију опремљену за учење тог предмета. У соби је много дебелих граматика, савремених наставних средстава те уџбеника који дечјем узрасту цртежом и разним занимљивим задацима приближавају граматiku матерњег језика. На пример, *йоврајни ілаіоли* су представљени цртежом девојке која чешља косу, девојчин покрет прати стрелица према њеној глави, а испод цртежа стоји реченица: „Јадранка се чешља“, а још ниже

коментар: „Радња се враћа на Јадранку“. Или, цртеж на коме дебло стабла представља независну, а гране зависне реченице. Затим замислите да мајка или отац своје дете подучавају овако:

— Кад хоћеш нешто да *изјавиш*, треба да употребиш *изјавну реченицу*. Већ смо научили да се реченице састоје од *главних реченичних чланова: субјекта и предиката*. Погледај ову слику, шта видиш? Шта је ово црвено? То је субјект, јел тако. А ове линије које вијугаво излазе из тог црвеног? Шта је то? То је предикааат. Доброо, ајде сада кааажи: како у српском језику зовемо ово црвено, а како ове вијугаве линије?

Дете ћути.

— Опет не пазиш. Договорили смо се да је учење твоја обавеза и да сваки дан треба испуњавати своје обавезе. Ако се обавезе не испуњавају, шта ће се десити? Ја ћу да ти кажем. Данас нема фудбала ни серије. Ајде, кажи. Па то смо јуче учили! Да ти мало помогнем. Којим врстама речи се најчешће означава ово црвено, а којим ове линије.

Дете ћути.

— Богами, нема фудбала ни сутра. Па именице и глаголи! Како се не сећаш од јуче! Именице су најчешће субјекти, а глаголи предикати. Ајде сада кажи, како у српском језику гласи именица за ово црвено и глагол за ове линије?

Дете ћути.

— *Цвети мирише!* То треба да кажеш! За казну ћеш сада сам да учиш изјавне реченице све до вечере, ја не могу више да губим време, морам на посао.

— Тата, овде пише да не смеш да вичеш. Кад је тачка, мораш да спустиш глас. То ти је *изјавна реченица*.

Шалу на страну, али деца тако некако мора изгледати учење граматике стандардног језика у школи. После неразумљивих наставничких захтева, дете ипак схвати да уџбеник може да му помогне да се избави из опасне ситуације.

Школски период доноси још једну важну социјализацију која подразумева учење језика: млади људи при крају основне школе својевољно почињу да уче омладински жаргон. Лакоћу којом га савладавају без икакве подуке не достиже ни најбоља педагошка метода, мада би језичка дидактика из разлога због којих се жаргон муњевито усваја могла много научити. Жаргон се учи да би се постало део групе.

Показује се, дакле, да се неки облици језика људима чине природним и једноставним због околности у којима се уче, због жеље да се науче и због ставова средине према њима. Немојте у то сумњати. Када људи у Србији високо вреднују енглески језик, а с ниподаштавањем говоре о говорима југоисточне Србије, они не мисле на њихове граматике. Најупадљивије особине југоисточних говора Србије карактеришу и енглески језик: немелодијски акценат, полувокал и одсуство разуђене деклинације. Реченице — *Она пише сас оловку* и *She writes with a pen* — граматички припадају истом типу. Средство је и у једној и у другој исказано предлогом и општим падежом. Ни енглески језик ни говори југоисточне Србије не познају посебан падежни облик за инструментал. Стандардна српска реченица — *Она пише оловком* — граматички је подједнако различита и од призренско-тимочке и од енглеске.

Стандардни језик је, дакле, експанзиван. Он се шири на рачун дијалеката, жаргона и језика националних мањина. То неће тврдити само људи чије језике он директно погађа, него и лингвистика, а једна њена дисциплина — језичка политика/планирање језика — има задатак да обуздава његову експанзивну природу. Но, о томе касније. Сада треба рећи на шта се мисли када се каже **дијалект, жаргон, стандардни, књижевни језик**. Јер нам ове именице, помоћу којих смо навикли да облике језика замишљамо као строго одељене, самосталне и затворене целине, не откривају сложено реално постојање језика и његову изванредну прилагодљивост социјалним и другим захтевима. Зато у наслову овога одељка стоји само назив **језик**. Он је, истина, вишесмислен и зато непрецизан, али има ту предност да о језичким варијацијама, о којима је досад било речи, каже оно што јесу: оне су језици.

Дијалект

Под овом речју се у општем језику подразумевају регионални говори, па тако људи у Србији, као и другде у свету, могу да се распознају по карактеристичним особинама језика који су научили у месту рођења и одрастања пре поласка у школу. Традиционално, у лингвистици се под дијалектом подразумевају регионалне говорне особине које, без обзира на њихову разноликост, обједињује један језик. Тако се у науци о језику, а потом и у редовном образовању, говори о дијалекту или дијалектима једног језика. Ипак, однос језика и дијалекта је један од најтежих проблема лингвистике. Зашто?

Уколико дијалекатску заједницу одредимо тако што ћемо рећи да је чине људи који се помоћу дијалекта међусобно разумеју, и да они, заједно с другим дијалекатским заједницама, чине заједницу једног језика, остаје да се објасни немали број случајева када су дијалекти једног језика међусобно неразумљиви. На пример, под именом кинески језик подразумева се неколико стотина међусобно неразумљивих дијалеката, чији се говорници разумеју преко писаног кинеског језика. Потом, постоје заједнице чије језике није могуће раздвојити на дијалекте. Треба затим објаснити узајамну разумљивост дијалеката различитих језика, обично омеђених државним границама, какви су суседни говори с једне и друге стране србијанско-бугарске границе.

Даље, ако дијалект схватимо као неписани сеоски говор, треба да знамо како дефинисати дијалекте који имају књижевну традицију (чакавски и кајкавски дијалект хрватског језика) и нестандартне неписане облике градских дијалеката.

Традиционални појмови дијалекта и језика релативизују се још на један начин — историјски. Ако је данас очигледно да је од неког дијалекта створен језик, у историји има много супротних примера: од дијалеката једног језика настали су посебни језици. Тако су сви данашњи словенски језици дијалекти прасловенског, језика који историјска лингвистика реконструираше на основу његове записане фазе, старословенског, и језичких облика из старијих дијалеката који још постоје. Исто је и с развојем латинских дијалеката у засебне романске језике.

Да би се проблем донекле решио, наука о језику уводи појам *дијалекатској континуума*. Ово значи да је географско распрострањање дијалеката могуће пратити од тачке А до тачке Б, при чему су међусобно разумљиви суседни дијалекти, а узајамна неразумљивост расте с географском удаљеношћу дијалеката. „Таква ситуација је сасвим уобичајена. Пространи континуум повезује све дијалекте немачког, холандског и фламанског језика. Говорници у источној Швајцарској не могу разуме-

ти говорнике у источној Белгији, али су повезани ланцем међусобно разумљивих дијалеката преко Холандије, Немачке и Аустрије. Остали ланци у Европи укључују скандинавски континуум, који везује дијалекте норвешког, шведског и данског; западноромански континуум, који везује руралне дијалекте португалског, шпанског, каталонског, француског и италијанског; и севернословенски континуум, који повезује дијалекте словачког, чешког, украјинског, пољског и руског језика. Проблем би теоријски требало да буде јасан. На којој тачки у ланцу можемо рећи да се један језик завршава а други почиње? На основу чега можемо повући границе између португалског, шпанског, француског итд.? Навикли смо да те језике сматрамо потпуно различитим једне од других, али то је само зато што обично познајемо њихове стандардне варијетете, који нису међусобно разумљиви. На локалном нивоу немогућно је решити та питања с лингвистичког становишта.“ [Kristal 1996, 25]

Дакле, овде ће се укрстити језичка и политичка мерила. Тако ће, на пример, с једне стране хрватско-словеначке границе исти дијалекат бити приписан словеначком, а с друге, хрватском језику.

Штокавски дијалект

Обједињујући називи *штокавщина*, *штокавско наречје*, *штокавски дијалект*, односе се на групу регионалних говора у данашњим државама: Србији и Црној Гори, Босни и Херцеговини и Хрватској. Северна и северозападна граница штокавских говора пре последњег рата ишла је линијом Нови Винодол — Огулин — Карловац — Сисак — Бјеловар — Вировитица. Ова линија одвајала је штокавштину од чакавског и кајкавског дијалекта. Штокавски говори су се одатле и од уског појаса чакавских говора на Јадрану распростирали према истоку и југу до државних граница с Мађарском, Румунијом, Бугарском и Албанијом те границом с македонским језиком. Штокавштина је уз то матерњи говор српске и хрватске националне мањине у Италији, Мађарској и Румунији.

За одређивање данашњих граница штокавског дијалекта потребна су непристрасна теренска истраживања. Она могу да покажу и то да ли постоји међузависност дијалекатских особина и етничитета. И јесу ли некадашње дијалекатске особине сада и социјални показатељи. Једноставније речено, изговор гласова, ред речи и остало што је карактерисало дијалект једног народа или етничке групе у прошлости не мора да буде показатељ припадности само том народу или етничкој групи у савремености. Ако се на територију неког дијалекта доселе људи другог етничитета, што је био случај током урбанизације бивше Југославије, њихов говор ће већ у следећој генерацији бити обележен особинама језика домицилног становништва. А уколико нису савладали стандардни језик или припадају нижим социјалним слојевима, говор преовлађујућег станов-

ништва постаје обележје њиховог друштвеног статуса, а не само етничитета/националности.

Широко распрострањање штокавских народних говора резултат је историјских миграција српског становништва [Ивић 1986²]. Ови говори нису монолитни, они се међу собом разликују према томе како су заменили стари општесловенски глас јат и по времену настанка. Ово су критерији по којима сербокroatистика дели штокавске говоре². Доња подела је и данас научно валидна јер су јој у основи историјска, а не социолошка мерила.

1. Екавски штокавски говори

Старији	Млађи
призренско-тимочки	шумадијско-војвођански
косовско-ресавски	
славонски штокавски екавски	

2. Ијекавски штокавски говори

Старији	Млађи
зетско-јужносанџачки	источнохерцеговачки

3. Икавски штокавски говори

Старији	Млађи
посавски икавски	млађи икавски

Најмаркантније разлике између старијих и млађих штокавских говора су:

Старији	Млађи
један, два, или три акцента	четири акцента
очувани гласови из ранијих језичких периода	млађе гласовне алтернације
један или два падежа или старији облици деκлинације	нова седмопадежна деκлинација

Урбанизацијом друге Југославије, сеоски дијалекти су почели да трпе утицај стандардног језика. Српскохрватска дијалектологија зато је била запослена на описивању руралних дијалеката пре него што нестане. Дијалектолошки налази коришћени су углавном за традиционално добро развијене историјскојезичке дисциплине, јер старији дијалекти чувају особине ранијих стања језика.

Од шездесетих година прошлог века почиње да се увиђа да, са смањивањем броја сеоских, расте број урбаних дијалеката, али су оваква истраживања код нас остала оскудна до данас. Урбана дијалектологија описује међузависност територијалног и друштвеног раслојавања језика. Тако се из једног скорашњег рада може видети како се на једном месту преплићу градски и сеоски говори српског језика те ромски језик. У Власотинцу, вароши југоисточне Србије, у употреби су, у зависности од генерацијске припадности и различитих комуникативних ситуација, два језика — српски и ромски, те шест подсистема српског језика: три сеоска, два градска варијетета и стандардни српски језик регионалног изговора. [Станковић 1997]

На основу постојеће литературе о историји штокавског дијалекта није могуће јасно одговорити на питање око кога су се спорили и још се споре лингвисти српске и хрватске нације. Да ли је у време када је одабран за основицу стандардног језика, источнохерцеговачки дијалект био: само српски, претежено српски и мањим делом хрватски, или је подједнако био српски и хрватски?

Жаргон

О жаргону је досад било речи само као о језику младе генерације, но та реч означава и много других малих језика. Осим омладине, малим језицима говоре људи из науке, заната, професија, градова/урбаних квартава, људи који живе ван закона и они с друштвене маргине. Зато постоји много жаргона. То су научне терминологије, узрасни, градски, занатски, лоповски, наркомански и други жаргони.

На овим малим језицима најлакше може да се покаже прилагодљивост језика свему што човеку у заједници треба. Њима се људи служе да комуницирају ради неког интереса, због потребе да стварају у језику, да покажу жељу за заједништвом, да истакну како не припадају другим заједницама, да их друге групе не би разумеле и много тога још.

С изузетком професионалних, остали жаргони су неформални, што им омогућава да се моментално прилагоде новим потребама својих заједница. Како овај језик то може и зашто стандардни језик не успева брзо да се прилагоди ономе што човеку треба? Жаргон је заправо паразитски језик. Ово није његова мана, како би могла да сутерише реч *паразитски*. Суштина је у следећем: жаргон настаје на већ постојећој језичкој кичми — граматички. Он граматичку позајмљује од стандардног језика или дијалекта и додаје јој оно што му недостаје и што му треба да би се разликовао: речи и фразе.

Зашто то ради? Зато што је паметан и зна да би му за стварање свим нове граматике били потребни векови а он постоји кратко, стало мења облик. Гледано историјски, граматика једног језика је непрекидно рафинисање преовлађујућих исказа које су његове заједнице изумеле за најразличитије комуникативне ситуације. Она је њихов елегантни формални талог. Лексика је другачија, она је површински слој језика, који се мења много брже од граматике. Боље је да се то каже озбиљно, онако како је то написао руски теоретичар језика Михаил Бахтин. Он је открио како из комуникације међу људима настаје граматика и речник језика. У цитату који следи помиње се само књижевни (стандардни) језик зато што је Бахтинова расправа доводила у питање лингвистичке поставке времена у коме је писао, али његов налаз важи за све облике језика:

„Књижевни језик је сложен динамички систем језичких стилова; њихов удео и њихови међусобни односи у систему књижевног језика налазе се у непрекидном мењању. Језик књижевности, у чији састав улазе и стилови некњижевног језика, још је сложенији систем и организован је на другим начелима. Да бисмо се снашли у сложеној историјској динамици ових система, да бисмо од једноставног (и у већини случајева површног) описа стилова који су ту присутни и који смењују један другог прешли на историјско објашњење ових промена, потребна је специјална разрада историје говорних жанрова (...), који непо-

средније, тананије и еластичније одражавају све промене које се збивају у друштвеном животу. Искази и њихови типови, то јест говорни жанрови, то су трансмисије од историје друштва ка историји језика. Ни једна нова појава (фонетска, лексичка, граматичка) не може ући у систем језика ако не пређе дуг и сложен пут жанровско-стилистичког искушења и обраде.“ [Bahtin 1980, 238]

Шта даље ради жаргон, кад позајми грамматику? У зависности од тога коме припада, његов речник може да буде сликовит и живахан, неразумљив осталима изван групе, претенциозан и све то заједно. Омладински жаргон, на пример, свој речник изграђују језичком игром, стилским фигурама, највише метафором.

Код нас је о жаргону систематизовано писао лингвиста Ранко Бугарски и предложио следећу поделу образаца творбе жаргонских речи. [Bugarski 2004, 15, 16] Сви примери преузети су из његовог рада.

- Нова значења стандардних речи: **дизајнер** (аутомобил-дизалица, паук), **патолог** (душевни болесник);
- Позајмљенице из страних језика: **цалнути** (платити), **лукнути** (погледати);
- Замењивање места слогова или гласова у речи: **ткицаво** (воткица), **рњићпо** (порнић);
- Преметање са додавањем: **убицашиње** (шибица), **јоћакуњ** (кућа);
- Скраћивање: **Амер**, **бус**, **факс**;
- Иницијали: **ц** (цабе), **шббкбб** (шта би било кад би било);
- Слагање: **шут-карта**, **шверц-комерц**;
- Сливање: **бипчуга** (БИП+пивчуга), **кршилак** (крш+кадилак);
- Суфиксација: **бедак**, **оштрак**, **вештак**; **лупација**, **тејпација**; **ламе-лаш**, **лигаш**; **фијакеријада**; **билдерана**, **ложана**; **жељотека**; **смехоскоп**; **блејка**; **алкић**; **спораћ**; **приватуша**; **фалшара**...

У поменутом раду Бугарски је предложио и поделу жаргона на:

- стручни;
- супкултурни;

● омладински.

Ниједан облик језика није затворен. Сви облици језика мешају се у комуникацији. Тако и жаргон улази у стандардни језик преко неформалног разговора. О томе више у [Bugarski 2004].

Ево како жаргон може да се употреби у новинском тексту:

Наркомани краду све. Од вегете и чоколада, преко парфема и вискија, до одеће из бутика и фирмираних ствари. Све што брзински може да се прода за *dirty cash*. Зоран Б. има среће у сваштари код Фонтане. Четири парфема. Даје их за по двадесет пет марака, не би више тражио ни да је уваљивао нове сони телевизоре. Има за грам. Телефонира свом човеку. Чука за двадесет минута. Касније је Зоран Б. урађен „фабрички по јусу“. Бауља из улаза и каже „добро јутро“. Диван дан, има полутку у џепу и мисли да има среће. Кренуло га је, таличан је, данас ће да их развали.

Хапсе га у Центру „Сава“. Ставио је два фирмирана дукса под гепавац и био снимљен. Секуритатеа на уфуру каже „стоп“. Класично сафатавање — дамповао је. Мало га тркељају; у џепу има комплетан прибор и полутку допа. Хорор. Секуритатеа зове Четврто одељење. Грозан дан.

Четврто одељење је гудра. Градски СУП у 29. новембра, Одељење за наркотику. Најбржи на свету. Није прошло ни пет минута, а већ су кликнуле лијане. Убачен је у кола. Шамар. Седи на задњем седишту између два киклопа од којих један има оба ока. Држе га за руке преко лијане. Семафор — шамар; пешачки прелаз — шамар; „Шта вам је, шта ме бијете“ — шамар; „Ко те бије“ — два шамара; „Можда дечко хоће у Кошутњак“ — питање без шамара.

Стандардни и књижевни језик

На претходним страницама уведен је један нов назив за језик који се учи у школи, користи у науци, администрацији и медијима: *стандардни језик*. Током школовања тај језик навикли сте да зовете *књижевни језик*. Ваља рећи зашто је овде одабран први, а не други назив. Први термин припада науци о језику, али се у овом приручнику не користи због прецизности, него стога што је назив *књижевни језик* код нас поистовећен

с језиком *књижевности*, који је узор како треба говорити и писати у јавним приликама. Да је традиционални назив *књижевни језик* у најширој јавности схваћен још и као језик администрације, науке и медија, за увођењем назива *стандардни језик* у општу употребу не би било потребе.

На пример, под традиционалним називом *књижевни језик* међу највећим бројем људи не подразумева се научна и техничка терминологија. Даље, наслеђени назив сугерише да се језиком јавне комуникације може служити само уметнички надарена особа. То даље значи да предмет језичкоуметничке вештине може да буде све што постоји у језику, па и језички облици који се због локалног порекла или старине не разумеју у читавом друштву итд.

Једноставније речено, стандардни језик је данас бољи назив за језик јавне комуникације због јасног значења: служи разнородним делатностима савременог друштва и не подразумева језичку оригиналност као *језик књижевности*, *књижевни језик*.

У овом тексту се под *књижевним језиком* разуме онај облик писаног језика културе који је постојао пре формирања данашњих нација у Европи крајем XVIII и XIX столећа. С њима се, због захтева модерних индустријских друштава, развио *стандардни језик*. Он у европској историји настаје упоредо с политичким конституисањем европских нација зато што су оне откриће штампарске технике искористиле да омасове писменост, централизују и демократизују образовање и да комуникацију прошире на демократизовано друштво ради потреба индустријализације. Савремени теоретичар нације и национализма Ернест Гелнер описује тај историјски процес овако:

„Место аграрног друштва, које се састојало од мноштва језика, култура и етничких група, заузело је културно хомогено индустријско друштво. (...) Модерно друштво мора бити мобилно, свиђало се то њему или не, јер то од њега захтева његова ужасна и свесавладавајућа жеђ за економским растом. Културна хомогеност је претпоставка за најсвестранију спремност на ангажовање појединачних чланова у индустријском друштву.“ [у: Reljić 1998, 31—35].

Али, иако је историјски настао као национални језик, стандардни језик данас има шире значење.

Стандардни језик

Већ сте видели да је стандардни језик:

- језик с друштвеним престижом;
- да се учи у школи;
- да се увек, мање или више, разликује од дијалеката;
- да се шири на рачун свих других облика језика;
- да је у Европи настао заједно с модерним нацијама.

Прочитали сте и то да сви облици језика имају правила. Следи питање: по чему се тачно стандардни језик разликује од дијалеката и жаргона? Стандардни језик је друштвени облик језика који ефикасно служи раслојеној комуникацији савременог друштва. Тај језик из комуникацијских разлога уједначава дијалекатску разноликост друштва које опслужује и језичке особине различитих генерација које се њиме служе.

Његова норма — систем граматичких правила, правила употребе и инвентар речи и израза — резултат је организованог друштвеног и лингвистичког оспособљавања језика да буде медиј модерног друштва. Норма стандардног језика је експлицитно прописана и обавезна за све његове говорнике на одређеној територији: једној држави или у више држава. Санкције за непоштовање ових правила нису законске, него социјалне. Средине које инсистирају на стандарнојезичкој култури, из јавне комуникације искључују оне људе који се свесно или несвесно не придржавају норме стандардног језика. То је цена коју они плаћају ако не владају овим престижним језиком. Према овој норми друштво код појединаца институционално развија позитивне ставове: лојалност и понос. А то се, како сте видели, може злоупотребити да би се жигосале друге две норме, норме дијалекта и жаргона.

Грамматика, инвентар речи и конвенција писања овог језика прописани су посебним стандарднојезичким приручницима: грамматикама, правописима, речницима, општим и термилолошким... Из овога се може видети разлика норме стандардног језика, с једне, и норме дијалекта и жаргона, с друге стране. Дијалекатска норма није експлицитна, она је „несвесна, прећутна и имплицитна“ [Bugarski 1996², 163]; правила жаргона углавном се подударују с правилима дијалекта или стандардног језика, а од њих се разликују највише у речнику и фразеологији. Ка-

ко се жаргон, нарочито узрасни, мења брзо, а дијалекат нешто спорије, норма стандардног језика је у поређењу с њиховим нормама конзервативна. Она је таква зато што би брзе промене у савременим делатностима изазвале нагле измене стандардног језика, што је погубно за његову стабилност. Стога се она установљује тако да буде стабилна али еластична. На тај начин развој језика може да се планира према новим потребама. Другим речима, стандардни језик, за разлику од дијалекта и жаргона, настаје плански и мења се плански.

Стандардни језик и сеоски дијалект пореде се још по обиму и прилагођености инвентара речи појмовима модерне урбане цивилизације. Стандардним језиком доминирају апстрактни речник и граматичке конструкције прилагођене рационалној цивилизацији, па су у овоме стандардни језици међусобно слични, што омогућава лакшу комуникацију, нарочито у науци јер је она интернационална.

Стандардни језици у данашње време не могу да буду неписани јер савремена друштва, упркос продору нових масмедија, и даље почивају на писаном медију. Ови језици обично се пишу једним писмом, али нису необични ни случајеви када се пишу двама писмима, што је случај и са српским стандардним језиком.

Како су државе у свету вишејезичне, према броју и концентрацији националних мањина на њиховој територији, статус стандардних језика у јавној употреби се правно регулише, обично уставима и законима. Према једној релевантној процени, у 200 међународно признатих држава постоји више од 5.000 језика, то јест: у највећем броју тих држава употребљава се 10—50 језика. Државне језичке политике иду од тога да поричу постојање мањинских језика на својој територији и представљају се као једнојезичке, преко тога да регулишу статус само неких мањинских језика, до тога да признају мањинске језике на деловима својих територија где су националне мањине гушће насељене, или у читавој држави. Европска модерна историја памти и језичке политике које су забрањивале употребу мањинских језика на својим територијама. То је задесило баскијски језик у Шпанији за време Франкове владавине.

Признавање права на јавну употребу мањинских језика показало се као најпримереније језичкополитичко решење јер се тако постиже двострука корист. Ако мањинска заједница има могућност да се, на локалном или државном нивоу, служи својим стандардним језиком у школи, администрацији и медијима, и уз услов да не постоји блиска историја сукобљавања с већинском заједницом, дешаваће се да ће стандардни језик већине схватати као предност, средство укључивања у ширу комуникацију у друштву. Ово је подједнако важно као и потреба мањинских заједница да се служе својим стандардним језиком зато што локални оквири најчешће не омогућавају напредовање у каријери и слично.

Овде није неважна ни свест већине и мањина о стандардном језику. Ако се стандардни језик своди на симбол националног идентитета, онда ни најбоље регулисање статуса мањинских и већинских стандардних језика не доноси резултат. Наиме, да би овај језик заиста постојао у друштву, његови говорници морају бити оспособљени да се њиме служе у јавној комуникацији. То није био случај с великим делом становништва ни у бившој Југославији [Škiljan 1988, 75], а према подацима једног скорашњег истраживања [Manjine 2002, 113], изгледа да није боље ни сада. Националне мањине у Србији у веома ниском проценту знају да на подручјима где их има више од 15 одсто могу добити документа на свом језику, да с јавним институцијама могу да комуницирају на свом језику, да судски спор може да се води на језику мањине... То су права наслеђена из бивше Југославије.

Стандардни језик и нација

Највећи број људи неких друштава поистовећује се са стандардним језиком, чак и кад упоредо користи дијалект и жаргон. Два друга облика језика у том случају обично симболизују регионални, завичајни, социјални или професионални идентитет. Сви облици језика су амблем групе која их користи, али је стандардни језик специфичан по томе што може да симболизује заједницу чак и кад није жив. Кад језик старе културе престане да буде говорни, веза с културом тог језика је могућа ако је тај језик сачуван у писаној форми. Такав језик група може да оживи као модерни стандардни језик, што је случај с хебрејским језиком у Израелу. Језик старе културе већина заједнице не мора ни да говори, па он опет може да симболизује њен идентитет — такав је ирски језик. Иако га уче током редовног образовања, Ирци скоро да се не служе овим језиком. Они говоре и пишу енглеским.

Друштвена група која се овако поистовећује са стандардним језиком зове се нација. Она наглашава да њен језик има историју. Историја језика не мора бити богато документована, она може бити реконструисана накнадно методама историјске лингвистике. Одатле потиче свест о дугом постојању стандардног језика, коју нација у чијем је поседу језик може делити и с другим нацијама које су га касније усвојиле. Та свест се различитим институционалним начинима за различите потребе продужава или скраћује. Тако је радом српских и хрватских филолога у претпрошлом веку и првој половини прошлог века накнадно успостављен континуитет српскохрватског стандардног језика с првим словенским књижевним језиком — старословенским. Међутим, данашње јужнословенске нације почетак историје свог стандардног језика налазе у XIX веку, када су почеле политички да се конституишу. Из овога се

види да се свешћу о историјском континуитету стандарног језика даде политички манипулисати. Зашто?

„Језик, наиме, има све оно што нацији у настајању недостаје — кохезијску и комуникацијску моћ, повијест, територију на којем се употребљава и језичну заједницу која га сматра средством разликовања од других. (...) Ипак, треба нагласити да су модерне (националне) идеологије увелике успјеле уградити у свијест припадника појединих нација да је језик уистину изворан и незамјењив национални симбол, те да је стандардни језик оптималан облик за реализацију његове симболичке функције, па ову тврдњу говорници дијалеката и социолеката неријетко прихваћају као аксиоматску датост.“ [Škiljan 1998, 228, 229]

Испитивањем односа језик—нација код нас се систематизовано ба-вио лингвиста Ранко Бугарски у расправама [1996², 121—162; 2002, 11—95], понукан потребом да се необавезно идеолошко успостављање везе између језика и нације разјасни из социолингвистичке перспективе. Овај аутор је показао да веза нација—језик постоји само идеолошки, да је она у историји постојала спорадично, и то углавном у Европи, те да за нацију није пресудно да ли се служи једним језиком, да ли употребљава више језика или је свој језик заменила другим језиком. При томе, више нација може да користи један језик. Једноставније речено, да ова корелација данас стварно постоји, многе нације не бисмо могли тако звати. Ево неких примера:

- Јевреји или Курди не би могли бити нације јер користе више језика;
- Шкоте, Велшане и Ирце не бисмо могли сматрати нацијама зато што се углавном служе енглеским језиком;
- Српска, хрватска и бошњачка нација не би биле то што јесу да је услов њихове самобитности језик, јер се служе једним језиком. Ово није усамљен пример, тако је и с језиком који се у Индији зове хинди, а у Пакистану урду.

Језик и национализам

Политичке доктрине о пожељном слагању државе и нације, културни и идеолошки покрети који се обједињено зову **национализам** и који су обликовали данашње нације толико су разнородни да се о њима може мало знати. Оријентацију у сналажењу пружа подела на **грађански** и **етнички национализам**. Помоћу првог модела образоване су најпре америчка и француска нација, потом и друге у свету. То је био и образац стварања југословенске нације у Краљевини Југославији. Овде је

битно да се на територији једне државе од свих, разнородних етничких група ствара једна нација, као заједница грађана. „Логика“ овог национализма претпоставља најпре државу па онда нацију. Етнички национализам, насупрот томе, подразумева да се нација еволутивно развија из мање, политички неорганизоване етничке групе/народа док не стекне свест о својој посебности, када ће се борити за сопствену државу. Та држава је њен идеал, који неће делити с другим нацијама. Овако су настале нације средње и источне Европе, укључујући Балкан после пропасти Отоманског царства и током деведесетих година прошлог века.

Двама типовима национализма одговарају два модела нације. Случај француске и америчке илуструје — **државну нацију (француски модел)**, а примери средњоевропских и источноевропских — **културну нацију (немачки модел)**.

Обе ове поделе су условне. Могуће је пронаћи етничке корене обе матрице данашњих нација уколико се осећање солидарности у народној заједници разуме као последица предања о заједничком пореклу, а не као резултат крвне везе. Главни проблем је у томе што не постоји универзално примењива теорија о нацији и национализму, а ни о сродним концептима: народу и етницитету. Данас се не може рећи шта је нација, а шта национализам. Ова испитивања у свету нису завршена.

Веза национализма и језика, колико се данас зна, чешћа је код етничког него грађанског национализма. Овај први обично инсистира на подударности једне нације с њеним језиком. Ако она тај језик дели с другом нацијом, онда ће интервенисати на њему да би се нације једног језика разликовале, у држави ће настојати да смањи права националних мањина на употребу матерњег језика и слично.

Али, има и другачијих случајева. Данашњи стандардни француски језик није избор разноликих етничких група од којих је сачињена француска нација ни оних у колонијама. Још од предстандардне фазе, од XVI столећа, језик француског двора насилно је проглашен средством читаве француске цивилизације, о коме је бринула чувена Академија. Упркос томе, током Француске револуције половина грађана ове државе говорила је неким од многих регионалних дијалеката и није знала француски. Језичка политика ове државе данас изриче мандатне казне грађанима који на јавном месту употребе реч енглеског порекла. Језички национализам деветнаестог века међу нацијама које су се стварале по немачком моделу, опет, изнео је на видело читаве народне културе, подстакao и одржаваo развој историјскојезичких дисциплина — компаративне граматике, историје језика и филологије — и заиста обликоваo националну свест неких нација.

Као и национализам у целини, и језички национализам је противречан и по природи и по учинку. Из националистичке доктрине било ко-

јег типа не може се много сазнати о национализму јер она и није доктрина. Од критичара последица етничког национализма може се научити оно што је нацијама јасно пре него што крену у рат. Те критике не објашњавају зашто су људи спремни умрети за замисао о томе коме припадају.

Писмо и нација

Веза писма и нације слична је вези језика и нације. О томе да ли ће заједница људи бити нација, не одлучује писмо/писма којим се служи. Ово доказују примери нација које су прешле с једног писма на друго (румунска, турска) или оних које су преузеле „туђа“ писма (јапанска — кинеско писмо и латиницу).

У данашње време се у Србији оснивају удружења за заштиту ћирилице. Лепо је кад се људи организују због бриге о свом традиционалном писму. Јер, ћирилица јесте запуштено писмо. Она, у држави која се њоме поноси, није прилагођена ни најобичнијим потребама у медијима, издаваштву и другде. Свако ко је имао посла с издавањем новина и књига зна колико трају коректуре ћирилично-латиничних отисака, а о томе да свих знакова у стандардним ћириличним компјутерским пакетима нема — не треба ни говорити. Научни текст о акцентима српског језика или историји језика, који треба објавити ћирилицом, спрема се за штампу трипут дуже него што је потребно.

У кући, на свом компјутеру, можете написати читаву библиотеку ћирилицом. Међутим, пре тога треба да завршите факултет на коме се студира дизајн писма и калиграфија, факултет на коме се учи историја писма и факултет на коме се изучавају информационе технологије. Тек потом сте квалификовани да процените од којег ћете продавца купити све потребне ћириличне и њима одговарајуће латиничне знакове који су вам потребни. И кад купите штампарију, можете да budete сигурни да ћете ћирилично-латинични текст написати брзо, да га нећете кориговати шест-седам пута, да ће бити леп и квалитетно одштампан.

Ћирилично писмо је проблем државе, која треба да плати израду добрих и стандардизованих ћириличних компјутерских пакета слова. Тако ће се ово писмо прилагодити потребама и моћи ће да се употребљава и модернизује без тешкоћа. Вукова задужбина из Београда, која десетак година окупља позване појединце и институције због овог посла, још није успела да убеди државу је то потребно.

Но, већина поменутих удружења истиче да је ово писмо угрожено од латинице, која га истискује из употребе. Истражује се колико је назива трговинских фирми написано ћирилицом а колико латиницом, констатује се да је стање по ћирилицу поразно, за новине се пишу горљиви текстови о расрбљивању нације јер њено писмо нестаје, траже се ин-

спиратори тог расрбљивања у историји, упире се прстом у научнике који се противе протеривању латинице. Идеја која стоји иза тога једнака је оној која је српскохрватски стандардни језик раздвојила на три политичка језика. У случају српског стандардног језика ово није повукло за собом стандарднојезички инжењеринг, чишћење језика од свега за шта се популарно мисли да није аутентично.

С писмом је другачије јер је ћирилица маркантна ознака српске нације, која је симболички дуго одваја од Хрвата и Бошњака. Овим се писмо своди само на симбол, овог пута религијски. Треба зато рећи какве последице по нацију и њено традиционално писмо поменута брига може изазвати. Одустајање од латинице из политичких разлога, да би се Срби разликовали од Хрвата и Бошњака, значи прекид везе са заједничким наслеђем. Ово није дуг период, али су током њега Срби усвојили латиницу и писали њоме о свему о чему се може писати. Ако би се латиница политичким декретом протерала из Србије, то писано научно, уметничко и друго наслеђе могао би у једном моменту да чита само привилегован слој, који је из неког свог разлога научио српску латиницу. Реч је уз то, о периоду када се ово друштво брзо развијало и модернизовало. Нешто слично су многи словенски народи већ искусили. Малобројни међу њима знају за прво заједничко словенско писмо — глагољицу — и уопште за византијске утицаје на своје културе.

Порицање заједничке југословенске историје може имати овакве последице. Генерацији која настоји да заборави читаве историјске периоде, јер је уверена да су претња њеној аутентичности, преостаје да смишља историјске митове о себи. После првих генерација које на тај начин успеју да установе своју самобитност, долазе друге. Њих, обично у стабилнијим приликама, почиње да занима шта се с њиховим прецима стварно збивало. Откриће да митови нису убедљив одговор на ово питање, аутоматски ствара бес према генерацији која их је конструисала и покушај да се историја прекроји. А ако тада у свему буде места и за институције, у којима ће се стварати нове каријере, измишљање традиције се циклично наставља. Ово је српска нација већ искусила, али не доводи у питање то искуство. Њена данашња представа о периоду турске владавине, који чини пет векова српске етничке историје, таква је да и сама помисао на њу изазива порицање и сукоб с нацијама с којима данас живи. То су Бошњаци и Албанци.

Латиница је и симбол модернизације у српској нацији. Оном њеном делу који не види противречност између византијске традиције, коју симболизује ћирилица, и западне цивилизације, којој жели да припада сада, поменута забринутост удружења за неговање ћирилице може да створи само отпор према традиционалном писму. Инсистирање на томе да млађе генерације пишу ћирилицом у свакој прилици, води равно

у пркос — искључиву употребу латинице. Ови људи спонтано примећују да је латиница разноликија и да су њена слова прилагођена њиховим специфичним интересовањима.

Два писма која отварају врата у два културна круга пружају нацији много више могућности и за комуникацију и за идентификацију него одустајање од латинице. Ово друго се не чини у име писма.

Како настаје стандардни језик

Из претходних пасуса је јасно да стандардни језик не настаје и не развија се спонтано, као дијалекти и жаргони. Процес његовог настанка назива се у језичкој политици: *нормирање* или *стандардизација*. Како овај језик настаје и како се о њему друштво брине, описао је лингвиста Милорад Радовановић [Radovanović 1986², 189—197]. Ова подела је идеална, у стварности се различите, овде одељене фазе, преплићу.

1. Одабирање

За основицу стандардног језика узима се:

- један дијалект;
- комбинација језичких особина различитих дијалеката;
- цењени друштвени облик језика: језик више класе, колонијалне власти, престонице;
- књижевни језик прошлости, који може да буде и мртав у тренутку кад постаје медиј модерног друштва
- страни језик који служи као језик интернационалне комуникације (енглески, шпански, француски).

Друштва се за базу стандардног језика опредељују према различитим мерилима: географском, демократском, аристократском, естетском и слично. Избору који је учинио Вук Караџић за Србе у претпрошлом столећу у основи је демократски принцип. Наиме, источнохерцеговачким (завичајним дијалектом Вука Караџића, који је он описао у првом издању *Српског рјечника* 1818) и шумадијско-војвођанским дијалектом, који је нешто касније такође постао стандардан, говорио је тада најбројни друштвени слој — сељачки. Караџићева сарадња с хрватском интелигенцијом, културно-политички обједињеном у илирски покрет,

резултирала је 1850. нацртом заједничког српског и хрватског стандардног језика, познатим као Бечки књижевни договор. Тај документ не садржи име будућег заједничког језика, а Срби и Хрвати се у њему називају „једним народом“. Касније се овај језик звао *српскохрватски*, *хрватски* или *српски језик* и *хрватскосрпски*.

Само два изговора старог словенског гласа јат постала су стандардна — ијекавски и екавски. Икавица од XIX века није стандардно наречје.

2. Описивање

Одабрана база књижевног језика затим се описује. То значи да се без вредновања констатује цео инвентар језичких средстава. Овај део посла је искључиво лингвистички.

3. Прописивање

У следећој фази се правила одабрана из целине језичких средстава прописују. То значи да се израђују нормативне граматике, речници, правописи и други приручници. У нашем случају фазе описивања и прописивања су се укрстиле у Вуковом *Рјечнику* из 1818. године, који је садржавао норму реформисане ћирилице, лексичку, граматичку, акценатску и правописну норму. Овде треба напоменути да се различити нивои језичке структуре не могу подједнако прописивати, што зависи од броја језичких јединица. Најкодификованија је фонемска норма јер је систем фонема најмањи и најзатворенији у језику. Најтеже је прописати лексичку норму зато што је у језику много речи и стога што је речник отворен језички ниво. Лексичка норма стандардног језика искључује опцену лексику.

Стандардни српскохрватски језик био је од почетка нормиран у две територијалне варијанте, источној за Србију и Црну Гору, и западној за Хрватску. У Босни и Херцеговини за време друге Југославије створила се извесна мешавина два територијална облика. Варијантске разлике исцрпљивале су се углавном у малобројној лексици, и то не у дијалекатској, него стандардној. Речник је површински слој језика и његове промене прате општи развој друштва. Да би територијалне варијанте постале оделити језици, потребне су промене у граматици, дубинском језичком слоју.

4. Разрађивање

Ово је трајан посао, који се само условно може назвати фазом у нормирању језика. Њиме се језик прилагођава раслојеним делатностима друштва у читавој својој структури. Овдашња језичка политика је у овоме најслабија, јер је упркос развоју стране и домаће теоријске лингвистике, пропустила да изради функционалностилске приручнике и

приручнике о употреби стандардног језика.

5. Прихватање

Описан и приписан језик не може постати средство комуникације у друштву уколико га оно не прихвати. То се десило и с нормом Вука Караџића у претпрошлом веку: четири године после његове смрти, 1868, и пола века након првог издања *Рјечника* она је званично прихваћена у Србији. У Хрватској је вуковски језички модел озваничен тек 1892.

6. Примењивање

Званично прихватање стандардног језика не значи да ће се тај језик широко употребљавати у друштву, што подразумева ова фаза стандардизације.

7. Ширење

Да би заиста постао језик читавог друштва, стандардни језик се шири на читавој територији за коју је створен и међу свим друштвеним слојевима преко образовања, медија, администрације итд.

8. Неговање

Пошто норма стандардног језика није спонтана, она мора да се организовано негује у образовању, пропагандом и на друге начине. Зато постоје лекторске службе у јавним институцијама и друге релевантне установе. Но, њихов је домет мали ако нема друштвене свести о потреби култивисања норме.

9. Вредновање

Будући да је стандардни језик друштвени облик језика, он подлеже сталном вредновању.

10. Преправљање

Ово последње је услов за процену да ли је језик прилагођен друштвеним потребама. Уколико није, он може да се преправља на свим нивоима своје структуре. Овим се затвара круг нормирања језика јер се након процене да је језик неприлагођен друштвеним потребама може поново кренути од почетка или од оне етапе нормирања за коју се утврди да није задовољавајуће изведена.

Функционални стилови

Кратка аутобиографија³

Мој је отац угледао света у западној Мађарској а завршио је трговачку академију у месту рођења извесног господина Вирага који ће, милошћу господина Џојса, постати славни Леополд Блум (Bloom). Мислим да је извесна либерална политика Фрање Јосипа II као и жеља за интеграцијом навела мога деду да свом још малолетном сину мађаризује презиме; многе појединости из породичне хронике остаће, међутим, заувек неразјашњене: године 1944. мој отац као и сви наши рођаци биће одведени у Аушвиц, одакле се скоро нико од њих неће вратити.

Међу мојим прецима са мајчине стране налази се један легендарни црногорски јунак, који ће се описменити у својој педесетој години и слави свога мача додати славу пера, као и једна „амазонка“, која је из освете посекала главу турском насилнику. Етнографска реткост коју представљам изумреће, дакле, са мном.

У мојој четвртој години (1939), у време доношења антијеврејских закона у Мађарској, родитељи су ме крстили у Успенској цркви у Новом Саду у православну веру, што ми је спасло живот. До своје тринаесте године живео сам у Мађарској, у очевом родном крају, где смо побегли 1942. после новосадског покоља. Радио сам као слуга код богатих сељака, а у школи сам слушао катехизис и католичку библијску егзегезу. „Узнемирујућа различитост“, оно што Фројд назива *Heimilchkeit* биће мојим основним књижевним и метафизичким потицајем; у својој деветој години написао сам прве песме, на мађарском; једна је говорила о глади, друга је била љубавна песма *par excellence*.

Од своје сам мајке наследио склоност ка приповедачкој мешавини факата и легенде, а од свог оца патетику и иронију. За мој однос према књижевности није без значаја чињеница да је мој отац био писац међународног реда вожње: то је читаво космополитско и књижевно наслеђе.

Моја је мајка читала романе до своје двадесете године, када је схватила, не без жаљења, да су романи „измишљотина“ и одбацила их једном заувек. Та њена аверзија према „пустим измишљотинама“ присутна је латентно и у мени.

Године 1947. посредством Црвеног крста репатрирани смо на Цетиње, где је живео мој ујак, познати историчар, биограф и коментатор Његоша. Одмах по доласку полагао сам испит за ли-

ковну школу. У испитној комисији били су Петар Лубарда и Мило Милуновић. Волтерова биста коју смо цртали — гипсани одливак Худонове портретне статуе — личила ми је на једну стару Немицу коју сам познавао у Новом Саду; тако сам га и нацртао. Ипак сам био примљен, ваљда због других мојих радова. Требало је да сачекам годину-две како бих могао имати потребну гимназијску спрему. За то време одлучио сам да ипак завршим матуру.

Две године сам учио виолину у музичкој школи, где ми је предавао Симонути старији, кога смо прозвали „Паганини“, не само због изгледа, него и зато јер је обожавао тремола. Управо када сам био стигао до друге позиције, музичка се школа одселила у Котор. Тада сам наставио да свирам без нота, циганску музику и мађарске романсе, а на школским игранкама танго и англишвалцере.

У гимназији сам наставио да пишем песме и да преводим мађарске, руске и француске песнике, у првом реду ради стилске и језичке вежбе: спремао сам се за песника и изучавао књижевни занат. Руски су нам предавали бели официри, емигранти из двадесетих година, који су, замењујући одсутне професоре, држали с једнаком спремом предмете као што су математика, физика, хемија, француски, латински.

После матуре уписао сам се на Београдски универзитет, где сам дипломирао као први студент на новоотвореној катедри за Упоредну књижевност.

Као лектор за српскохрватски језик и књижевност боравио сам у Стразбуру, Бордоу и Лилу. Последњих година живим у Паризу, у десетом арондисману, и не болујем од носталгије; кад се пробудим, понекад не знам где сам: чујем како се нашијенци дозивају, а из кола паркираних под мојим прозором са касетофона трешти хармоника.

Биографија⁴

Др Марина Марковић

1940. Рођена у Новом Саду.

1959. завршила средњу школу у Новом Саду.

1959—63. студије на Филолошком факултету у Београду,

Група за немачки језик и књижевност.

1964. дипломирала са средњом оценом 9

1965. у радном односу на Педагошком факултету
Осијек као асистент

1966—68. магистарске студије на Филозофском факултету у
Загребу.

1970. магистрирала са темом:
Допунске реченице у немачком и српскохрватском језику

1975. докторирала са темом:
Текст у настави немачког језика

1976. изабрана за доцента за немачки језик
и методику наставе немачког језика

Ова два текста садрже чињенице индивидуалног живота. Написале су их особе различитих занимања, за различите сврхе и различиту публику. Прву биографију написао је писац — Данило Киш, другу научница — Марина Марковић. У првом тексту широка публика заинтересована за Кишово дело, а још више књижевни теоретичари и историчари, потражиће објашњење за специфичне теме овог писца или ће га читати само због ужитка. Други текст је написан за конкурсну комисију и архиву факултета, на којем је Марковићева конкурисала за посао.

Иако им је тема идентична, језик ових текстова је различит, а одредила га је намена двеју биографија. Уколико их заменимо, па Кишов текст приложимо уз друга документа за конкурс, а биографију Марковићеве објавимо, рецимо, под назнаком „приповетка“, учинићемо их бесмисленим.

Летимичан поглед на ове текстове показује варијације у казивању.

Текст 1

нестандардизован, оригиналан
интерпретативан, сликовит
субјективан

Текст 2

стандардизован, типичан
фактографски, прецизан
објективан

Киш административни жанр, какав је биографија, претвара у књижевно дело. Марина Марковић се, напротив, придржава стандарда административног жанра. Киш овим поступком издваја себе као писца,

Марковићева се понаша као сви људи који конкуришу за посао. Укратко, Киш језиком ствара, Марковићева попуњава образац; Киш постојећем жанру даје другу намену — што је специфичност књижевности, Марковићева потврђује постојећу сврху жанра — што је захтев администрације.

Књижевник наводи чињенице свог живота и живота својих предака да би их тумачио као потицај за писање јер фактографско низање података публици не би могло да га представи као писца само њему својствених тема. Докторка наводи основне биографске податке, и то само оне који показују да задовољава услове за посао. У њеном случају, прекомерно навођење чињеница, на пример, из живота оца и мајке, и њихова интерпретација дисквалификовала би је пред конкурсном комисијом.

Да би постигао уметнички ефект, Киш се служи приповедањем и сликама, Марковићева их избегава јер се од ње захтева економично и недвосмислено казивање. Кишов текст треба „читати“ и доживети, биографију Марковићеве треба апсорбовати брзо да би се дошло до основних података о школској спреми и професионалној каријери. Текст Марковићеве је прегледан и кратак, Кишов не захтева стандардизовану дужину и прегледан распоред података. Кишову биографију публика чита као „једну једину“, текст Марковићеве комисија ће читати са знањем да ће прегледати и многе друге биографије.

Ова два текста написана су истим стандардним језиком, али су његов речник и граматика прилагођени различитим типовима казивања. Код Киша има фразеологије, код Марковићеве је нема. Кишова реченица је дуга и развијена, реченица Марковићеве је редукована на основну информацију. У оба текста преовлађује перфект, али с различитим ефектима. Киш приповеда дугу породичну и личну историју, заједно с повесним околностима, Марковићева се служи крњим перфектом и посебним редом речи да би истакла чињенице из професионалне каријере. Сваки ред њеног текста почиње годином и нема помоћни глагол, чиме постиже највећу могућу меру фактичности. Језик текста Марине Марковић има много више именица него глагола, у Кишовој биографији је тај однос уравнотеженији.

У поређењу с дијалектом и жаргоном, прилагођеност различитим људским делатностима је најизразитија комуникативна особина стандардног језика. Резултат те прилагођености назива се у науци о језику *функционалним сџиловима* или *реџисџирима*. Тек стилови људима једног друштва омогућавају ефикасну комуникацију према раслојеним потребама. Но из овог не следи да специјалних стилова има онолико колико и људских делатности. Према студији лингвисте Бранка Тошовића *Функционални сџилови* [2002], постоји пет функционалних стилова што

задовољавају комуникативне потребе савременог друштва, а сваки од њих може се даље делити на мање јединице — *врсте* и *жанрове*:

- књижевноуметнички;
- публицистички;
- научни;
- административни;
- разговорни.

Специјални стилови су резултат историјског развоја језика у друштву, па су неки језици у том смислу срећнији од других. Дакле, сваки дијалект или друштвени облик језика под повољним историјским околностима може постати стандардни језик и развити посебне стилове, али се то није десило свима, нити ће се дешавати свим оним језицима на свету који тек треба да постану стандардни, што ће зависити од других околности у којима живи заједница људи.

У основи специјалног стила је тип информације коју производи нека делатност и начин на који се она представља и разуме. Истовремено с преношењем информација, стилови публику убеђују, у различитој мери и друкчијим средствима.

Функционални стилови се међу собом разликују:

- по концентрацији одређених граматичких и лексичких средстава;
- по томе како се (претежно) реализују: усмено или писмено;
- по томе да ли се и како језик комбинује с другим знаковним системима (вештачким језицима, сликом, графиком...).

Због тога стилове није могуће међусобно вредновати. Правила за избор језичких и нејезичких средстава могуће је успоставити само у сваком од њих посебно.

Књижевност

Она, од свих стандардних регистара, има потенцијално најширу публику јер њен језик није специјализован и разумљив само неким групама људи. Литература преноси најразнородније информације из

човекове реалне и виртуелне стварности тако што их прерађује у језичке слике. Стога њеним језиком доминирају стилске фигуре а са знања која она преноси публика схвата током естетског доживљаја. Другим речима, степен убедљивости у преношењу неке спознаје зависи од уметничке вештине да се публици представи лепота језичке форме. Способност естетског доживљаја књижевног дела, с друге стране, зависи од образовања и култивисаности укуса. Овде је од пресудног значаја опште језичко образовање јер једино оно може да створи свест о језичкој форми, која је предмет књижевноуметничке обраде. Због тога се потенцијално велики утицај књижевности на публику знатно смањује. Наиме, општа публика се сада сужава на ону која има култивисан укус и која аутоматски може да реагује на преобликовање постојећих језичких форми.

Због свега реченог и зато што писци и књижевнице нису професионални колектив какав је, на пример, научна заједница, језик књижевности многи истраживачи не убрајају у функционалне стилове. Стил литературе особен је по много чему. Како показује Кишова биографија, регистар књижевности се, за разлику од свих стилова, користи и жанровима специфичним за друге делатности. Они тада губе првобитну намену и служе обликовању уметничке идеје целог дела. Слобода избора језичких средстава је у књижевности неограничена, па се она, осим стандардним облицима, служи и језичким формама из страних језика, дијалеката, социјалних облика језика, архаичном лексиком и граматиком, опсценим речима и псовкама — свиме што постоји у језику. За литературу су карактеристични и индивидуални неологизми, речи које стварају аутори дела.

Књижевно дело има индивидуалног и колективног аутора (ауторска и народна књижевност), писмени и усмени медиј и у највећем броју случајева у њему језик није удружен с другим системима симбола. Графички, књижевност је углавном континуирани текст. Изузетак чине неке књижевне врсте, чији графички лик служи реализацији уметничке идеје, или извесни књижевни покрети који су се користили и вештачким језицима због истог циља.

Публицистика

Она прати живот друштва и информацију о томе шаље веома широкој публици. Она, за разлику од књижевности, има непосредан утицај на јавност. То деловање некад је разорно јер је публицистика ефикасна продужена рука центара моћи: политичких, идеолошких, клерикалних, научних, економских, криминалних — свих група које успеју да се организују у институције или покретљиве неинституционалне мреже да

би освојиле моћ. Моћ се у савременим масовним друштвима може стећи само преко подршке највећег дела тих друштава, у чему публицистика има пресудну улогу. Она убеђује поједностављеном аргументацијом и делује стилским средствима језика, највише фигурама. Ово није њена мана. Публика која прати текуће догађаје у друштву не очекује сложену аргументацију јер њу у новинарству и другим публицистичким врстама није могуће извести. То добро описује британски историчар и новинар Тимоти Гартон Еш:

„Граница између новинарства и историје је најдужа граница у нашој ’земљи три границе’ [књижевности, историје и новинарства]. Она је такође најлошије обележена, и стога је најпроблематичнија и најспорнија. О томе могу да сведочим пошто сам живео и с обе стране и на самом размеђу. У новинарству је најбољи начин да ’боцнете’ ако кажете да је неки текст ’у великој мери академски’ — то значи да је досадан, оптерећен стручним жаргоном, нечитљив. А међу академским светом увредљиво је рећи да је нечији рад ’журналистички’, јер то значи површан, живахан и, уопште узев, неозбиљан. (...) Признајем, особине лошег новинарства и лоше историографије веома су различите: сензационалистичке, наметљиве, популистичке којештарије које читају милиони, с једне стране, и сувише стручни, лоше образложени и лоше написани докторати које нико не чита, с друге. Али, врлине доброг новинарства и добре историографије веома су сличне: исцрпно и савесно истраживање, високо издиференциран и критички приступ изворима, јак осећај за време и место, имагинативно уживљавање у све стране, логичне тврдње, јасна и жива проза. (...) Свака професија има своју карактеристичну ману. Ако треба да сажмем у једну реченицу, рекао бих да је карактеристична мана новинарског писања површност, а мана академског писања је нереалност. Новинари морају да пишу много и имају мало времена. (...) Академски свет, томе насупрот, располаже годинама за писање само једног текста.“ [Еш 2002, 23, 24, 25].

Публицистички регистар остварује се: усмено/аудитивно, писмено, графички и визуелно. То је основа поделе публицистике на медије: радио, телевизију, новине, књиге.

Наука

Наука производи информацију о човеку и његовом окружењу и преноси је као низ закључака: ускостручној заједници, људима који тек треба да постану део те заједнице, људима који похађају школе и широку публику. Њен језик најчешће није сликовит, него прецизан и сложен. Најупадљивија особина научног језика су терминологије и апстрактан, сложен начин излагања јер она убеђује комплексном аргументацијом.

Овај стил се поједностављује у образовне и научнопопуларне сврхе због чега се пишу посебне врсте текстова: уџбеници; часописи о научним истраживањима за широку публику и такве рубрике у публицистичким медијима.

Стил науке комбинује језик са системима симбола посебних наука:

Титрирљиве киселине представљају суму свих киселина присутних у вину изузев угљене киселине (CO_2). Оне се одређују после уклањања CO_2 титрацијом са раствором натријум хидроксида (NaOH) одређене концентрације при чему се завршна тачка титрације одређује погодним индикатором или електрометријски. Титрирљиви ацидитет се обично креће између 4,0 и 8,0 g/l изражено у винској киселини. У Француској се титрирљиви ацидитет изражава у сумпорној киселини, такође у g/l. Ацидитети изражени у винској и сумпорној киселини не могу да се пореде док се не преведу на исту киселину.

Природни језици су настали много пре данашњих наука. Зато их је било потребно допуњавати терминима, једнозначним речима, и другим системима симбола. За науку су речи обичног језика непрецизне и стога неупотребљиве. Сложене логичке односе, с друге стране, може да изрази само комплексна синтакса. Овај стил је изразито именички ради лакшег логичког оперисања научним појмовима. Глаголи су у науци често сведени на везе између именица. Од временâ доминира такозвани свевремени презент, а од начинâ пасив јер наука претендује на објективну истину, која важи без обзира на проток времена и утицај човека. Фигуре, нарочито метафора, служе научницима за саопштавање нетривијалних идеја и почетних замисли, које ће касније разрађивати. Стил науке се зато учи годинама, током образовања.

Научни стил се углавном реализује у писаном медију. Разлог томе је у линеарности писаног медија, који је човеку помогао да растерети меморију, развије расудно мишљење и перцепцију. Чак и кад научници усмено реферишу о истраживањима, они читају већ написане текстове. Овај медиј допушта сложена, стандардизована и прегледна организацију текста. Најкомплекснији облик научног текста је научна монографија.

Моћ науке је од модерног доба огромна зато што се читав развој те мељи на њеним открићима. Ово решава једне, али отвара друге проблеме. Ко контролише моћ знања? Одговор је једноставан: онај ко то знање може да плати. Људи су одавно свесни разорне моћи природних наука. То показују дуготрајне расправе о одговорности науке према друштву и планети, на пример, у производњи нуклеарног оружја, у загађењу човекове околине. Али, малобројни људи су данас свесни да катастрофалну штету могу да произведу и науке о друштву и човеку. Пошто савремени

начини управљања људима настоје да буду елегантни и ефикасни, за то нема бољег решења од запошљавања знања у ту сврху. У томе је главни узрок муњевитог развоја такозваних меких дисциплина: психологије, лингвистике, антропологије, историје, социологије итд. У те се науке огроман новац данас не улаже да би досегле раци-оналистички идеал истине, јер наука одавно зна да га не може достићи, него због контроле људског ума и срца. О томе ко ће је преузети, неће одлучивати етика појединачних научника и група зато што је научна заједница институционализован и бирократизован колектив. Кад се погледа из ове перспективе, целокупно људско знање показује се као чудовиште за које није пронађена контрола. Засад се зна да решење није у страху од науке или забрани истраживања. Део јавне контроле моћи знања је језичко образовање, које људима може помоћи да уоче злоупотребу научног стила.

Администрација и законодавство

Администрација и законодавство саопштавају и прописују. Овај стил је деперсонализован и стандардизован до клишеа. Стандардизовани текстови су у администрацији неопходни. Језик администрације је номиналан, уопштен и несликвит. Доминира пасив и презент. Овај стил има небројено много врста и жанрова, али му је основа документ.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА УРБАНИЗАМ ГРАЂЕВИНАРСТВО
КОМУНАЛНО СТАМБЕНЕ И ИМОВИНСКО-ПРАВНЕ ПОСЛОВЕ

П А Р А Ћ И Н

ПРЕДМЕТ: Захтев за издавање
ГРАЂЕВИНСКЕ ДОЗВОЛЕ

Поседујем плац који се води као кп. Бр._____ КО
_____ у ул. _____ и на истом желим да изградим приземну стамбену зграду – приземну стамбену зграду са подрумом, спратну стамбену зграду са или без поткровља.

Уз захтев прилажем следећу документацију
Главни пројекат за изградњу _____ примерака
Извештај о извршеној техничкој контроли главног пројекта
Урбанистичку дозволу
Копију плана плаца
Доказ о прву својине парцеле
Уговор о уређивању грађевинског земљишта
Сагласност ЈП “Водовод”

Сагласност Електродистрибуције
Сагласност Телекома

Уз захтев прилажем доказ о извршеној уплати административне таксе у износу од 25,00 дин. На жиро рачун број 43504-840-077-3161 у корист Републичких административних такси.

Комуналну таксу у износу од _____дин. У корист Прихода општинских органа управе жиро рачун број 43504-840-077-6121.

Таксу за грађевинску дозволу у износу од _____динара у корист прихода општинских органа управе жиро рачун број 43504-840-077-6121.

Из свега напред изложеног молим надлежни орган да ми изда грађевинску дозволу за изградњу наведеног објекта.

Параћин, дана _____200__год.

Подносилац захтева

Ул. _____

Разговорни језик

Разговорни стил израз је неформалног и неусиљеног преношења информација из човекове свакодневице.

Језичке особине четири функционална стила — књижевноуметничког, научног, разговорног и публицистичког биће обрађене у другој књизи овог приручника, која је посвећена писању. Добра припрема за писање у новинама не захтева само упознавање с особинама новинских жанрова него и практично вежбање. Стил новина је отворен за језичка средства свих стилова, па је на његовим посебним жанровима најбоље практично показати када су језичка средства из других регистара примерена новинском тексту, а разлика разговорног и писаног језика кључна је за разумевање процеса писања. Изван норме новинског теста остаје поистовећивање публицистичког стила с регистром администрације, па је то поглавље уврштено у ову књигу.

• • •

Стандардни језик има најшири распон јавне употребе јер је оспособљен да опслужује све делатности савременог друштва. Дијалекти и

жаргони, гледано за територију целе државе, немају широку примену у јавној комуникацији. Преведено у препоруку како ове језике користити у новинама, то значи следеће: у информативним медијима за целу државу у највећем броју рубрика и жанрова ваља користити стандардни језик из комуникативних разлога. У рубрикама и новинским жанровима који се не тичу строго јавне сфере: дијалекти и жаргони имају своје место. У локалној штампи или специјализованим новинама њихова употреба може да се прошири и више, зависно од ауторског афинитета и потреба публике. У овом последњем случају редакције неоптерећене стандарнојезичким чистунством могу складно комбиновати комуникативне и симболичке потребе своје публике. Изван доброг језичког избора у новинама остаје коришћење дијалеката и жаргона да би се људи који њима говоре извржавали руглу.

Напомене

- 1 Примери су, без акцената, преузети из: Петар Ђукановић (1997), *О регу речи у грађачевском јовору, О српским народним јоворима*, Деспотовац, 201—207.
- 2 Без обзира на нове националне науке о језику — српску, хрватску и бошњачку, научни легитимитет сербокroatистике утемељен је у њеном предмету, српскохрватском језику, појму који обједињује дијалекте, три стандардна језика постјугословенских нација и облике језика свих генерација исељеника из бивших заједничких држава. Наиме, време које је протекло од цепања заједничког стандардног језика на регионалним и друштвеним облицима језика није оставило промене по којима би се они могли подвести под заглавља три нова језика. Друго је питање хоће ли нове националне науке признати лингвистичку јединственост свог предмета или ће сербокroatистика постојати само у иностранству. Како је национална наука о језику ефикасно средство за формирање нације, онако како се нација данас код нас схвата, ово друго је извесно, али не искључује будућу научну сарадњу.
- 3 <http://www.kis.org.yu/web/Acitav/A/index.htm>
- 4 Pavica Mrazović, Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad — Sremski Karlovci, 668.

Књиге о језику

Општи приручници

Приручници српског стандардног језика

Разумевање језика

Како су граматике организоване

Фонетика, фонологија и прозодија

Морфологија и творба речи

Синтакса

Текст

Грамматике стандардног језика

Речници стандардног језика

Правописи

Специјални приручници

Часописи о језику

Списи Одбора за стандардизацију српског језика

Рубрике о језику у медијима

Историја српског језика

Енциклопедијски приручници

Не желим да кажем да је лако предавати о језику, напротив: испоставило се да се чињенице о језику врло тешко могу презентирати јавности јер је језик по својој природи толико апстрактан и комплексан. Но из бројних примера видимо и да се језичка тематика ипак може успешно представити у књигама и емисијама, и тада шира јавност показује живо интересовање...

Дејвид Кристал

Разлог због кога новинари и новинарке треба да читају књиге о језику је једноставан, али није очигледан. Није, јер језик не може тако лако да се одвоји од човека. Особа којој је језик постао посао личи на особу која живи од свог тела. Ако човек, на пример, почиње да се бави атлетиком, он ће уз помоћ различитих стручњака постати свестан да његова рука није једноставно „рука“, а нога једноставно „нога“. Пошто треба да развија своје удове, човек нестручан за анатомију или физиологију схватиће да се руке и ноге састоје од различитих мишића, костију и нерава. Тада ће спонтано усвојити и посебне анатомске, физиолошке и друге специјалне називе за мишиће, нерве и кости. Ти термини му до тог момента нису значили баш ништа, али ће му од тренутка када почне да живи од свог тела помоћи да погледа испод коже својих руку и ногу. Да ли ће то знање атлетичаре и атлетичарке претворити у особе стручне за анатомију или физиологију? Неће, али ће им помоћи да обликују и оснаже тело за напор који оно мора да поднесе на атлетској стази.

Постоји ли на српском језику једна књига која новинарима и новинаркама може да пружи поглед из птичје перспективе на језик а да дозирано и, само када је то неопходно, уводи лингвистичке термине? Постоји. То је *Кембричка енциклопедија језика* британског лингвисте Дејвида Кристала, чији је превод објавио београдски Нолит 1996. године.

Дејвид Кристал (1996), *Кембричка енциклопедија језика*, Београд

Кристалова енциклопедија не омогућава поглед само у унутрашњу организацију језика него пружа и веома много других података о томе чему све језик човеку служи и шта човек о њему мисли, како помоћу језика мисли, на који начин то што мисли постаје изречени и написани језик, који други човек може да слуша и чита. Та књига предочава и

покушаје да се разуме како тај други човек слуша и чита језик, затим нуди одговоре на питање како је језик у комуникацији повезан с другим невербалним системима општења у различитим културама и, најзад, у чему је разлика између људске и животињске комуникације. У тој књизи наведени су разлози због којих лингвистика не може да изброји језике у свету, затим су описани различити облици језика у друштву и култури. Потом су наведени друштвени проблеми изазвани популарним ставовима о језику и физиолошке и неуролошке сметње које су узрок језичких хендикепâ. Ова енциклопедија показује како се језик усваја од детињства и предочава резултате различитих наставних метода у школама, те начин на који језик обликује вишеструке човекове идентитете. Из ње се може сазнати како се језик развија као колективно средство комуникације и колико у свету има језичких породица. Такође и то да генетска блискост језика није једини разлог њихове структурне сличности, да су, напротив, језици истог порекла често међусобно различити по унутрашњој организацији, а да генетски несродни језици могу да имају сличне структуре. У *Кембричкој енциклопедији језика* налази се још много тога што не може да се смести у један пасус.

Дејвид Кристал је у свету цењен лингвиста, али ову књигу није писао само за људе којима је језик струка. Због тога у њој нема прегледа теорија о језику. Његова намера била је да дâ одговоре на питања која се постављају у свакодневном размишљању о језику и да, с друге стране, охрабри професионалну заинтересованост за језик. Важна практична сврха ове књиге, наглашава аутор у предговору, треба да буде ефикасан одговор на језичку дискриминацију и предрасуде које се везују за језик. „Сви људи имају право да се служе матерњим језиком, да уче језик средине у којој живе, да добију посебну помоћ уколико пате од неког говорног недостатка... али у многим деловима света та права или не постоје или се не остварују на одговарајући начин (...) зато се надам да ће ова енциклопедија допринети стварању климе у којој ће људи у пуној мери осетити колики је значај језика како у животу појединца, тако и друштва у целини, те сходно том сазнању предузети одговарајуће кораке.“

Као и свака књига за брзо обавештавање, и *Кембричка енциклопедија језика* је организована тако да њена поглавља могу да се читају независно једно од другог. Читање невероватно великог броја стручних информација додатно је олакшано фотографијама, илустрацијама, табелама, дијаграмима и картама. Стручни преводилачки и редакторски тим прилагодио је домаћој публици изворни текст тако што је у поглавља о дијалектологији, ономастици и сродним дисциплинама унео наш језички материјал.

Кристалову енциклопедију требало би да имају све редакције. Поред ње, ваљало би да набаве још и две књиге београдског лингвисте Ранка Бугарског — *Језике и Писмо* — у којима је аутор дао целовит преглед садашњег знања о та два језичка медија. Овај лингвиста познат је широј јавности по сталном настојању да стручну и нестручну публику обавештава о најновијим лингвистичким сазнањима и да тако створи ширу друштвену свест о значају општелингвистичког образовања за човека у савременом друштву. Тако треба читати и ове две синтетичне књиге, које могу да замене бројну и несистематизовану литературу о сваком појединачном питању које се у њима разматра. Прва издања обеју ових књига објавила је *Матица српска* из Новог Сада: *Језике* 1993. и *Писмо* 1996. године. Оне су поново објављене у ауторовим сабраним делима 1996. и 1997. године у заједничком издању београдских издавачких кућа *Чиоја* и *XX век*.

Ranko Bugarski (1997²), *Jezici, Beograd*

У овој књизи Бугарски је систематизовао податке о језицима у свету, њиховом развоју кроз време и њиховом постојању у простору, друштву и појединцу. У тако организованим поглављима аутор је расветлио низ проблема важних за данашњег човека. Усвајање једног или више језика у вишејезичној средини; ставове људи према различитим језицима и културама које ти језици представљају; статусе језика у друштву; однос званичне једнојезичности и стварне вишејезичности у државама у свету итд. Сви ти подаци, које је аутор сместио у глобални контекст, омогућавају поуздану обавештеност у мору интитуционализованих или ванинституционалних стереотипа о језику.

Ранко Бугарски (1996), *Писмо, Нови Сад*

Навикнута на музејску вредност података о различитим системима писања, данашња публика у *Писму* Ранка Бугарског може да прати еволуцију најстаријих писама света, да добије увид у њихову структуру и условљеност те структуре структурама језика за које су створени. Ово знање је данас неопходно јер су под ауторитетом религија писмима створеним према једним језицима писани и типолошки несродни језици. Посебно поглавље аутор је посветио алфabetу, најмлађем систему писања који је, изузев на Далеком истоку, најраширенији у свету. Нагласивши његов значај као економичног, једноставног и прилагодљивог система писања, Бугарски упозорава да нема научно поузданих критерија по којима се алфabetска и неалфabetска писма могу апсолутно међусобно вредновати. У последњем поглављу, *Свети у олегалу писма*, наћи ће се одговори на питање зашто је писмо човеку омогућило цивилизацијски и културни развој. Средишњи одговор на

мозаик тога *зашићо* тиче се везе писма и људског ума: осим што до неслућених граница проширује човекову меморију, писмо је човеку и ментални инструмент за анализу, синтезу и перцепцију. При томе, аутор не заборавља да упозори како неписменост или писање неалфаветским писмима нису ознаке нецивилизованости и некултуре. Неписменост у неписаним културама није никакав хендикеп, као у оним писаним, а улогу писма у њима преузимају престижни говорни жанрови и стилови. Осврћући се на „алфаветску хипотезу“, по којој човекове менталне способности и културу најефикасније развијају алфавети, и новије реакције на њу — да та претпоставка може да важи само условно и да су јој у основи западне предрасуде према другим цивилизацијама — Бугарски наглашава да Јапан, на пример, „комбинује најсложеније неалфаветско писмо са једном од најразвијенијих светских технологија“. У осталим поглављима аутор даје дефиницију писма, наводи његове функције и пружа елементарне податке о науци о писму; побројава и објашњава разлике између говора и писма те историјски и данашњи однос лингвистике према њима; разматра утицај писма на људску комуникацију; даје типологију писама, хронологију еволуције писма и приказује га као специфичан систем знакова; разлаже вишезначан појам писмености, описује разлоге њеног ширења и доводи је у везу са стандардизовањем писма. Најзад, Бугарски објашњава и разлику између писма и правописа, као конвенције процеса писања, и описује различите типове ортографије.

Оним људима који су забринути због утицаја компјутерске технологије на писменост садашњих и будућних генерација биће драго да сазнају како је прерано говорити о књизи као мртвом масмедију. Линеарна писменост, претпоставља Бугарски, и у будућности ће бити значајна у филозофији, образовању, науци, технологији и књижевности.

Приручници српског стандардног језика

Претпоставимо да вам је досадило да вас са свих страна проглашавају најнеписменијом професијом, да се препирете с лекторкама, и да је све превршило меру кад вам је неко дошапнуо да се ваше реченице препричавају у трачевима и вицевама. Одлучили сте да се једном заувек обрачунате с неписменошћу, ма шта то значило. И шта ћете урадити? Узећете књигу коју су вам препоручили, отворити је и почети да читате:

Јотовање основног сугласника код глагола са самогласником **и** у основи презента сасвим је разумљиво. Оно је дошло као последица губљења самогласничког елемента тога **и** пошто се ово нашло непосредно испред **а** од наставка. Кад је изгубио самогласничке особине, глас **и** је у ствари постао сугласником **ј**, а овај глас је сада јотовао претходни сугласник.

Негде на овом месту почећете да се враћате на већ прочитано, али ћете ипак стрпљиво наставити:

И доиста, граматичари и говоре о томе наставку као трећем (поред **-јах** и **-ах**) наставку за грађење имперфекта, који се среће и у неких глагола неправилних облика, у глагола *ићи* (нпр., *иђасмо*).

Овде вам је већ јасно зашто вам никад није било пријатно да читате овакве књиге. Њих није лако повезати с текстовима које сами треба да пишете за новине. Почињете овако да размишљате: биће ми потребно много времена да све ово научим. Постоје факултети и на њима се школују људи који исправљају граматичке грешке у мојим текстовима и предају српски језик у школама. Језик је некоме посао на један, а некоме на други начин. Говорим свој језик и мој посао је писање текстова на мом језику. Зашто би требало да учим језик који већ знам?

Савремени српскохрватски језик I, II, књигу коју сте отворили, граматичар Михаило Стевановић ипак није написао само за своје колеге. Наменио ју је читавој јавности. Шта је очекивао да ћете добити ако budete свесни, рецимо, разлике између именице и прилога кад већ интуитивно знате за њу? Показаћу то на једном примеру из новина.

Лингвиста Егон Фекете је у једној од својих колумни о језику у *Полиџици* коментарисао рекламу београдског дневника *Данас*, у којој ученик мења прилог *данас*, име листа, по падежима. Та језичка игра показује да је могуће нешто за шта иначе осећамо да је немогуће: да се

непроменљива реч каква је прилог понаша као променљива именица. Зашто? Прилог *данас* је у овом случају име новина, а имена су углавном именице. На крају има сугласник као и већина именица мушког рода, дакле, формално нема никакве сметње да овај прилог мењамо онако како по падежима мењамо све именице мушког рода које се завршавају на сугласник. Ако је могућа језичка игра, онда је могуће и непоштовање граматичког правила које не допушта деклинирање непроменљиве речи. Неки прилози су, додуше, променљиви, али не по именичком обрасцу деклинације, него по обрасцу компарације, степеновања. Једноставније речено, може вам се десити да напишете нестандартну реченицу: „Полемика се водила у *Данасу*“. Али, ако разумете како је стандардни језик изнутра организован, онда ћете се исправити и написати: „Полемика се водила у *листџу/дневнику/дневним новинама Данас*“.

Читајући граматике и упоређујући их са својим језичким осећањем или осећањем своје околине, увидећете да правила често потичу баш од „погрешно“ изражене граматичке категорије. Не треба ићи даље од мушких имена која завршавају вокалом *-е* да би то било јасно. Онима који би данас у Србији бранили правило да се скраћена мушка имена *Раде* или *Миле* могу мењати само по „мушкој“ промени: *Рада/Мила, Раду/Миљу* итд., јер су именице мушког рода као *Марко/Марка*, вероватно би се замерило слабо језичко осећање. Не би им помогло ни позивање на друге примере мушких имена која имају облик средњег рода на *-е*. У Србији данас стварно ником није ни на крај памети да каже: „Видео сам *Ђорђеџа* и *Павлеџа*“ иако нема обичније реченице од следеће: „Видео сам *Радеџа* и *Милеџа*“.

Немојте пожурити са закључком да је онда бесмислено писати и читати књиге о правилима за која није сигурно чак ни то јесу ли правила или грешке. Присетите се да стандардни језик мора да се мења. Оно што га у свим тим променама чини стабилним је његова *норма*. А она мора бити гипка да би прихватила промене које време и друштво утискују у језик. Та иста норма у периодима када су промене велике треба да уважава језичка осећања старијих и млађих генерација, које се у исто време служе стандардним језиком. Ако се нормативна веза између генерација једноставно пресече и, на пример, стара правила писања или поменута промена скраћених мушких имена по „мушкој“ деклинацији прогласе нестандартним, и једна и друга генерација губе: старија се аутоматски искључује из јавне комуникације и проглашава неписменом, а нова нема једноставан приступ знању, уметности и свему другом што је створила генерација пре ње. Зато граматичари мисле да с граматикама добијате много више од пуког описмењавања по принципу правилно/погрешно: разумевате природу стандардног језика, без чега нема сигурности кад се њиме служите.

Разумевање језика

Разгледате садржај Стевановићеве граматике, из школе су вам познати називи њених поглавља: *фонетика*, *морфологија*, *синтакса*, али уочавате да се ваша свест о језику и свест граматичара разликују. Ви ретко кад о језику размишљате у појмовима које означавају ти термини.

Интуитивно знате да се *реченице* састоје од *речи*, такође и то да се из речи могу изоловати мање јединице. Али, како се зову те најмање јединице? Погледаћете било коју од овде написаних реченица и спремно одговорити: *слова*. Тако сте направили једну језичку анализу која одговара ономе што радите док пишете. Док куцате или руком исписујете текст, поступате баш онако како сте анализирали било коју од овде написаних реченица: исписујете слово по слово да бисте написали речи, а од речи створили реченице. Техника писања временом је постала и ваш ментални инструмент за граматичку анализу језика.

У основној и средњој школи на часовима матерњег или другог језика слушали сте и граматичко градиво формулисано терминима које читате у садржају Стевановићеве граматике. Оно се, упркос саветима аутора средњошколских уџбеника граматике да не треба памтити изложене примере, обично предавало тако да нисте могли да му видите никакву практичну сврху, изузев да добијете позитивну оцену и прођете разред. Запамћивање апстрактних реченичних или творбених образаца матерњег језика помоћу стручних термина стварно нема никакву практичну сврху за оне људе који се неће бавити лингвистиком. Из тог разлога током редовног школовања већина образованих људи није ни стекла свест о унутрашњој организацији језика.

Међутим, човек обично жели да разуме оно чиме се бави. Тако исто жели да разуме и језик, ако му је он постао посао. Ствари се компликују још и више уколико је у питању стандардни језик, онај који не може ни да се замисли без писања и којим треба да се служите док пишете своје текстове. У ситуацију описану у првом пасусу дошло је много људи који су током деведесетих година одлучили да пишу за новине. Етикету неписмености није лако носити, човек се може претварати да му до мишљења околине није стало, али не може побећи од осетљивости на језик којим говори и пише. Ово се не дешава само због тога што је језик прва човекова легитимација пред другим људима, као што сугерише изрека *Пројовори, да видим ко си*.

Погледана с друге стране огледала, граматика се показује као део човековог сазнања и искуства. Када се њоме поиграо у Изокренутој причи, писац Бранко Ћопић је, пише лингвисткиња Душка Кликовац,

учинио видљивим концепте који стоје у основи нашег сазнања и искуства. [Кликовац 1997]

Изокренута прича

Тек је брдо изашло иза сунца, а кревет скочи из пространог чиче, навуче ноге на опанке, стави главу на капу и отвори кућу на вратима.

— Гле, ноћас је земља добро поквасила кишу! — зачуђено прогунђа брк сучући чичу, па брзим двориштем пожури низ кораке, истјера шталу из краве и рече:

— Рогата ливадо, иди паси у зеленој крави, а ја ћу ноге под пут, па ћу поћи у дрва да донесем шуме.

Чича стави раме на сјекиру и намигну бабом на своје око.

— Бако, скувај у јајету четири лонца док се посао врати с чиче. Данас ће ручак слатко појести старца.

— Пут распали низ чичу дижући својом широком прашином облаке опанака. Од тога се уплашише нека кола, па у трку изврнуше коње, а узда испусти кочијаша и бубну ледином о леђа.

Догађај се уплаши од овог необичног чиче и опружи поље преко ногу јурећи брже него брдо преко зеца. Најзад, кад је бацио себе испред погледа, од зуба му зацвокота страх и глава му се диже на коси: из оближњег вука вирила је крволочна шума!

— Ау, сад је бостан обрао чичу! Обузет лудим старцем, наш ти страх прескочи преко чакшира и подера трн, па брже од поља потрчи преко засијане звијезде.

Пред кућном бабом дочека га вјерни праг.

— Тако ми светог вука, ено недјеље у шуми! — викну гласина храпавим чичом.

Кућа се препаде, ускочи у бабу и забрави кључ вратима, а сирото дрво попе се на чичу и горе се ухвати граном за руке очекујући двориште да дојури у вука.

Из Ђопићеве приче постаје јасно зашто је човеку граматика његовог језика толико важна. На пример, иза неразумљиве латинске речи *инструментал* крије се ванјезичко значење коју ова граматичка категорија смешта у језичку структуру. Ево једног коментара Душке Кликовац о овој важној граматичкој форми, а за коментаре Ђопићевог поигравања с другим лексичким и граматичким средствима, погледајте њен рад.

Реченице Ђопићеве приче у којима је „изокренута“ категорија

инструментала смешне су јер их човек разумева тек кад их упореди с базичном људском способношћу да неком предмету помоћу неког инструмента мења облик, намену и сл. Граматика нашег језика падежним обликом *инструментала* описује ову типичну људску способност. Али кад се напише реченица:

Викну гласина храпавим чичом,

постиге се хумористички ефект. У тој реченици, „у којој *гласина* можда није централни члан категорије инструмента (мада, уз глаголе говоренља, није ни много далеко од њега), али је *чича* типичан агенс. Дехуманизација *чиче* појачана је одредбом *храпав*: та особина у споју *храпав чича* не значи исто што и у споју *храпав глас*, јер се ’чита’ у свом типичном значењу, што за последицу има поменуто ’насликавање’ — *чича* стиче храпаву, неравну кожу. *Глас* се додатно персонификује употребом глагола *викнути*, који означава активност својствену само човеку“. [Кликовац 1997, 183]

Ево и другачијег примера, у коме су две граматике — српска и енглеска — биле разлог за збуњивање. На једној седељци пришао ми је познаник и упитао ме: „Како се каже — *Девојка шетња шойлес*. или *Девојка шетња у шойлесу*.“ Одговорим да је правилно ово друго, на шта је он узвратио са: „Како то?“ „Тако“, рекох не схватајући одмах разлог његове збуњености. Касније је исто питање поставио другим људима. Одговорили су му исто што и ја. Тада се свима гласно успротивио: „Не може се рећи у *шойлесу* јер је то бесмислено. *Тойлес* значи: без *горњеј дела*. *Тор*, горњи део, + *less*, без. Како реч која значи: без може да се преведе тако да одједном значи: у. Мој познаник енглески језик, изгледа, учи у „самој његовој суштини“. У енглеском језику елемент *less* значи ’без’, али је реч *шойлес* у српски језик пренесена као *доњи део кућаћег костима*, ушла је у категорију „гаће“, у којима се може *шетњати*.

Како човек осетљив на граматiku свог језика, коме је техника писања постала ментални инструмент за граматичку анализу тражи књигу у којој су описана правила стандардног језика? Опет полази од своје интуиције, замењује језик и писање, и долази до закључка да је та књига *правойис*. Ово нема везе са степеном образовања. Током последњих осам година, колико сам лекторисала новинске текстове, људи са завршеним факултетом питали су ме: „Да ли је по новом правопису правилно *сјашен* или *сјасен*?, Је ли нови правопис укинуо ијекавицу?“ и слично.

Како су граматике организоване

Прелиставате даље Стевановићев опис језика: он има два тома густо сложеног текста, који никако не може да се помири с вашим слободним временом. Међутим, граматике не треба ни да читате од корица до корица. Те књиге ћете отворати онда када будете желели да разјасните језичку недоумицу, да разумете језички образац, када вас буде занимало зашто у језику неколико облика има исто значење али различит ефект на публику ако их употребите у различитим типовома текстова уколико себи будете хтели да објасните због чега се граматички образац из страног језика не може на српски дословно превести. Граматике вам могу помоћи да пишете духовите текстове, из њих можете научити образце чије је „изокретање“ у основи вербалног хумора, што се цени у сваком друштву. Оне вам могу помоћи да откривате двосмисленост и штошта још. Али о овој последњој користи од граматика биће речи у другој књизи овог приручника, која је посвећена писању. Укратко, за читање граматика не треба много времена, под условом да знате како да у њима пронађете оно што тражите. А да бисте знали шта где да тражите, треба да знате како су те књиге организоване.

Нормативне граматике су описи стандардног језичког система писани тако да њихова поглавља или томови представе унутрашњу организацију језика. Од прошлог века лингвистика унутрашњу организацију језика проучава и описује као *структуру*. То значи да је установила да језик није прост скуп различитих јединица (речи, реченица...), него да једне јединице стварају друге по неким правилима. Да би боље разумела и описала језичку структуру, лингвистика се служи појмом *нивоа*. То не значи ништа друго него да особине једних језичких јединица, рецимо реченица, објашњава изоловано од других језичких јединица, и то методама примереним њиховим особинама и функцији.

Тако речи из реченице — *Марко свира титиару* — на нивоу синтаксе лингвистика неће тумачити њиховим појединачним значењем и обликом, него ће описивати и објашњавати начин на који оне заједно формулишу целовито значење. Лингвиста Ранко Бугарски се у својој књизи *Увод у описивање лингвистике* послужио следећим поређењем да би средњошколској публици приближио тај језички механизам: „Цигле служе као грађевински материјал, али се сазидаана зграда више не дели на цигле него на јединице другог реда — крила, спратове, просторије и сл.“ *Марко* у том случају није више само номинатив властите именице мушког рода, *свира* није само 3. лице презента глагола *свирајти* (*производи ти звук на неком инструменту*), а *титиару* није само акузатив једнине заједничке именице женског рода која значи: *жичани инструмент са шест до десет жица*. То су у синтакси *субјект*, *предикат* и *објект*, реченичне функције помоћу којих смо у стању да обликујемо целовит исказ с целовитим значењем. Једноставније речено, функција

субјекта служи да идентификујемо *шему*, функција предиката да о теми нешто кажемо. Функција објекта је допуна предикатској функцији.

Иако ради проучавања издваја посебне нивое језичке структуре, лингвистика је свесна да човекова свест за само једну смислену везу речи истовремено треба да покрене читав низ правила која делују на различитим језичким нивоима. Наука о језику издваја више нивоа: **фонологија, прозодија, графологија, морфологија, творба речи, синтакса, лексикологија, семантика...** У нормативним граматикама обично се описују:

I фонетика с основама фонологије и прозодије;

II морфологија и творба речи;

III синтакса;

IV текст.

Дакле, осим описа нивоа апстрактног језичког система, граматике садрже поглавља о физичким и физиолошким особинама изговорених гласова — фонетика, и о употреби језика — текст.

Овакво груписање језичких нивоа је уобичајено, али није обавезно. Поглавља граматика могу да буду додатно спецификована. На пример, морфологија се може описивати одвојено од творбе речи. Такође, сваки појединачни ниво може да се опише у посебној књизи или у више томова, како је замишљен будући опис стандардног језика Одбора за стандардизацију српског језика. Даље, могу се описивати и међунивои структуре, што су у *Граматици српског језика* учинили лингвисти Живојин Станојчић и Љубомир Поповић када су издвојили *морфофонологију* и *морфосинтаксу*.

Претходна организација граматичког текста произлази из свести лингвистике да је *језик хијерархијски уређен систем, у којем јединице нижег нивоа граде јединице вишег нивоа*. То треба да имате у виду кад отворите било коју граматику.

Фонетика, фонологија и прозодија

Језичка јединица мања од речи је *глас*. Старогрчки назив за глас је *фон*, од чега је и створен назив за дисциплину која проучава гласове људског језика: *фонетика*. Човек изговара различите гласове на основу тога што у свести има представу о њима. Та ментална представа сваког појединачног гласа заједничка је свим људима који говоре једним језиком и зове се *фонема*. Она је предмет друге дисциплине: *фонологије*.

Фонетика

Ову дисциплину занима све што је у вези с њеним предметом: *гласом*. Њу интересује како се глас производи, какве су његове акустичке особине и шта се с гласовима дешава када се нађу један до другог у речи. Тако 30 српских гласова она описује и класификује по томе како се формирају у усној дупљи. Из начина и места артикулације сваког гласа произлазе и његове акустичке особине, које чује људско уво. Ово је други критериј фонетске класификације гласова.

Фонетика најпре прави општу поделу гласова на вокале/самогласнике и консонанте/сугласнике. Први се обликују у усној шупљини тако што ваздушна струја без препрека пролази кроз њу. Последица такве артикулације је да вокале чујемо као физичке *тјонове*. Друге говорни органи производе тако што ваздушној струји праве препреке и зато их чујемо као *шумове*.

Фонетика до детаља описује и класификује особине гласова и њих треба научити из неке од препоручених граматика. Каква је практична сврха овог знања у штампаном новинарству? Систематизоване гласовне особине помоћи ће вам да не правите правописне грешке. Неке гласове, када се нађу у суседству, није лако изговорити па ће се фонеме међусобно заменити. Те промене олакшавају изговор гласова које није лако заједно изговорити, оне помажу да не ломимо језик док говоримо. Њих у начелу прати наш правопис. Кад једном научите правила ових промена, преостаће само да научите типичне изузетке од њих у писању. За то вам треба неколико дана, па одредите време које ћете на то потрошити. После ће вам то знање помоћи да се не двоумите да ли се пише *јубиџици* или *јубици*, *јредјоследњи* или *јрејјоследњи*, *јрехрамбени* или *јрехранбени*. На оваква двоумљења одлази много енергије, коју треба да потрошите на писање, а често успоравају или сасвим онемогућавају брзу лектуру и коректуру.

А ако ваша правописна интуиција закаже, знање из фонетике ће вам помоћи да лако проверите да ли сте реч написали правилно. Уколико нисте били концентрисани док сте писали текст, кад га будете редиговали и исправљали, моћи ћете да се присетите да глас *ц* има нешто заједничко с гласом *ш*. Глас *ц* је сугласник сливен од зубног и шуштавог елемента, што се приближно може представити једначином $ц = шс$. Глас *ш*

је зубни сугласник, па пошто се тај зубни елемент већ садржи у сугласнику *ц*, не треба изговарати и писати *љубиљци*, него *љубици*.

Или, ако знате који су сугласници звучни, а који беззвучни, исправићете се и написати *љрељљоследњи*, а не *љрељоследњи*. Једно правило које олакшава изговор гласи: када се два сугласника различита по звучности у речи нађу један до другог, први ће се прилагодити другом. Како се *љ* из *љрег+љоследњи* прилагођава гласу *љ*? Глас *љ* је беззвучан, дакле, испред себе тражи беззвучан сугласник. Сугласник који с гласом *љ* има све остале особине исте, осим звучности, јесте консонант *љ*, па ће се у овом случају наћи на месту сугласника *љ*.

Сви знате да се каже *љрехрана*, а не *љрехрама*, међутим, када од те именице правимо придев с наставком *-бени*, нову реч *љрехран+бени* нећемо тако лако моћи да изговоримо зато што се глас *н* из основе не изговара на истом месту као сугласник *б* из наставка. И овде језик сâм себи помаже. Једно друго правило које олакшава изговор гласи: када се у речи један до другог нађу сугласници који се артикулишу на различитим местима у усној шупљини, први од њих ће се прилагодити другоме. Глас *н* се изговара изнад горњих зуба, а глас *б* тако што се обема уснама ваздушној струји на тренутак направи препрека. Ту комбинацију гласова не можемо изговорити а да не уметнемо полувокал или не направимо паузу, па је зато једино решење да се назал *н* замени назалом *м*, који се, као и *б* из наставка, изговара тако што се ваздушној струју на тренутак направи препрека обема уснама. Резултат у писању је облик *љрехрамбени*.

Осим што ћете са знањем ових правила решити највећи део проблема у писању српских речи, она ће вам бити још од веће користи у правилном писању нових посуђеница и већ одомаћених страних речи.

Фонологија

Знање из *фонологије* нема тако очигледну практичну примену као знање из фонетике зато што је предмет те дисциплине шифра гласа коју деле људи једног језика. Знање из фонологије омогућава вам да завирите у фасцинантну језичку архитектонику. Предмет фонологије, *фонема*, темељ је језика, и то веома специфичан. Њене особине и функције откривају како језик, од малог броја фонема, изнутра сâм себе гради у компликован систем да би изразио веома компликована значења.

Интуитивно знамо да језичке јединице нешто значе — јер, чему би језик иначе служио него да исказује значења. Сви знамо шта значи реч *лонац*, али ако покушамо да одгонетнемо шта значи свака од пет појединачних фонема на основу којих смо изговорили пет гласова *л+о+н+а+ц*, нећемо то моћи тако лако. Шта значи, на пример, *л*? Није потребно много размишљања да би се одговорило: ништа. Питање, дакле, није добро постављено. Фонологија учи да треба да питамо: како фонема *л* речи *лонац* омогућава да значи баш то што значи?

Да бисмо то сазнали, морамо да упоредимо реч *лонац* с речју која као и она има четири исте фонеме поредане истим редоследом и да се од ње разликује по једној фонему. Упоредићемо реч *лонац* с речју *џонац* и задовољићемо тај услов. Сада је већ јасније чему служе фонеме. Значењску разлику између *дубоке металне посуде* и *особе која се брине о техничком квалитету тона на телевизији и радију* уопште не бисмо могли да изразимо да уместо *л* у *лонац* стоји *џ* и обратно. Када бисмо их у свести тако сложили и потом изговорили, добили бисмо две речи које једнако „звуче“, а речи истог фонемског склопа носе различита значења само у изузетним случајевима. Поновимо још једном овај експеримент: заменићемо вокал *о* из речи *лонац* вокалом *а*. Експеримент је успео: поново смо добили две речи с различитим значењима: *лонац* и *ланац*.

Можемо, дакле, вероватни фонологији да је у основи језика јединица која сама по себи нема значење, али без које не бисмо могли да разликујемо речи ниједи да им приписујемо различити значења. „Фонема значи разлику.“

Овакво експериментисање омогућава да се изброје и опишу све фонеме једног језика. Српски стандардни језик има 30 фонема, којима у говору одговара 30 гласова, а у писању 30 слова. Ово правило има привидне изузетке. У неким случајевима једна фонема изговараће се различито, и тај изговор ће зависити од окружења других гласова. Два *н* у *нећу* и *паркинџи*, на пример, изговарамо и чујемо као различите гласове и, кад бисмо ту разлику мерили инструментима, *н* из речи *паркинџи* имало би део особина сугласника *т* и *к*. Значи ли то онда да српски стандард има две фонеме у ова два случаја? Не значи, зато што *н* с особинама као у речи *паркинџи* не служи разликовању речи. У српском стандарду нема пара речи који би се међусобно разликовао само по тој могућој фонему. То *н* је варијација у окружењу гласова какви су *к* и *т*. Ту појаву фонологија зове *алофонијом*, а њен резултат — *алофоном*.

Приметили сте да је фонологија експериментисањем с конкретним гласовима у конкретним речима дошла до појма фонеме. То значи да је фонема, за разлику од физичког и физиолошког гласа, апстрактна јединица и да су њене особине уопштене из особина конкретних гласова. Једноставније речено: фонема се не изговара и не чује, гласови се изговарају и чују. Фонологија се послужила артикулацијским и акустичким особинама гласова које је установила фонетика. Фонологија је, другим речима, организовала фонетске чињенице о гласовима у кохерентан систем.

Зашто је ово било неопходно? Из говора и особина сваког појединачног гласа у свакој појединачној ситуацији није могуће објаснити како се формира заједничка свест људи који се служе једним језиком о гласовима тог језика, како они изговарају и препознају изговорене

гласове. Говор се дешава у веома различитим ситуацијама, говорни органи сваког човека су друкчији и особине гласова, варирају у зависности од многих услова. Без појма фонеме нема одговора на питање шта је у свести о гласовима увек исто, без ње нема ни одговора на питање зашто у систему гласова сваког појединачног језика владају одређена правила, нити је јасно како се тај систем временом мења а да при томе задржава правилност. И последње, али најважније, без малог броја фонема које различитим међусобним комбинацијама стварају речи, људски језик уопште не би постојао. Помислите само како би језик изгледао да у сваком појединачном моменту говорења стварамо нови низ фонема за сваку појединачну ствар о којој говоримо. То не би био језик, нити би људи тада могли да се споразумевају.

Фонема је, још прецизније, скуп апстрактних особина на основу којих се изговара појединачни глас. И те појединачне особине, као и „цела фонема“ (у примеру *лонац/џонац*) служе за разликовање речи. У пасусу о гласовним променама поменута је, на пример, веома уопштена особина звучност/беззвучност. Њу имамо у свести када разликујемо *џ* од *д*, *џ* од *б*, *к* од *џ*..., иако ови гласови имају и друге уопштене особине. Само звучност, односно, беззвучност, разликују речи *кад* и *џад* јер су ове две фонеме по осталим особинама идентичне: по њиховој матрици, оба гласа се изговарају на задњем непцу, и то тако што језик на том месту на тренутак затвори пролаз ваздушној струји. Физиолошки, *к* је беззвучно, а *џ* звучно зато што при артикулацији другог трепере гласнице.

Сад можете да доградите своју језичку интуицију и да кажете:

Кад говорим и слушајем — изговарам и чујем гласове, а нишџа од џоџа не би било моџуће да моја свестџи није научила џо којој се „шеми“ изговара и како „звучи“ сваки џојединачни глас. Али, кад џишем и чиџам — исџисујем и џреџознајем слова.

Прозодија

Вратимо се експерименту с речима *лонац/ланац*. За разлику од пара речи *лонац/џонац*, у којима смо замењивали сугласнике, у овоме смо међусобно замењивали самогласнике. Самогласници су гласови које, као и сугласнике, разликујемо по томе где их у устима артикулишемо и по томе како чујемо ту артикулацију. Али вокале, за разлику од сугласника, можемо изговорити *јаче* или *слабије*, *краће* или *дуже*, са *силазном* или *узлазном* мелодијом.

У другом пару примера *лонац/ланац* о тим разликама треба да водимо рачуна. Морамо да будемо сигурни да се оба вокала која смо међусобно замењивали изговарају на исти начин. У речима *лонац* и *ланац*:

- први самогласник је изговорен јаче него други;

- оба вокала су дуга;
- оба самогласника имају интонацију која „расте“.

Експеримент смо, дакле, извели у „регуларним условима“. Зашто је битно да будемо сигурни у то да се вокали *o* и *a* у речима *лонац/ланац* изговарају на исти начин? Због тога што у неким случајевима само начин изговора вокала помаже разликовању речи. Проверимо то на примерима:

1. Из купатила је излазила *пара*.
2. *Пара* је стоти део динара.
3. Није добро *седети* цео дан.
4. Није пријатно *седети* у младости.
5. Шуме на приморју *горе* и овог лета.
6. И од зла има *горе*.

У овим реченицама подвучене речи разликују се само по начину изговора самогласника. На два начина изговорен, вокал *o* омогућава разликовање значења речи у првој и другој реченици. У првој реченици реч *пара* означава *испаривање*, а у другој *новац*. У трећој и четвртој реченици само различит изговор вокала *e* сигнализира да су у питању два значења: *заузимајћи седишће* и *посијајћи сеп*. У петој и шестој реченици подвучене двосложне речи разликују се међу собом само по дужини последњег вокала. У једном случају тај самогласник је дуг и означава 3. лице презента глагола *јорешћи*; у другом је крајњи вокал кратак и само по тој особини знамо да је у питању значење: *лошији*. То значи да је и начин на који изговарамо самогласнике понекад фонолошки значајан.

Акцент

Сада можемо да опишемо начин изговора самогласника стандардног српског језика. Већ знате да се вокали у речи изговарају јаче и слабије, дуже и краће и да могу имати узлазни или силазни тон. Тако се помоћу вокала образују слогови, који се у речи различито изговарају. Тај начин изговора самогласника зове се *акцентом*. Комбинујући *јачину*, *дужину* и *мелодију*, српски акценатски систем има четири акцента и ненаглашену дужину (самогласник изговорен двоструко дуже од кратког вокала). Од четири акцента, два су дуга, а два кратка; два су силазна, а два узлазна. Зато се зову:

**Краткосилазни ** : бра̂т, пр̂ст, ск̂от; пу̂шка, си̂пати; См̂едерево

Дугосилазни ^ : гла̂д, Ср̂ем, су̂д, ми̂р, го̂л; ма̂јка, че̂рга, гр̂обље, гужва, пиво; Панчево

**Краткоузлазни ** : во̂да; дома̂ћица, дол̂етети, скак̂утати; Ми̂лија

Дугоузлазни / : тра̂ва, Дри̂на, по̂гон, певу̂штити, отелотвор̂ење

Постакцентатска ненаглашена дужина — : ко̂чим, го̂ним; умет-
но̂ст, књиже̂вност; бе̂ли (мантил)

Из ових примера можете видети да се акценти у речима стандардног српског језика појављују по неким правилима. Главна правила гласе:

1. Последњи слог у речи није наглашен.
2. Једносложне речи могу имати само силазне акценте.
3. Силазни акценти могу стајати само на првом слогу у вишесложним речима.
4. Узлазни акценти стоје на свим слоговима у речи, изузев на последњем слогу.
5. Ненаглашена дужина може се јавити само после акцентованог слога.

Акцентатска целина

Поред правила по којима се акценти распоређују у речи, постоје и правила која утврђују распоред акцената у групама речи у реченици. Погледајте следеће примере:

Он̂ је | до̂шао | из гра̂да.

Ре̂кли смо јој | да до̂ђе̄ | и да не̄ треба̄ | да бри̂не̄.

Уочавате да све речи нису акцентоване. Оне речи које се налазе испред наглашене речи и које с њима чине акцентатску целину зове су *ипроклитике*. У проклитике спадају предлози, речце и везници и на њих може да се пренесе акценат, као на речцу *не*. Речи које стоје иза акцен-

тованих речи зову се енклитике и у њих улазе краћи облици помоћних глагола *јесам* и *биши*, краћи облици личних заменица *ми*, *ши*... и ненаглашени облик повратне заменице *себе* — *се*.

Прозодија једног језика укључује и проучавање интонације читавих реченица.

Морфологија и творба речи

Фонеме саме по себи немају значење, али без фонема не бисмо могли да формирамо *речи*, језичке јединице са значењем. Свака појединачна реч, међутим, има неколико врста значења које разумемо кад је употребимо у говору. Најочигледније, речи означавају бића, ствари, појмове, радње, особине или релације: *човек*, *мачка*, *кућа*, *стололица*, *мишљење*, *радиши*, *стајаши*, *јлав*, *јшанак*, *брзо*, *јпред*, *иза*. Поред тог значења, речи нам преносе и информације о својој граматичкој служби и о томе од којих елемената се састоје. Ово заправо значи да речи нису дељиве само на фонеме него да се из њих могу изоловати и јединице вишег нивоа. Те јединице вишег нивоа зову се *морфеме*.

Погледајте мало пажљивије различита значења речи. Реч *кућа* можемо употребити у следећим реченицама:

На осамљеној падини налази се **кућа**.

Живе **у кући** која се налази на осамљеној падини.

Није увек једноставно доћи **до куће** на осамљеној падини.

Падежни наставци речи *кућа* — *кућ-а*, *кућ-и*, *кућ-е* — неопходно су граматичко средство да она ступи у различите реченичне релације у нашем језику. Падежни наставци номинатива *кућ-а*, локатива *у кућ-и* и генитива *до кућ-е* обавештавају о томе да се *грађевина у којој живе људи* налази на одређеној површини, говоре да та грађевина има унутрашњост и да је она крајњи циљ кретања. Без падежних наставака у српском језику не бисмо могли изразити ниједно од тих значења. Падежни наставци иду у групу *грамађичких морфема*.

Ова мала анализа води закључку да се значење *грађевина у којој живе људи*, садржи у морфема која остаје непромењива у свим њеним падежним облицима: *кућ-а*, *кућ-е*, *кућ-и*, *кућ-у*, *кућ-о*, *кућ-ом*; *кућ-е*, *кућ-а*, *кућ-ама*... Морфема *кућ-* не може се даље делити а да се не изгуби значење о коме је реч и зато се по традицији у морфологији зове *корен*. На примеру корена најлакше се види да је *морфема најмања језичка јединица са значењем*, мада и друге морфеме изражавају значења.

Од корена *кућ-* могу се начинити и друге речи.

кућ-ица

кућ-етина

кућ-ни

кућ-е-пазителъ

о-кућ-ити се

Примећујете да су морфеме *-еѣина, -ни, -а, -о, о-, -иѣи*, различите од падежних наставака и од корена и да служе за грађење нових речи. Те морфеме зову се *творбене морфеме*. Творбене морфеме и наставци за граматички облик зову се још и скупним именом *афикси* и, према томе да ли стоје испред или иза корена/граматичке основе или су уметнуте, деле на:

1. *Префиксе* — који долазе испред корена или других префикса: *пог-лисѣак, за-писати, про-учиѣи, по-из-даље*.

2. *Суфиксе* — који долазе иза корена или других морфема: *зид-ић, црн-иц; вуч-ица, писар-ка*.

3. *Наставке за облик* — *зелен-и, зелен-оѣ...*; *урад-и-, урад-и-ѣи, урад-и-м*.

4. *Инфиксе* — који долазе иза корена/граматичких основа и других наставака а испред наставака за облик: *ѣрад-ов-и, ѣтеле-ѣа; север-о-заѣад, ѣоль-о-ѣпривреда*.

На овим примерима можете приметити да морфему изражавају и једна фонема и скуп фонема. Још нешто, морфему може изражавати и њено одсуство. То је случај, на пример, у 3. лицу аориста: *Она ѣо уради*. Ова морфема означава се знаком *ѣ*: *уради-ѣ*.

Морфема је, као и фонема, апстрактна језичка јединица. Њена конкретна говорна реализација зове се *морф*. Слично као и фонеме, које се понекад у различитим контекстима реализују различито, и морфеме могу имати различите реализације. Та морфемска варијација у окружењу различитих фонема зове се *аломорф*. Да би ово било јасније, погледајте следеће речи.

раз-мен-и-ти

раш-чист-и-ти

рас-тер-а-ти

раж-цилит-а-ти

Болдом отиснути префикси су различите конкретне реализације морфеме *раз-*. У зависности од суседне фонеме, она има четири различита облика. Овде постаје јасна и улога фонолошких промена у

граматичким разликама. Тако се апстрактна јединица К на крају основе **јунаК** појављује у три реализације, зависно од контекста у коме се нађе. Тим реализацијама омогућено је разликовање номинатива једнине, вокатива једнине и номинатива/вокатива множине: *јунак*, *јуначе*, *јунаци*. У неким граматама зато је посебно издвојен језички међуниво *морфонологије*.

Какав је однос речи и морфеме? У примерима — *човек*, *не-сврћ-љив* — можете видети тај је однос сличан односу фонеме и морфеме. Једна реч се може подударати с једном морфемом, али једну реч може чинити више морфема.

Сада можемо да наведемо шта је предмет морфологије. Та дисциплина проучава структуру и облике речи. У граматама се предмет морфологије традиционално излаже према врстама речи. Постоји десет врста речи: *именице*, *заменице*, *придеви*, *бројеви*, *глаголи*, *прилози*, *предлози*, *везници*, *речце/партикуле* и *узвици*. Општа подела најпре даје *променљиве* и *непроменљиве речи*. Променљиве речи даље се деле на *речи с деклинацијом* и на *речи с конјугацијом*. Морфологија до детаља описује ове опште обрасце промене. Садржај морфолошког описа језика је од практичне користи при разрешавању језичких недоумица. Овде можете проверити да ли је стандардно написати *сјасен* или *сјашен*; је ли боље: *Послужио се **двама** примерима* или *Послужио се **са два** примера*; је ли *одмарам* или *одмарам се*.

Творба речи

Под овим заглављем, у граматама се описују начини грађења нових речи. Главни начини творбе речи су **префиксација**, **суфиксација** (видети наведене примере у подели афикса), **слагање**: *Бео-град*, *висибаба*, *црно-бели*. Нове речи добијају се и **скраћивањем**: *УН*, *Танјут*, *Симјо*, затим **сливањем**: *школићница*, *жвазбука* и **калкирањем** (преликавањем грамаатичког обрасца из страног језика): *рукопис* (грч. *ортографија*), *велеград* (нем. *Großstadt*), *небодер* (енгл. *skyscraper*).

Синтакса

Кроз све језичке нивое досад се провлачила *реч* а да нигде није дефинисана. Овај појам је заиста тешко једнозначно дефинисати јер је реч предмет и морфологије (облици речи) и творбе речи (процес грађења речи) и лексикологије *реч* као јединицу именовања и означавања) и синтаксе. Реч се заправо описује и дефинише са свих тих аспеката.

На највишем језичком нивоу — синтакси — реч је најмања јединица. Тако је она и предмет проучавања синтаксе као лингвистичке дисциплине, заједно с другим синтаксичким јединицама: *синџајмама*, *клаузама* и *реченицама*. Синтаксу интересују правила комбиновања ових јединица и односи међу елементима реченичне структуре. Комбинација речи може да чини и синтагму: *црвено вино*, и реченицу: *Рука руку мије*. Комбинацијом синтагми образују се *реченице*. Следећа реченица састоји се од три синтагме:

Наша тетка | понекад пије | црвено вино.

Синтагме се обично деле према томе која је реч управна, а која зависи од управне. Такве су именичке: *браћо* и *сестра*, *весели дечак*; глаголске: *доћи ће*, *појести јело*; придевске: *веома млада*, *млад духом*; предлошке синтагме: *на полици*, *изнад свећа*. Према функцији у реченици, синтагме се деле на субјекатске, предикатске, објекатске, одредбене итд. Некад први тип синтагми корелира с другим, па су именичке синтагме у субјекатској и објекатској функцији, а глаголске у предикатској, како показује претходна реченица.

Реченице се по традицији описују као субјекатско-предикатске везе. Једна субјекатско-предикатска веза зове се и *клауза*, да би се разликовала од *реченице*, у којој може да буде више од једне субјекатско-предикатске везе. Клаузе могу бити независне, када стоје саме, и зависне, када улазе у састав сложених реченица.

Реченицу је тешко дефинисати а да дефиниција буде у свему адекватна природи ове језичке јединице. *Реченицом* (клаузом) обично се назива највећа независна језичка конструкција која има лични глаголски облик. У следећем примеру са два глагола има само једна реченица јер је само један лични глаголски облик *пошрчи*:

Уледавши Јованку, Жељка јој *потрчи* у сусрет.

Начелна хијерархија синтаксичких јединица — *реч* > *синтагма* > *клауза* > *реченица* — релативизује се када се везе речи, синтагми, клауза и реченица посматрају као *синтаксичке конструкције*. Гледано с овог аспекта, само реч није конструкција, остале синтаксичке јединице

то јесу. Разликовање јединица од конструкција могуће је само преко хијерархије нивоа: оно што је на нижем нивоу конструкција, на вишем је јединица.

Јединице у конструкцијама имају *синтаксичку функцију*. Синтаксичке функције су: *субјект*, *предикат*, *објект* и друге одредбе.

Текст

Сад кад знате која је највиша језичка јединица, треба се упитати како се језик користи у комуникацији. Први одговор који ће вам пасти на памет гласи: тако што људи размењују реченице док говоре или пишу. Но је ли баш тако? Погледајмо следеће примере:

Пример 1

СЕНДВИЧИ ОД САРДИНА

250 г маслаца, конзерва сардине, 3-4 срделе, 4 тврдо кувана јајета, кашичица сенфа, сок од једног лимуна, бибер

Маслац пенасто умутити. Засебно умешати сардине очишћене од средишње кости, срделице и кувана жуманца. Смеси додати маслац, сок од лимуна, мало бибера и сенф. Масу добро измешати и послужити уз хладно предјело или као намаз за сендвиче.

Пример 2

ТУРИСТ

Пирот
ИСТАНБУЛ

ПОЛАСЦИ СВАКОГ ПОНЕДЕЉКА ИЗ:
БЕОГРАДА — 11⁰⁰ код поште 6 (железничка станица)

Цена повратне карте 80 евра (два седишта)

ПОЛАЗАК ЗАГАРАНТОВАН

РАСПРОДАЈА

1—15. август

У одељку о синтакси сазнали сте за најважнији услов који мора да задовољи низ језичких елемената да би се могао звати реченицом. *Да би реченица била реченица, она мора да садржи лични глаголски облик.* У овим примерима нема ниједног личног глаголског облика. Дакле, у њима нема ни једне једине реченице. Па како је онда могуће да их савршено добро разумемо? Тако што препознајемо *намеру* особе или организације која нам је послала ове поруке. У првом случају то је рецепт, упутство како да примемимо јело; у другом је то оглас којим је агенција дала основне податке о својој услузи; у трећем случају то је натпис на радњи која обавештава пролазнике да распродаје одећу у одређено време.

Наведени примери зову се у лингвистици *текстови* или *дискурси*, зависно од термилошке традиције. Некада дискурс означава процес а текст резултат тог процеса. Текстови се могу исписивати и изговарати. Кад спикер на железничкој станици објављује време поласка возова, он изговара текстове, кад колпортер на улици извикује наслове новина, он такође изговара текстове. Јединице текстова се могу повезивати и градити од мањих целина, али то не мора бити случај, као што показују наши примери. Текстови нам служе за комуникацију и они се састоје од јединица које се зову *искази*. Тек *исказ* садржи намеру говорника да нешто саопшти, упита, саветује, да заповеди, да се љути, чуди, жали, аргуменује... Реченица и језичке јединице нижих језичких нивоа учествују у грађењу *исказа*, али они не поседују оно што људску комуникацију чини комуникацијом: *намеру говорника*.

Реченица је, дакле, јединица језика као апстрактног система. Она је сложени формални образац. Кад говоримо и пишемо не чинимо то реченицама, него *исказима*. *Исказ* је јединица текста, смисаоне целине која служи комуникацији.

Повезаност текста, *кохезивности*, постиже се на различите начине. Ево неких:

Супституција: једно обележје замењује претходни исказ — Немам свеску. Имаш ли *једну*?

Понављање: исказ се понавља цео или делимично — Ана је остала.

Ана је била јако весела.

Поређење: елемент поређења је у претходном исказу — Твоје јабуке су биле *киселе*. Моје су још *јоре*.

Елипса: изостављени део исказа реконструише се из претходног — Где је сир? У фрижидеру.

Да би текст био добро организован он, осим *кохезивности*, мора поседовати и *кохерентности*. Ако то није случај, текст може бити повезан али некохерентан, као овај што следи:

Недеља има седам дана. Сваки дан храним мачку. Мачке имају четири ноге. Мачка лежи на простирци. Простирка има девет слова.

Врсте текстова су практично неизбројиве јер су обликоване према различитим комуникативним ситуацијама.

Граматики стандардног језика

У граматичком тексту није могуће избећи лингвистичке термине. Али, одавно се више не може рачунати на то да је школска настава језика успела да их одомаћи у индивидуалним речницима. То може евентуално да се односи на термине који се традиционално уче и у основној школи: *јредикациј*, *објект*, *јалатализација* и сл. Граматику писану тим традиционалним терминима читаћете лако, а за оне новије, којима је у основи неко модерно лингвистичко становиште, биће вам потребно више труда. У прошлом веку наука о језику развила се нагло, готово све у њој је тековина XX столећа. Њена терминологија расла је невероватном брзином којом је расло и знање о језику. Она је зато и неуједначена и често зависи од теоријског опредељења или традиције у којој је настала. Због тога граматике стандардног језика којима је у основи неко модерно становиште садрже и објашњење значења новоуведених термина.

Текст свих препоручених граматика организован је по тачкама. То значи да се испред сваке посебне смисаоне целине текста обично налази црно отиснут број и, евентуално, слово, што омогућава лакше информисање о посебним проблемима када се о њима пише у неколико засебних целина. Јединице регистра некад се односе на број стране, а некад на тачке, што је посебно назначено у свакој граматици.

Још нешто: граматике и правописе не читајте док пишете свој текст, као што читате приручнике попут *Речника језичких недоумица* Ивана

Клајна. Ови последни приручници организовани су тако да можете брзо проверити јесте ли језичку форму употребили у стандардном облику. Њихови аутори су се уместо вас обавештавали о проблему из граматика, правописа или стручних радова. У граматички нећете моћи једним погледом на одредницу да решите своју недоумицу, него ћете морати да прекинете с писањем и да неко време читате текст сасвим другог садржаја. Тако ћете изгубити време за писање. Граматике читајте онда када сте растерећени обавеза јер ћете се тада моћи концентрисати на њихов текст.

**Михаило Стевановић (1989),
Савремени српскохрватски језик.
Грамматички системи и књижевнојезичка норма
I, II, Београд**

У првом тому Стевановићеве граматике описане су: фонетика, с основама прозодије, и морфологија, с творбом речи. У другом тому описане су синтакса облика и синтакса реченице.

Уводни део је преглед историје књижевног језика Срба и Хрвата од средњег века и ренесансе до XIX столећа када је отпочело деловање хрватских илираца и почела и завршила се реформа Вука Караџића. У њему је и информативан приказ особина дијалеката српскохрватског језика (штокавског, чакавског и кајавског) и њихова територијална распрострањеност.

Стевановићева граматика испунила је празнину између нормативистике шездесетих година прошлог века и оне с краја XIX столећа, која се налази у граматицима Стојана Новаковића и Томе Маретића. Тај период обележила су два крупна догађаја: језичко уједињење Срба и Хрвата и Други светски рат када је Независна Држава Хрватска прекинула симболичко јединство Срба и Хрвата протеривањем вуковских језичких начела. Требало је сачекати Новосадски књижевни договор 1954. да би се појавило описно и нормативно дело овог формата.

Ова граматика наставља континуитет с поменутиим старијим граматицима утолико што је аутор узео у обзир и језик књижевности који су обрађивала и његова два претходника и утолико што је писао у концепту стандарднојезичког заједништва. Истовремено, његова граматика пружила је опис и норму стандардног језика писаца XX века. Тој грађи Стевановић је додао и публицистичке и научне текстове, али не у мери која би нас данас задовољила. Стевановићев избор књижевноуметничке прозе као главног узорка за опис граматичких форми брани се на следећи начин. Савремена књижевна проза садржи и особине других функционалних стилова стандардног језика, и обратно, други регистри садрже и граматичке форме књижевне прозе. Пошто су граматике запра-

во описи језичке форме, а не употребе тих форми, онда је граматичарев избор језика добрих писаца оправдан. Међутим, мора се признати и то да избор грађе на основу које ће се сачинити опис стандардног језика много говори и о установљавању језичког узора који треба да следи општа публика. Граматике стандардног језика нису само описи тог језика, оне су и експлицитни прописи за добар језички избор. Не може се очекивати да људи једног друштва обавезно учине баш избор о коме је реч.

Најобимнија наша граматика имала је од 1964. и 1969, када су настала њена два тома, више поновљених издања. То је и данас, као и у време када је настала, и факултетски уџбеник и нормативна граматика за општу јавност. Политичко-језички концепт у коме је настала не одузима јој научну и нормативну вредност. Ово се не односи на језичке факте које наука данас друкчије интерпретира.

Књига садржи предметни регистар и списак скраћеница.

Стевановићева граматика штампана је и у једном тому знатно мањег обима за средњошколску употребу и до 1990. је имала 11 издања.

**Pavica Mrazović i Zora Vukadinović (1990),
Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance,
Sremski Karlovci — Novi Sad**

Ова граматика није корисна само странцима, како то сугерише њен наслов. Њену израду наручио је Институт за стране језике из Београда, али су ауторке истовремено написале и описну и нормативну граматiku. Ово савремено синтетично дело има вишеструке предности за данашњу публику. Граматика је снабдевена примерима из општег језика, који није сведен на стил књижевности, садржи информативне спискове, табеле и дијаграме, а текст књиге је графички прегледан. Ово дело има и једну препреку: неки граматички појмови и термини не уче се током редовног школовања. Ауторке су их зато објасниле одмах на почетку. Када их усвојите, нема никакве сметње да се лако крећете кроз ову прегледну књигу.

У основи граматике Павице Мразовић и Зоре Вукадиновић је једно модерно лингвистичко становиште. Суштина *граматике зависности* је у томе да се самостални (пунозначни) глагол сматра главном речју у реченици, која условљава појаву свих других речи у њој. Током школовања научили смо да у главне реченичне функције убрајамо и субјект. Ауторке су избројале и предочиле 46 савремених реченичних образаца и установиле да трећина њих нема субјект. То је убедљив аргумент у корист теоријског приступа који су примениле.

Тај теоријски приступ условио је унеколико другачије груписање нивоа језичке структуре и обим њиховог описа. Одмах после кратких поглавља о фонетици, фонологији и прозодији, прелази се на морфо-

лошке особине глагола, а потом и на морфологију речи с деклинацијом. И класификација ових речи је друкчија: *детерминативима* се сматрају традиционалне *придевске заменице* и *основни број један*, а у *придеве* спадају и традиционални *редни* и *збирни бројеви*.

У опису непроменљивих речи посебно је важна нијансирана класификација партикула на основу значења у конкретним језичким чиновима. Преко те групе речи, језичка форма је успешно повезана с језичком употребом. Систематизован и графички сликовит приказ предлога и падежа којима они управљају олакшава усвајање апстрактних релација које означавају ове непроменљиве речи. Класа традиционалних везничких речи разложена је у овој граматици на *конјункторе*, везе међу равноправним синтаксичким елементима, и на *субјункторе*, речи које уводе и управљају зависним синтаксичким елементима.

У поглављу које носи наслов *Реченица* описан је ниво синтаксе. Посматрана из теорије граматике зависности, реченица је *илаолска фраза*. Реченица је схваћена веома строго. Ауторке је одређују као самостално, независно и аутомно језичко средство. Зато у овој граматици традиционалне зависне реченице нису реченице. Оне су допуне *субјунктора*, речи које иду у традиционалну групу везника. Посебна вредност овог одељка је списак реченичних образаца. Традиционална сложена реченица зове се у овој граматици *комплексна реченица*, а ауторке је дефинишу као „реченицу која садржи бар једну зависну реченицу“. Комплексна реченица обрађена је по значењским типовима. Конгруенција, низање и негирање налазе се у посебном поглављу као феномени који се налазе на различитим језичким нивоима.

Грамматика Павице Мразовић и Зоре Вукадиновић је једина граматика код нас у којој је тексту посвећено много пажње. Ауторке су описале повезивање у тексту, класификовале говорне чинове, описале структуру текста и навеле типове и врсте текстова.

Грамматика садржи и основна обавештења о правопису те интерпункцији и предметни регистар.

**Живојин Станојчић и Љубомир Поповић (1999⁶),
Грамматика српскога језика, Београд.**

Станојчићева и Поповићева грамматика заправо је основни уџбеник за средњошколски предмет Српски језик и књижевност. Она је истовремено, од првог издања 1989, прва савремена грамматика стандардног српскохрватског/српског језика.

У уводу су основни подаци о јужнословенској групи језика; српскохрватском језику, као научном појму који обједињује дијалекте и стандардне језике нација које га више тако службено не називају; модерном српском књижевном језику и другим штокавским књижевним

језицима пре њега. У том делу су и основне информације о раслојавању језика. Увод садржи и белешку о нормативним приручницима српскохрватског/српског/хрватског стандардног језика.

Граматичко градиво груписано је на уобичајен начин, с тим што је уобичајену материју фонологије — понашање сугласника и самогласника у речи, акцентованог слога у речи и слично — Станојчић издвојио као међуниво: *морфофонологију*. Он је у опис стандардног језика укључио и ниво *лексикологије* и тако омогућио рани увид и у лексички део језичког система. У првом случају сматрао је важним да укаже на међузависност фололошких, морфолошких и творбених промена у речи, а у другом, да систем речи стандардног језика треба расветлити и методама савремене лексикологије.

У делу о синтакси такође се оперише једним међунивоом: *морфосинтаксом*. Лингвиста Љубомир Поповић је на тај начин нагласио међузависност морфолошких и синтаксичких особина речи у језичком систему, што је у граматичком тексту за школе нарочито значајно. Он је у то поглавље унео и основна обавештења о тексту.

Књига има регистар граматицких појмова и термина, који за све нивое, осим синтаксе реченице, садрже и њихове дефиниције. Посебно груписани и дефинисани, они се тако лакше усвајају, па је штета што регистар синтаксе реченице само упућује на појам или термин у основном тексту.

Слабост ове књиге је њен графички дизајн. Завод за уџбенике и наставна средства из Београда пропустио је прилику да олакша читање и методичко увођење у граматичко градиво, које се друкчијим форматом и преломом могло учинити прегледнијим. Тим пре што су се аутори служили дијаграмима, табелама и другим средствима за истицање у тексту.

Користите шесто прерађено издање ове књиге из 1999. године.

Иван Клајн (2002),
Творба речи у савременом српском језику.
Први део — слагање и префиксација, Београд

Иван Клајн (2004),
Творба речи у савременом српском језику.
Други део — суфиксација, Београд

Клајнова *Творба* је прво објављено дело у низу нормативних дела које је себи у задатак ставио Одбор за стандардизацију српског језика. У првој књизи обрађени су слагање и префиксација, у другој суфиксација.

Клајнов приступ творби речи је синхронијски. То значи да се у опису

творбених образаца аутор усредсредио на садашње стање у језику. Етимологије речи Клајн се дотиче када синхронијска мерила нису довољна да одлуче о категоризацији творенице. Префиксација је у његовој *Творби* издвојена као засебан начин творбе речи.

Бранислав Остојић (2002⁵),

Кратка прегледна граматика српског језика, Земун

Грамматика Бранислава Остојића у првом реду је намењена школској публици. Аутор граматички систем српског језика излаже једноставним језиком на малом броју примера и ослобађа књигу методичког увођења у граматичку материју. То је разлог због кога ову грамматику може користити и публика која више не седи у школским клупама. Аутор је успео да на малом броју страна изнесе граматичку основу стандардног језика и тако задовољи потребу за концизним граматичким приручником.

Речници стандардног језика

То су, поред граматика, најважније књиге о стандардном језику. У њима су сакупљене речи и дато њихово значење. Обично су појединачне речи дате по азбучном или абецедном реду, али се азбучни/алфабетски принцип у неким речницима комбинује и с принципом груписања речи у породице.

Реч се у речнику дефинише *речничком дефиницијом*, синонимима и, ређе, *антинонимима*. Речничка дефиниција није дефиниција појма, него опис значења појединачних речи и фразеолошких израза, на основу којих се у свести брзо може произвести представа појма коју реч означава. Синоними допуњују речничку дефиницију или је сами дефинишу. Речнике треба разликовати и од енциклопедија, у којима су сакупљени и нејезички подаци о некој датости, и чије се дефиниције разликују од речничких. Употреба описане речи у језику документује се примерима из речничке грађе, на шта указује скраћеница извора. Свака одредница општег речника има граматички опис и акценат, написана је по правописним правилима, евентуално има етимолошку ознаку и друге маркере којима се информиседа ли је реч застарела, да ли се употребљава у фигуративном значењу и сл. Именице се у речницима наводе у номинативу једине, глаголи у инфинитиву, придеви у мушком граматичком роду. Скраћенице различитих ознака дате су на почетку речника.

Лексикографска јединица у Речнику *Српскохрватскога књижевног језика* изгледа овако:

бојати се, -јим се несврш. **1.** *осећати страх, плашити се; стрепети.* — Ружице, не бој се од мене. *Јакш. Ђ.* Зеленога се аутомобила стану бојати као куге. *Крањч. Стј.* Бојали смо се за службу, за парче хлеба. *Пер.* Кад грми, свак се себе боји. *Мул.* **2.** (само одрич.) *не стидети се, не уступати.* Стар човек, али се у раду не боји младића. *Вес.*

Изр. ч *има разлога за страховање* — Бојати се било да би Аустрија могла радити противно тежњама руским. *Нов.;* ч с в о ј е с е н е б и т и ј а к о п л а ш љ и в; бојим се *све ми се чини*, изгледа ми. — Ако ли ме упита, бојим се да ћу умукнути заувјек. *Јурк.* н е б о ј с е с и г у р н о, н е м а д р у г е. — Тиса је њега прогутала... С њим смо ми свршили. Не бој се! *Чипл.*

Речи српског стандардног језика сакупљене су у једном општем речнику: *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске из 1967. године. Речник има шест томова и без измена поново је штампан 1990. године.

Велики општи речник књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности завршен је до 16. књиге, што је отприлике половина замишљеног обима.

Речнике страних речи саставили су Милан Вујаклија и Братољуб Клаић и оба су имала више поновљених и допуњених издања. Користите каснија издања јер садрже више одредница.

Иван Клајн (1992), Речник нових речи, Нови Сад

За овај речник Клајн је грађу узимао из медија бивше Југославије од 1985. до 1991. године. У речник су ушле речи које нису забележене у два велика речника Матице српске и Српске академије наука и уметности те у *Рјечнику сираних ријечи* Братољуба Клаића. Такође и речи из тих речника које су добиле ново значење.

Правописи

Правописи су у широкој публици најпознатије књиге о стандардном језику. То не чуди ако се зна да једино стандардни језик, међу свим другим облицима језика, мора да се пише. У овим књигама описана су правила у писању. Посебност српског правописа је његов у великој мери фонетски принцип, по коме једном гласу у писању одговара једно слово. Од овог принципа одступа се онда када би бележење фонолошких промена изазвало значењску непрозирност речи. Српска интерпункција је логичка. То значи да се интерпункцијским знаковима обележавају логичке, а не граматичке целине, као у неким другим језицима. Интерпункцијским знацима могу се постизати и стилски ефекти, па је српска интерпункција и стилска.

Оба наведена правописа излажу правила у следећим целинама и имају правописни речник:

- Писма српског језика;
- Велико слово;
- Спојено и одвојено писање речи;
- Ијекавско и екавско наречје;
- Преношење гласовних промена у писање и односи гласова;
- Транскрипција страних речи;
- Интерпункција;
- Скраћенице;
- Подела речи на крају реда.

**Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица (2002³),
Правопис српскога језика, Нови Сад**

Прво издање овог правописа појавило се 1993. године. Друго издање из 1994. године није имало измене, а у трећем је правописни речник допуњен са више од 1.000 одредница.

Милорад Дешић (2002⁵), Правопис српског језика.

Приручник за школе, Земун

Дешићев правопис је знатно мањег обима од Матичиног. Посебна вредност ове књиге је прегледан прелом који омогућава лако усвајање правописних правила.

Специјални приручници

Стандардни језик није друштвена институција у којој коначну реч имају научне дисциплине чији је он главни предмет. Међутим, од знања које су те дисциплине сакупиле најшира публика треба да има користи. Због тога су редакције обавезне да набаве нормативна стандарднојезичка дела. Сврха претходног одељка била је у томе да новинаре и новинарке подстакне да самостално читају дела о стандардном српском језику како би стекли сигурност у свом послу. Но, ту није реч о пуком увежбавању стандарднојезичких правила. Инсистирање старије нормативистике на исправљању упорних огрешења о стандарднојезичка правила створило је међу најширом публиком одбојност према граматисти. Тој одбојности у основи не може бити незаинтересованост за језик, поготово не онда када је језик људима посао. Ваља се озбиљно запитати како то да деценијско понављање ограниченог броја граматичких правила не уроди плодом. Како је могуће да и најбољи стилисти у новинама за читав радни век не успевају да науче да је исправно написати *сјасен*, а не *сјашен* и слично?

Граматику стандардног језика могу да послуже много важнијој сврси: разумевању формалних и значењских механизма стандардног језика. Без тог разумевања нема ни сигурности у новинарском послу, а нема ни индивидуалне језичке креативности, тако важне у сваком писању. О томе како граматике и речници могу бити корисни при редиговању властитих текстова, богаћењу речника и развијању опште аналитичке способности биће речи у другом тому овог приручника. У њему је граматика представљена као стилистика. Граматику су, осим тога, добар путоказ да пронађете могућности које ће стандардни језик прилагодити потребама ваше генерације.

Због свега тога опште приручнике о стандардном језику не могу да замене специјални приручници, у којима се обрађују појединачне језичке недоумице. Корист од ових других је велика јер брзо разрешавају језичке недоумице.

Прва два приручника с доње листе требало би да имате увек при руци јер садрже решења за највећи број недоумица у писању. Први од њих је писан специјално за новинарство, други је резултат ауторовог деценијског праћења језика медија. Стално коришћење транскрипционих речника за енглески језик налаже потпуна анархија при њиховом преношењу у српски стандард. А пошто је мало вероватно да ће се прилив англицизама у српски језик убудуће смањивати, ти речници су делотворна помоћ и за време које долази.

**Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан,
Бранислав Брборић (1991), Језички приручник, Београд**

Главни део ове књиге чини пет одељака Ивана Клајна о правописним проблемима и недоумицама, облицима и значењу речи, склопу реченице те избору речи и обрта. Сада је неактуелан једино одељак о правопису пошто је писан пре него што се појавио *Правопис српскога језика* Матице српске. Део о структури стандардног језика заокружен је чланком Митра Пешикана о акцентима и стандардном изговору. Преостала два дела написали су Бранислав Брборић и Павле Ивић и они се тичу принципа језичке политике и критеријума којима се руководи језичка нормативистика. Ови последњи чланци писани су пред распад СФРЈ када је редакције било неопходно упозорити на штетност могућег затварања тадашње источне варијанте српскохрватског језика за утицаје из западне варијанте. Било је потребно нагласити да језик сарадника у медијима који нису из Србије не треба уједначавати према источној варијанти. Књига садржи речник недоумица.

Ivan Klajn (2002⁴), Rečnik jezičkih nedoumica, Beograd

Клајнов *Речник* не треба посебно представљати јер та мала књига од првог издања препоручује саму себе. Тајна њеног успеха код публике је у томе што се лако користи и што садржи решења за бројне недоумице у писању и говору. Четврто издање речника садржи око 4.000 решења за граматичке, правописне и транскрипционе недоумице, има скоро 500 јединица више него претходно издање, а многе одреднице су прерађене и допуњене. У речнику сада нема одредница које се тичу некадашње хрватске варијанте српскохрватског стандардног језика.

**Драго Ђупић, Егон Фекете, Богдан Терзић (1996, 2002),
Слово о језику I, II, Београд**

У највећем делу чланака аутори коментаришу језичке грешке у медијима: од фонетских, преко морфолошких и синтаксичких, до значењских.

Драгоцену допуну напору англиста да стандардизују правила преношења енглеских речи у српски чине текстови слависте Богдана Терзића о адаптацији имена из словенских језика. У другој књизи налази се његов синтетичан чланак о принципима преношења руских имена и назива у српски језик. Терзић је писао и о погрешном прилагођавању јерменских презимена и грешкама при навођењу имена места у Српској Крајини, сада Хрватска.

У другој књизи су текстови Драга Ђупића и Егона Фекетеа о социолингвистичком статусу језика наследника српскохрватског.

Обе књиге имају индексе.

**Vera Vasić, Tvrtko Prčić, Gordana Nejgebauer (2001),
*Du Yu speak anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama, Novi Sad***

Речник је намењен најширој публици која не зна или тек наслућује значење англицизама у српском језику, а нарочито је користан редакцијама. Књига садржи више од 900 англицизама сакупљених крајем деведесетих година из југословенских медија и разговорног језика, махом млађих особа. Поред дефиниција и примера, одреднице садрже препоручени правописни, граматички и изговорни облик, изворну енглеску форму, затим облик који не би требало употребљавати. Одреднице обухватају и фразе и процену интегрисаности речи у српском језику.

Tvrtko Prčić (1998²), *Novi transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena, Novi Sad*

Прилагођавање страних личних имена не подноси произвољност јер је погрешно транскрибовано страно име материјална грешка. У првом издању овог речника из 1992. године, аутор констатује да је име енглеског писца Грејема Грина због „ауторске слободе“ у српски језик било пренесено на шест различитих начина. Шест година касније, у другом издању речника, Прћић је поред њих забележио још пет произвољних облика.

Његов речник је од велике помоћи редакцијама. Он садржи 6.700 одредница с енглеским презименима, именима, скраћеним именима и именима одмила личности које су везане за најразличитије области, од науке до забаве. Поред речника, књига садржи принципе транскрипције енглеских личних имена, према којима треба прилагођавати и свако ново енглеско име које пристигне у српски језик, индекс 2.160 неприхватљивих правописних или изговорних облика и упућивање на исправан облик у речнику.

Друго издање је допуњено и прерађено.

Милан Шипка (1998), *Приче о речима, Београд — Нови Сад*

Иако су јој основна публика деца школског узраста, књига задовољава радозналост одраслог читаоца. У чланцима о значењу и пореклу речи с којима се свакодневно срећемо налазе се не само језичке него и енциклопедијске информације о појмовима које оне означавају. Књига је написана течним и једноставним стилем.

Милан Шипка (1998), *Зашто се каже?, Београд — Нови Сад*

За фразе *дан д, добити кориу, посути се пелелом, окруили сшо, новинарска пашка, јабука раздора* и за још 119 израза из свакодневног језика Шипка налази порекло у античкој митологији, Светом писму,

празноверицама, књижевности, новинарству, спорту итд. Из чланака о изразима не сазнаје се само његово тачно значење него се стиче опште знање.

**Милан Шипка (1999), *Занимљива граматика*,
Београд — Нови Сад**

Шипкина збирка прича о језичким проблемима за основношколску децу може бити корисна и новинарима. Аутор кратко и духовито излаже фонолошка, морфолошка, лексичка, синтаксичка, правописна и интерпункцијска правила. Књига садржи и језичке игре и загонетке с решењем те мали речник граматичких појмова.

Часописи о језику

Радови о језичкој култури и стандардном језику објављују се у два часописа: *Нашем језику* Института за српски језик Српске академије наука и уметности и часопису *Језик данас* који издаје Матица српска из Новог Сада.

Први од њих је најстарији часопис за језичку културу у Србији. Године 1932. покренуо га је лингвиста Александар Белић, с намером да се на страницама часописа расправљају књижевнојезичка питања од интереса за општу јавност. Данас је часопис више окренут стручној публици. Излази у четири годишње свеске.

Други часопис је знатно мањег обима и излази тромесечно. Године 1997. покренут је због неговања културе усмене и писане речи. Часопис објављује и Одлуке Одбора за стандардизацију српског језика. Електронска верзија доступна је на адресама: <http://host.sezampro.yu/jezikdanas/> (бројеви 1—12) и www.maticasrpska.org.yu/jezikdanas/ (бројеви 15, 16, 17).

Списи одбора за стандардизацију српског језика

Одбор за стандардизацију српског језика има комисију задужену за решавање језичких недоумица и ваша редакција може да јој се обрати за помоћ. Досадашње одлуке овог одбора могу се наћи на адреси <http://www.rastko.org.yu/filologija/odbor/>.

Рубрике о језику у медијима

Чланке о језику за широку публику пишу лингвиста Иван Клајн у београдском недељнику *Нин*, театролог Јован Ђирилов, такође у том недељнику, лингвиста Егон Фекете у суботњем културном додатку београдског листа *Полиџика* и лингвисткиња Свенка Савић за новосадски *Радио 021*. Текстови ове ауторке прештампавају се у недељном броју новосадског листа *Дневник*. Свенка Савић у својој колумни *Реч недеље* речи коментарише са становишта анализе дискурса. Наведене рубрике о језику доступне су и на сајтовима: <http://www.nin.co.yu/index.php>, <http://www.politika.co.yu/cyr/default.asp.htm>, <http://www.radio021.co.yu/radio021/index.html>.

Иван Клајн (1978), *Razgovori o jeziku, Beograd*

Иван Клајн (1980), *Jezik oko nas, Beograd*

Иван Клајн (1994), *Писци и писмењаци, Нови Сад*

Иван Клајн (1998), *Испечи па реци, Београд — Нови Сад*

Иван Клајн је, од краја седамдесетих година прошлог века, своје чланке о језику неколико пута објавио као књиге. Иако су готово сви ти текстови писани као реакције на појаве из јавног језика различитих периода, ни данас нису изгубили актуелност. Теме чланака тичу се значења страних и домаћих речи, правописних и граматичких недоумица, бирократизације језика, утицаја медија на језик, занимљивости из праксе књижевника и етимологије.

Егон Фекете (2002), *Језичке доумице, Београд*

Лингвиста Егон Фекете је 2002. године педесетак чланака из рубрике *Слово о језику* културног додатка *Полиџике* сабрао у књигу. Овај аутор пише о значењу речи, правописним и граматичким недоумицама и коментарише језик медија.

Историја српског језика

У приручницима овог типа не препоручују се књиге из историје језика јер захтевају публику која макар у главним цртама познаје особине његових старијих стања. Тај обичај изневеравам због тога што је током последње декаде поново отворено питање порекла нација којима је до југословенског рата српскохрватски био заједнички стандардни језик. Тема језика и нације, отворена у нарочито заостреном виду и у време кризе националних идентитета, дотицала је и историју језика, али је та историја углавном служила идеолошким циљевима. У питањима националног/етничког идентитета у Србији код нас традиционално добро развијене историјскојезичке дисциплине могу мало да помогну јер описују промене у језичкој структури. Код нас не постоји историја језика написана са становишта историјске социолингвистике и друштвене историје, која би српској нацији омогућила реалну свест о околностима у којима је настајао њен језик у прошлости. Скицу Пројекта историје српског језичког стандарда Одбора за стандардизацију српског језика понудио је Бранислав Брборић [1998]. Док се не напише данас толико неопходна социолингвистичка историја књижевних језика Срба и стандардног српског језика, новинарима и новинаркама су на располагању одреднице о језику у *Енциклопедији Југославије* и *Историји српског народа* и две књиге у којима је описан настанак институционализованог мита о Вуку Караџићу.

Павле Ивић (1998), Преглед историје српског језика, Сремски Карловци — Нови Сад

Студије које је Павле Ивић писао заједно с Александром Младеновићем и Јованом Кашићем за *Историју српског народа* објављене су 1998. године у једној књизи у оквиру ауторових целокупних дела. То је сада концизан преглед историјских околности у којима се развијао српски језик, који може да се чита без познавања историјске граматике. Преглед обухвата време од досељавања Словена на Балкан до 1918. године па поглавља књиге одговарају историји народа, а не историји језичке структуре:

1. Почети српског језика (до друге половине XII века)
2. Доба Немањића (око 1170—1371) — Узлет српске писмености и учвршћење диглосије
3. Доба турских освајања (1371—1537) — И култура је жртва
4. Све српске земље под Турцима (1537—1699) — Раздобље таворенња писмености

5. Осамнаести век (1699—1804) — Језички плурализам на врхунцу
6. Доба победе народног језика (1804—1878)
7. Епоха кристализације стандардног језика (1878—1918).

Иако се главни део књиге тиче историјских околности у којима су се развила два напоредна облика језика, књижевни и народни, Ивић даје и информације о главним променама у структури језика, писма, лексике и именика и податке о топонимији. Аутор пише и о утицају страних језика на језички систем, особинама језика писаца и докумената у сваком назначеном периоду.

По концепту текст за брзо обавештавање, књига је допуњена опсежном страном и домаћом библиографијом о појединачним питањима: од издања средњовековних рукописа до монографија и студија о специфичностима језика писаца који је постао основа модерног српског језика. Именски и ономастички регистар и регистар речи додатно олакшавају њено читање.

Павле Ивић (1986²), *Српски народ и његов језик*, Београд

У питању су четири студије за широку публику о историјским околностима у којима се развијао српски језик. *Наша етничка историја и језик* даје преглед историјских околности од досељена Словена на Балкан до турског продора на полуострво. У том временском распону Ивић идентификује главне миграционе струје важне за развој језика. Студија о дијалектима у савременом добу наглашава њихов значај за историју језика. Трећи Ивићев чланак, *Судбина нашег језика као оруђа културе*, има за предмет околности у којима се развијао књижевни језик. Те историјске околности прате се од почетака словенске писмености до седамдесетих година прошлог века. Рад о *Српском рјечнику* Вука Стефановића Караџића третира ову књигу као дело које је разграничило епоху старе и нове писмености код Срба.

Мења Selimović, *Za i protiv Vuka*, Београд, више издања

Селимовићева студија је прва реакција нестручњака на институционализовани мит о Вуку Караџићу као установитељу српске писмености и културе. Селимовић доводи у питање овај мит негован у науци и образовању током читавог прошлог века, наводећи друге књижевне струје XVIII века код Срба чији је програм био установљавање књижевног језика на народној основи. Селимовић смешта Караџићево дело у реалан историјски контекст, пише о дуготрајној полемици о књижевном језику у XIX веку те износи ставове друге интелектуалне струје о модерном књижевном језику.

Мирослав Јовановић (2002), *Језик и друштвена историја. Друштвеноисторијски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд

Полемика о књижевном језику која је вођена од 1815. до 1847, а чији се одјек у јавности осећао и шездесетих година XIX stoleћа, била је завршна фаза развоја српског књижевног језика, започетог почетком XVIII века. Но о тој полемици данашња јавност не зна готово ништа. Она је од краја XIX века употребљена за конституисање мита о Вуку Караџићу као утемељивачу српске писмености и културе. Јовановић објашњава настанак мита и његове данашње последице. Овај аутор се концентрисао на радове научника који су стабилизовали овај мит и показао на који је начин систем позитивних, односно негативних стереотипа о Вуку Караџићу и његовим опонентима искориштаван у популистичким политичким реторикама од краја XIX века до нашег времена.

Енциклопедијски приручници

Српскохрватски језик описан је енциклопедијски двапут: у оквиру *Енциклопедије Југославије* и као посебан том у енциклопедијском лексикону *Мозаик знања*. Синтетички текст из *Енциклопедије Југославије* о месту српскохрватског језика у индоевропској језичкој породици, историји језичке структуре, особинама српскохрватских дијалеката и стандардном српскохрватском објављен је и као сепарат 1988. у Загребу под библиографском ознаком: Dalibor Brozović i Pavle Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Та књига садржи и дијалектолошке карте.

Srpskohrvatski jezik аутора Асима Пеце и Живојина Станојчића, који је 1972. објавио београдски издавач Интерпрес, осим уобичајене српскохрватске материје, садржи и одреднице о појмовном апарату и методама модерне лингвистике, личностима из филологије и лингвистике чији је рад везан за сербокроатистику, правописни речник и много других података. Намера аутора била је да лексикон задовољи потребе и стручне и широке публике.

Бирократизација језика

Зашто људи говоре бирократски

Бирократска реторика у новинама

Непотпуне вести

Нејасни текстови

Текстови с небитним информацијама

Предугачки текстови

Подсетник

Вежбе

Анализа језика вести

Редиговање бирократског цитата

Текстови за вежбање

Тачно у поноћ дошло је до прекида у дејству чаролије и Пепељуга се дала у бекство. Том приликом дошло је до губитка једне ципелице. Следећег дана, по принчевом наређењу, дошло је до масовне потраге за девојком којој припада ципела. Када су принчеви изасланици дошли до Пепељугине куће, дошло је до покушаја преваре од стране маћехе и њених кћери, али се на крају ипак дошло до истине, па је Пепељуга свечано одведена принцу и између њих је дошло до брака.

Иван Клајн

Када једне београдске новине и књижара поведу кампању да се немачком писцу Гинтеру Грасу масовно врате примерци његових књига у знак протеста што подржава НАТО бомбардовање Југославије, природно је да медији објаве ту вест. Када мањински побуњенички покрет ритуално спали или поцепа државну заставу под којом се осећа обесправљен или угњетен, ни ту нема ничег необичног. На телевизији или у новинама такве вести ћемо пре очекивати него што ће нас изненадити. Али, када би медији пренели да је на једном од главних градских тргова неке престонице ритуално поцепана гомила владиних формулара, оних обичних образаца које свакодневно попуњавамо плаћајући разне услуге, склапајући уговоре и сл., ништа нам не би било јасно. Ни каква је то уврнута земља, ни зашто се буне ти докони људи.

Године 1979. у Лондону, покрет за једноставан енглески протествовао је на тај начин против компликованог и неразумљивог језика енглеских формулара. Три године касније британска влада наложила је свим министарствима да побољшају обрасце и да непотребне повуку — пише британски лингвист Дејвид Кристал и додаје: „До 1985. из употребе је избачено око 15.700 формулара, а 21.300 је прерађено. У Сједињеним Америчким Државама председник Картер је марта 1978. издао Извршну наредбу по којој је све прописе требало писати једноставним енглеским, и премда ју је председник Реган опозвао 1981. године, она је у великој мери побољшала законске акте широм земље и подстакла употребу једноставног језика међу корпорацијама и потрошачима.“ [Kristal 1996, 378]

Покрет о коме је овде реч, од седамдесетих година прошлог века, од власти и фирми захтева једноставан језик на полисама осигурања, дозволама, другим обрасцима и упутствима за употребу. Владе и компаније испуњавају његове захтеве јер покрет има јак разлог: текст форму-

лара не сме бити погрешно схваћен или неразумљив зато што се тако расипају и време и новац. Покрет стоји и иза многобројних акција и награда за једноставан језик, он жигосе „бисере лупетања“, а свему томе се у поменутиим земљама даје велики публицитет¹. „У кампањама за једноставан енглески прикупљени су повелики досијеји о случајевима који су изазвали проблеме. Тако је једно званично владино писмо дало повода за толико жалби и питања да је влада морала послати друго писмо да би објаснила прво. Други је случај једног обрасца за пријаву који је 50 % подносилаца погрешно испунило, тако да су обрасци уз доста труда и издатака морали да буду враћени и поново обрађени. С друге стране, има позитивних случајева пословних фирми које су прерадиле свој пропагандни материјал да би избегле правнички жаргон, што је уродило бољом продајом производа.“ [Kristal 1996, 379] Ипак, уз сав тај успех, Кристал наглашава да је још рано за процену утицаја овог покрета на језик јер он делује тек од краја седамдесетих година прошлог века.

Тих година, када је држава у којој живимо још била стабилна и релативно богата, стручњаци различитих профила и писци компетентно су али безуспешно објашњавали јавности зашто је језик администрације опасан, а не само ружан и незграпан. Из социолошке струке стизала су упозорења да је реч о манипулацији људима, да је тај језик намерно нејасан и конфузан како би од њих сакрио праве проблеме друштва. Да је у питању ритуал и да се бирократским језиком људи присиљавају на лојалност јединој идеологији у држави. Правничка професија анализира-ла је тадашње законе и утврдила да су испод сваке границе читљивости и разумљивости за општу јавност и наглашавала да прописи морају бити кратки и јасни. Тај језик лингвистика је нападала као главни узрок очајне језичке културе. Наиме, он није био само владајуће реторичко средство друштвено-политичких радника него се проширио и у школе, правосуђе, новинарство, друге области јавне комуникације, па чак и у приватне разговоре. Лингвиста Ранко Бугарски писао је тада да „том говорном стилу у којем је могуће да речи, реченице и дужи текстови значе готово било шта — то јест, да заправо не значе ништа“ претходи „тривијално и збркано мишљење“ [Bugarski 1996², 62—63]. Лингвиста Иван Клајн је неуморно пред јавношћу годинама пребројавао речи несудских реченица, објашњавао шта речи значе и прерађивао немогуће срочене текстове да би показао да могу да буду и краћи и јаснији [сада различити чланци у Клајн 1978, 1980, 1994, 1998]. Овај аутор је забележио и један језички рекорд: у прве три реченице *Закона о удруженом раду* избројао је 145 речи, које су говориле о оном што је могло да се каже са само 14 речи. Клајн је у својим новинским чланцима користио и друга средства против бирократског језика, како показује пародија у заглављу овог одељка. Лингвиста Милорад Радовановић објаснио је да су у том стилу по-

мешана језичка средства различитих специјалних стилова [Radovanović 1986² 166—174]. Седамдесетих година писац Милован Данојлић је духовито описао свеприсутни језички поглед на свет у чувеној књизи *Мука с речима*.

Лингвистика и друге науке су веома често у разним поводима анализирале главни облик језика јавне комуникације, упозоравале на његову раширеност и погубне последице по свест човека, комуникацију у друштву и језичку културу, али су њене препоруке за све то време стизале до занемарљивог броја надлежних ушију. Власти бивше Југославије никада нису повукле потез сличан оном који су учиниле владе Британије и Америке. Нису, јер је то онемогућавала технологија владања и историјска мисија комунистичке партије. Важан део механизма власти био је и језик сâм. Тако су најбоље године наших живота остале обележене речима **састанчити, састанчење, конференцијаш, конференцијашки**, а просечан радни дан становништва те земље остао је овековечен стихом Бранимира Штулића: „Пијем кавицу 20 пута, а ефективно радно вријеме ми није ни пет минута“.

Поредак се звао *самоуправни социјализам*. Самоуправни социјализам је прошлост, и зато само кратко о тој технологији власти. Постојала је једна држава са шест република и две покрајине. Држава је имала једну партију на власти: Савез комуниста Југославије. Савез комуниста Југославије јесте био један, али је владао у осам административних јединица: република и покрајина. То значи да је морао да има осам засебних административних апарата. Њима треба додати и административни апарат федерације. Једну државу је, дакле, опслуживало укупно девет самосталних администрација. То је била страховито скупа држава, али и ефикасан начин да се једна интересна група (а потом и осам њих) умножи толико да може читаву да је запоседне. Зато на држави није штедела. Директна последица тога био је огроман број људи који је радио за само једног послодавца: државу. Како та држава (републике и покрајине) није разликовала себе од једине партије која је у њој владала, сви ти људи су заправо живели од једне/осам партија. Они су били њена бирократија. Држава није само њима била једини послодавац, она је ухлебљавала све слободне професије: професоре, лекаре...

Све партије имају идеологије. Ова је прокламовала бескласно друштво једнаких људи. У том тренутку таква идеологија постајала је стварност још и у блоку земаља које је предводио бивши Совјетски Савез и у још неким земљама, али је свеједно била радикална политичка новина у светској историји.

Радикално нови покрети немају много стварног политичког наслеђа. Стварна традиција ове радикалне идеолошке новости постојала је једино у књигама разнородних мислилаца кроз светску историју. До та-

да је није било нигде на Земљи. Зато је једини простор који је она комотно могла да запоседне за неколико деценија постојања у бившој Југославији био *језик*. Али не било какав језик. Онај који је наследила био јој је заиста и једини на располагању, али је он вековима у себе таложио све оно против чега се та идеологија борила. Свугде у њему било је знакова преживелих идеологија и друштвених поредака. Зато је надахнуто кренула од самог почетка — речника — и до осамдесетих година прошлог века осим њега је успела да разори још и реченицу и текст.

Светска радничка авангарда, Комунистичка партија Југославије, брзо после преузимања власти, што се од тада зове **револуција**², уочава крупан недостатак у свом имену. Будући да је преузела одговорност за најбројније слојеве друштва, радништво и сељаштво, до тада обесправљене у буржоаској држави, није се могла звати **партијом**. Ту реч, која подразумева парцијални политички интерес нетом поражених класа, заменила је прихватљивијом: **савез**. Постала је Савез комуниста Југославије и умножила се у још осам републичких и покрајинских савеза. Савез комуниста Југославије стварно о себи није мислио као о политичкој странци, он је заиста себе схватао као савез одабраних људи, који су могли да разумеју визију бескласног друштва без државе. Зато овде није толико реч о обичној реторичкој манипулацији, колико о реторичком остварењу вере да историја води одумирању државе и комунистичком друштву, у коме ће човек слободно развијати све своје потенцијале и уживати плодове свог рада према својим потребама. Југословенски комунистички дискурс био је елитан и срачунат да делује на свест „непросвећене масе“. Идеолошки и бирократски дискурс³ нису једно те исто, али је у нашем случају утицај првог на други толики да га је сасвим концептуализовао. Бирократска реторика је тако добила интелектуалистичку подлогу, то јест, из ње је становништво Југославије могло да чује научно оправдање историјске мисије и истовремено је у њеним лингвистичким особинама видело структуру самоуправног социјализма. Отуда је разумљиво што су *речи пошале дефиниције*, као у већини црно отиснутих примера који следе.

Већ при тој првој језичкој акцији, промени имена партије, престало је да буде јасно ко у држави влада, па се власт људима привиђала не само на сваком општинском, поштанском, болничком или било којем другом шалтеру него и иза пултова у продавницама и свугде где је постојала физичка препрека иза које је стајало **службено лице**. Деценију-две касније, пред распад те државе, загребачки лингвист Дубравко Шкиљан још увек је могао писати да је дијалог с обичном општом уплатницом „отворен разговор у четири ока на задану тему (од којих су само два доиста присутна, а друга су два свеприсутна)“. [Škiljan 1989, 35]

Реч **држава**, иначе, није била честа у званичном обраћању јавности

јер је идеологија ставила себи у задатак да је укине. Радије се говорило о **нашој социјалистичкој заједници равноправних народа и народности**. Овим језичким потезом идеологија је домаћој јавности препоручила безинтересну колективну љубав, а свет известила да је решила све националне проблеме својих грађана и грађанки. Историјској самосвести оних који су створили социјалистичку заједницу одужила се речју **народи**, а онима којима та заједница није била матична држава неологизмом **народности**. То што ову последњу није било могуће превести ни на један језик било је мање важно од тога да је уобичајен израз **национална мањина** обема својим саставницама указивао на националне проблеме и националну неравноправност.

Пошто се обрачунала с тим историјским бременом, латила се обликовања **нове историјске стварности**. Своју заједницу **равноправних народа и народности** почела је да насељава радним људима и грађанима и поштенom интелигенцијом. Њихова улога у новој стварности састојала се у томе да постану друштво једнаких, и то тако да раде, али да не зарађују за себе и да ништа појединачно не поседују. Зато их држава није запошљавала по **предузећима** или **фирмама** да би зарађивали плату. Сви они удружили су свој рад на **разним друштвено корисним пословима** и радним задацима у многобројним **организацијама удруженог рада (ОУР)**, које су се састојале од **основних организација удруженог рада (ООУР)** и неретко чиниле **СОУР-е**, **сложене организације удруженог рада**. Живело се од **оствареног личног дохотка**. Друштво једнаких стремило је укидању сваке неједнакости међу људима. Сви су били **радници**, а они међу њима који су управљали **ООУР-има**, **ОУР-има** и **СОУР-има** више нису били ни **руководиоци**, него **радници који раде на пословима односно радним задацима на којима имају посебна овлашћења и одговорности**. Реч **директор**, која је неугодно сведочила да **предузећем** или институцијом управља један једини човек, замењена је дефиницијом **инокосни пословодни орган**, која је могла да се разуме једино ако би се упоредила с изразом **колективни пословодни орган**. Упоредо с неједнакошћу, нестајало је и разлике у професијама, па није било потребе за сељацима, интелектуалцима, занатлијама, учитељима итд. Како преноси Бугарски [1996², 61—62], они су се сада звали, редом: **индивидуални пољопривредни произвођачи**, **вршиоци интелектуалних услуга**, **радни људи који обављају делатност личним радом и средствима у својини грађана и наставници разредне наставе**.

Брига за новостворени поредак није се завршавала само на томе. Сви ти људи су после радног времена на седницама **друштвено-политичких и радних организација** настављали да дискутују о његовим **голућим проблемима**. Отприлике овако:

Усмереност датих хтења на спознајна опредељења која проистичу из одредница датог тренутка, не може се вољно ни исхитрити, ни успорити, нити преусмерити самосвојним зацртавањем путева и начина једног другачијег опредељења. Сама чињеница датости објективних услова ове наше савремености предутврђује и свест, и вољу, и делатност, и њену суштаствену сврсисходност, подређену једино заживљавању превасходних циљева који су од самих темељних исходишта садржани у свеукупности нашег самоуправног хода. [Актуелна 1982, 91]

Зашто људи говоре бирократски

Самоуправни социјализам јесте прошлост и овакве текстове од политичара и политичарки данас више нећете чути. Они и оне ће, додуше, и даље ићи на промене, изражавати уверења, решеност, спремност, одлучност и сагласност, покретаће иницијативе, биће кооперативни и истрајаваће на новом реформском курсу, улазиће у институционални обрачун с претходним режимом, истицати да нема повратка на старо, расписиваће тендере и владати транспарентно. Сада су у политичкој моди поново дугорочне стратегије па мало-мало, уместо да говоре о својој политици, политичари за медије састављају политичко-филозофске трактате. То ново стратешко исповедање вере је сигуран знак да се државна идеологија мења. Али, треба знати да она никад сасвим не одолева дискретном шарму бирократије. Страхопоштовање које људи и свесно и несвесно осећају према државној администрацији и њеном језику некад је веће, а некад мање, али никад сасвим не нестаје. Оно је психолошко наличје потребе да живе у уређеној заједници, која ће их штитити од непредвидивих природних закона. Зато је у бившој Југославији толико много људи који нису имали никакве везе с администрацијом писало уџбенике, новинске текстове и међу собом разговарало таквим језиком. Важило је правило: говорим као они, значи — део сам њих.

Не заваравajte се тиме што је овдашња јавност последњих десетак година одахнула од конференцијашења друштвено-политичких радника бивше Југославије. То само значи да у земљи још нема никакве јасне политике ни система, па ни самоувереног административног апарата. Он је, истина, и даље бројан и спреман на прописивање свега и свачега, на пример, дужине пута који треба да пређете и да после тога можете да баците рачун из продавнице а да не платите казну. Администрација је и даље, уз ретке изузетке, крајње нељубазна, али више није добро плаћена и у томе је њена садашња несрећа. Бирократије, иначе, могу да буду

ефикасне и неефикасне, образоване и мање образоване, култивисане и запуштене, зависно од система који опслужују.

Имајте на уму и то да ће све владе и управе овог света настојати да свој посао учине што мање јасним зато што је мистификовање посла делотворан начин да се влада без полагања рачуна. Језик је за то идеално средство. При томе није битно хоће ли се служити гломазним језиком администрације, језиком из кога проговара Божја суштина, воља народа или ауторитет политичке филозофије, социологије, психологије, економије, права или било које друге струке којом су се политичари и политичарке бавили пре политике. Ви, напротив, публици треба да изнесите јасне информације, што нећете моћи ако вам језик не буде разумљив.

Језик администрације најбоље се схвата ако се уопште не слуша. Зато ћете морати да се потрудите да разумете шта влада ради пре него што се упустите у политичко новинарство. И не мање важно: треба да се ослободите страха од ње да вас њен језик не би збуњивао. Но, тиме ни издалека нисте решили проблем. Преостаје вам да се изборите с бирократијама осталих струка. Нећете веровати, али има их онолико колико и различитих професија.

Зашто људи говоре и пишу бирократски? Да избегну одговорност за оно што раде, да покажу да су недодирљиви и изузетни, да се рекламирају, да истакну своје образовање и да прикрију необразовање, пише лингвисткиња Душка Кликовац у чланку *О бирократизацији српској језика* [2001].

Како људи успевају да помоћу бирократског језика изазову утисак да су изузетни, образовани и да иду укорак са светом и временом? Најпре, манипулација јавношћу не би била могућа да јавност на њу добровољно не пристаје. Само у друштву у коме влада политички терор, пристасти на манипулацију значи изабрати мање зло. У свим осталим случајевима, јавности језик нуди нешто што она жели, нешто што јој је потребно, или нешто што цени. Чему се она диви и шта високо цени у бирократском дискурсу? У различитим временима друштво може да има различите вредности, а данас су то углавном западна пословност и модерност. Уз то, од почетка модерног доба јавност високо вреднује објективну научну спознају. Бирократска реторика зато данас присваја стране речи из западне политике и економије (махом енглеске) и неке особине научног стила.

Тако председница Југословенског Црвеног крста на новинарско питање како ће та институција привући помоћ из иностранства, одговара:

...један од наших најважнијих пројеката је **валидан репортинг** и повезивање свих општинских, градских и републичких организација у јединствену информативну мрежу. Промена у нашем ин-

терном информисању ће сигурно помоћи и да **креирамо имиџ** према споља. Ми покушавамо да се докажемо **кампањама** које водимо и активностима које спроводимо, а мање покушајем демантија или оправдавања за неправедно или праведно извештавање.⁴

Бивши ирски премијер Герет Фиццералд одржао је марта 2002. у београдском Институту Г-17 плус предавање о резултатима смањења пореза у Ирској. Говорио је и о реформи ирског образовања, што новинар парафразира изразом **едукативни систем**, уместо уобичајене речи **образовање**, и речју **менаџмент** уместо прозирнијих речи **управљање** или **руковођење**. Привид научне аргументације он постиже позивањем на неименоване стручњаке који су нешто проценили, логичким везником **самим тим**, карактеристичним за научни дискурс, и пасивом, карактеристиком научног стила, којом се сугерише објективност и непристрасност:

Едукативни систем је модернизован и, **по неким проценама** тренутно много ефикаснији од британског, брзо се прилагођава новим достигнућима и сазнањима, а **омогућено је** и бесплатно школовање на „народним универзитетима“, посебно техничким институтима, што је довело до пораста процента средње и високо образованих, **самим тим** до квалитетнијег **менаџмента** и веће ефикасности рада.

Утисак научности везник **самим тим** изазива и у свакодневици. Један предузетник објашњава предност сунчевих колектора овако:

Међутим, све више је оних који су схватили да уградњом соларних система у великој мери могу да допринесу уштеди електричне енергије и **самим тим** смањењу рачуна за струју.

У тексту о лесковачкој шинтерској служби новинар ће овај везник комбиновати с пасивом и речју **акција**. Она је овде информативно сувишна јер се њено значење садржи у речи **уништавање**, али без ње шинтерска служба не би била одлучна, делотворна и способна да окупи ловце.

Према његовим речима, **акција** уништавања паса луталица у оваквим околностима **спроводи се** ванредно и **самим тим** ангажовање ловаца је било неминовно.

Науке нема без **чињеница**, па та реч утисак објективности прибавља текстовима о најразличитијим темама: од спорта до банкарства. У свим наредним примерима она је информативно сувишна:

Мијатовић и други, ипак, имају разлога да жале што у одмеравању снага са кариокама нису боље резултатски прошли, пре свега због **чињенице** да су гол који је одлучио меч примили у тренуцима када је домаћин губио и иницијативу и подршку публике.

Техничка служба Института за онкологију и радиологију настоји да отклони квар на овим машинама које су старе осам односно 18 година, али проблем компликује **чињеница** да се хаварисани делови машина не могу наћи у нашој земљи него само у неким европским земљама.

Чињеница је, такође, да и остале банке располажу углавном депозитима по виђењу односно краткорочним средствима, која не представљају добру основу за кредитирање на дужи рок и са повољним каматним стопама, каже Градимир Кожегинац, заменик директора Цептер банке.

Науке нема ни без апстраховања, па њен језик врви од односа, функција, релација, тенденција, трендова, варијација и нивоа. Наука из конкретних појава издваја опште особине да би могла да их мери и упоређује, она ради тога ствара и посебне методе, а једна од основних је, наравно, анализа. Те речи су, међутим, у новинарским текстовима о конкретним догађајима сувишне. Следи неколико новинских пасуса. У прва два примера, уместо њих бољи би био везник него, али он је обичан па не изазива утисак учености. Трећи пример је плод деценијске критичарске болести која уметност тумачи замумуљеним језиком. Немогуће је одгонетнути шта значи ова реченица, али њен стил свакако је сте квазиинтелектуалан преко сваке мере. У четвртном и петом примеру филателија и дописивање нису само лепе страсти него и области с објективно мерљивим тенденцијама и трендовима. У шестом примеру се уместо о резултату мерења радиоактивности говори о целој истраживачкој процедури. А у седмом се и експлицитно помињу методологија и анализа. Уз једну важну нијансу: шверц робе проглашава се методологијом да би публика замислила компликован скуп шверцерских техника. Тако и њихово разоткривање добија на тежини. О томе како се шверцује у Србији могао би детаљно да говори и човек без икакве школе, али онда анализа не би имала смисла.

Није ништа ново ако се каже да је Слога у Краљеву потпуно другачија и много снажнија екипа **у односу на** ону каквом се представља на гостовањима.

Највише њих (346 академица) је у току 2001. године оболело од акутних респираторних заразних болести, од чега је у 247 случајева регистрован грип, што је, **у поређењу** са истим периодом 2000. године седам пута мање. Када је реч о инфективним болестима, 45 студената је оболело од инфективне мононуклеозе, а 35 од варичеле.

Цртежи Жељке Момиров инспирисани природом, а потом сведени на специфичну знаковност, егзистирају као самостални, али и као елементи **у функцији** стварања скулптуре.

Ово издање је интересантно не само тематиком већ и тиме што се наставља **тенденција** коришћења марака нових облика (округле, овалне). Вероватно да привуче пажњу — нарочито млађег света — потенцијалних филателиста.

Јован Бинач, директор сектора за информисање ПТТ-а каже да је присутан **тренд** опадања броја писама, нарочито од ширења Интернета и то није случај само код нас већ и у светским оквирима.

Храна и вода су, **у односу на** радиоактивност **као компоненту здравствене исправности**, у границама природних **варијација** и сада је све **на нивоима** од пре катастрофе у Чернобиљу.

Идеја је била да се демистификује **методологија** рада организованих група које на различите начине успевају да у нашу земљу увезу робу а да при том заобиђу плаћање царинских и пореских дажбина. **Анализа** је требало да покаже ко и на који начин избегава поштовање прописа што је условило енормно богаћење појединаца и група „пословних људи“, желело се **аналитички показати** „шта се дешава на царинским пунктовима и како се дешава“.

У овим примерима злоупотребљене су и друге особине научног стила, али о њима касније.

Због квазинаучности и подражавања западне пословности, најнепробојнији бирократски бункер данас су економија и компјутерска тех-

нологија. И језик других наука такође чини део бирократског језика. С друге стране, кад треба да проговоре пред јавношћу, јавне личности и обични људи осећају притисак званичне прилике у којој су се нашли па онда поистовећују јавно и бирократско. Тако излази да су људи, имали високо образовање или не, прилично добро савладали правила бирократског дискурса. То, изгледа, важи и за редакције: у мом корпусу комплети седмичних бројева београдских листова *Полиџика* и *Данас* из марта 2002. године показују да је више од половине текстова, у целини или делимично, написано овим стилем. Ово није никакво изненађење. Као и сви дискурси, и бирократски има своју граматику, семантику и сврху и може успешно да се научи ако му се прида важност. Његова раширеност добро показује у којем је стању језичка култура. Да је она развијена, и људи који се баве науком и они без високог образовања научили би већ у основној школи како да говоре и пишу за јавност. Истовремено би средина сама из јавности искључивала оне људе који не поштују правила јавног језика. Дакле, није довољно да јавност високо цени научну објективност и западну пословност, она треба да створи дискурс који ће омогућити да те или било које друге вредности постоје у друштву.

Остало је да се покаже како се језиком избегава одговорност. Душка Кликовац преноси налаз лингвисткиње Марине Ратковић с краја осамдесетих да: говорник обећава: 1) како ће започети радњу, али не и да ће је завршити, 2) да ће обавити радњу између тренутка говорења и циља и 3) да говорник индиректно одређује циљ. Ево како то изгледа на примерима које је коментарисала Душка Кликовац:

Оцењено је да су утврђени паритети цена у пољопривреди нарушени код појединих производа, па је неопходно **покретање иницијативе** за њихово **хитно** преиспитивање.

Зато **би требало** што пре **да се предузму мере** које **би допринеле** да осигуравајуће куће послују на принципима који важе у развијеним земљама.

Он је истакао да је за увоз енергената неопходно обезбедити око милијарду и сто милиона долара прецизирајући да је, управо зато, потребно **створити услове** за рационалну потрошњу свих видова енергије.

Влада Републике Србије ће **учинити све** да испољене поремећаје уклони и да се стање на тржишту у најкраће време у потпуности стабилизује.

Влада народног јединства **улаже напоре** да **обезбеди услове да се заустави** садашња велика миграција становништва са села.

То **би допринело** унапређењу потрошачког задругарства и **уреднијем снабдевању** широке потрошње.

Проблем запошљавања треба да се **решава** коришћењем средстава од продаје друштвеног и државног капитала.

У расправи је подржана намера да се решења **траже** и на страни јавних расхода.

Та банка би се приоритетно ангажовала **на пословима у вези са** унапређењем југословенског извоза.

У прва два примера започињање радње означено је изразима **покрнути иницијативу, предузети мере и потенцијалом глагола допринети**. Али се у ту сврху користе и други изрази: **кренути са нечим, покушати нешто, уложити напоре, учинити све** итд. Ове две реченице су због ограђивања говорника и апсурдне. Хитност тешко може да се споји с покретањем иницијативе, паритете цена треба одмах преиспитати, али говорник не жели да учествује у томе. У другој реченици говорник се трипут ограђује: он не каже ни када ће, ни ко ће предузети мере, које ће при том само **допринети**, али не и **омогућити** да осигуравајуће куће послују по принципима који важе у развијеним земљама. Одлагању циља у шестом примеру заједно служе и **потенцијал глагола допринети** и компаратив **придева уредан**. О резултату радње не мора се ништа рећи ако се употреби **несвршени глагол**, као у седмом и осмом примеру. Девета реченица илуструје како говорник избегава да каже шта је циљ. Уместо да каже: *...ангажовала на унапређењу југословенског извоза*, он га разводњава у израз: *послови у вези са унапређењем југословенског извоза*. Омиљене речи за избегавање одговорности су и: **оценити, закључити, констатовати, опредељење**. Уместо свих тих речи, за публику је најјасније кад употребите глагол **одлучити**. А замењивање предлога **ради**, који недвосмислено одређује сврху, конструкцијама у **правцу, у вези с тим** одлаже резултат радње у бесконачност:

...реформа пореског система **у правцу** смањења обавеза из зарада запослених.

У вези с тим Координациони тим ће доставити одговарајуће анализе и сугестије надлежним органима.

У делатностима у којима је концентрација моћи велика бирократски језик не служи преношењу информација него показивању те моћи, уз истовремено избегавање одговорности. Новине су идеална позорница за дефиле моћи па не стоји изговор новинара и новинарки да ти људи не умеју другачије да говоре. Ови први знају шта раде, а ови други обично не размишљају како да од саговорника извуку јасну информацију или да темељито редигују цитате. То је, међутим, лако решити. Све што треба да урадите јесте да тај језик схватите као бесплатну рекламу својих извора, свеједно долазе ли из правне, медицинске, грађевинске или неке друге струке. Редакције су немилосрдне према неплаћеним рекламама. Нема разлога да се и у овом случају не држите тог доброг обичаја. Ако особа с којом разговарате или коју цитирате језик искориштава да би се представила у бољем светлу, да би истакла своју моћ у друштву, ако језиком прикрива да је нестручна или избегава своју одговорност, нисте обавезни да је цитирате. Новине су скуп и веома ограничен папир. По томе су сличне новчаницама: што год се више штампају без покрића, мања им је вредност. На новинским страницама зато може да се појави само оно што је у интересу публике од које живите. Уколико неко жели да се рекламира, за то треба да плати и да у новинама јасно назначи да ради управо то, а не нешто друго.

Бирократска реторика у новинама

Језику администације није место у новинама. Он је и у цитатима и у новинарском тексту потпун професионални промашај из неколико важних разлога. Прво, бирократским језиком често се не именују актери догађаја ни оно што се десило. Друго, текстови се тешко читају и с муком разумевају, и то само онда када публику специјално интересује догађај о коме се пише; нико без велике потребе не чита тако написане текстове. Треће, често се замагљује важна информација, а нижу се неважне. Четврто, исписује се више речи него што је потребно. Лингвисткиња Душка Кликовац је у поменутом чланку систематизовала особине бирократског жаргона — он је *номиналан, уопштиен, неодређен, експлицитан, еуфемистичан, њати од вишка речи, квазинаучан* је и користи се *помодним речима и речима сираној њорекла*. Првих пет особина тичу се злоупотребе појмовног плана језика, а последње три су резултат манипулације језичком формом. Њен чланак ће помоћи да разумете начин на који бирократски језик повређује четири темељна начела ва-

шег посла. Дакле, ако се одлучите за бирократску реторику:

1. Писаћете непотпуне вести;
2. Писаћете нејасне текстове;
3. Скриваћете битно, а исписивати небитно;
4. Нећете штедети простор новинске странице.

Непотпуне вести

Када о било којем догађају треба да напишете вест или неки други текст, ви заправо треба да одговорите на следећа питања: *шта* се десило или *шта* ће се десити, *ко* је то урадио или *коме* се то десило, *где* се то десило, *како* се догодило и *зашто* се десило. Ако не одговорите на неко од ових питања, ваша вест или текст неће бити потпуни. То може да се деси уколико не сазнате или не можете да сазнате све податке, али и ако нисте свесни лексичких и граматичких средстава која се злоупотребљавају да се на та питања не одговори. Овде ће бити речи о томе како језик сâм сакрива одговоре на ова питања, најчешће на питања *ко* и *шта*. Пошто су одговори на ова питања пресудни у текстовима о политици, с њима ћемо и почети.

У интервјуу с потпредседником Владе Србије Небојшом Човићем, новинар жели да добије одговоре на важна политичка питања, али обратите пажњу на то како поставља питање.

Овде још **нико** није ваљано објаснио зашто **се упало** у цајтнот око сарадње са Хагом. Зашто опет **власти** сугеришу утисак да **се све ради** у задњи час, да **смо** под сталним ултиматумима, да заправо **не сарађујемо искрено** с Хашким судом, него **извозимо** оптужене, да је Карла дел Понте најозбиљнији „стратешки партнер“ **ове земље**?

Ово је увод у важну политичку тему. Новинар заменицом **нико** наглашава да јавност није добила објашњење због чега се с Хагом сарађује у цајтноту. Тако изгледа да он потпредседнику владе директно поставља питања, међутим, само се чини да то ради. У првој реченици он не именује актера сарадње с Хашким судом и тако не одговара на важну компоненту вести, питање *ко*. Следи низ питања из којих би публика требало да сазна *ко* сарађује с Хагом у цајтноту, но новинар опет про-

пушта да именује актера тако што употребљава неодређену именицу власти. Она је двоструко неодређена најпре зато што подразумева бар две владе, републичку и савезну, а потом је додатно неодређена обликом множине. Новинар актера затим сакрива, редом: **првим лицем множине помоћног глагола бити**, двапут **првим лицем множине глагола сарађивати и извозити** и, најзад, изразом **ова земља**, коме није могуће приписати никакву одговорност. Актер је додатно скривен **пасивним обликом глагола упасти**, то јест новинар није рекао *ко* је упао у цајтнот^у. Осим што не открива одговор на питање *ко*, новинар не одговора ни на питање *штџа*, другу важну компоненту вести. **Неодређеном заменицом све у пасивној фрази све се ради**, он не каже ни *ко* ради ни *штџа* ради. Следи неодређен политичарев одговор:

То се поново догодило пре свега зато што је Хашки трибунал **искоришћен** за политичка надмудривања, за повећање и смањење рејтинга. Како појединачних, тако и страначких. Чинило ми се да смо после марта и јуна прошле године **научили неке ствари**. Друга је прича што се и тада много тога могло урадити на неупоредиво елегантнији начин. Тачно је да се касније **наставило са одговлачењем и непотребном куповином времена**, да **смо** поново **довели** себе у ситуацију да **нам се приговори** како **радимо** под теретом рокова и под ултиматумом. И то је увек најгора могућа опција у политици. Зашто Влада Републике Србије не уради **све** то одмах сада и не заврши **све то** једном заувек? Питање је — а зашто би ова Влада стално губила рејтинг. Зашто би ова Влада стално падала а **неко други** стално растао. Јесмо ли **сви заједно ушли у све ово**? Хајде онда да **сви заједно то** и урадимо.

Непознато је *ко* је искористио Хашки трибунал за политичка надмудривања због трпног глаголског **придева искоришћен**. Актер је поново изречен неодређеним **првим лицем множине глагола научити**, због чега није јасно *ко* је он. Такође, опет није јасно *штџа* је непознати актер научио пошто фраза **неке ствари** може да значи било шта. У наставку, **пасивна конструкција с глаголским именицама: наставило се с одувлачењем и непотребном куповином времена**, сугерише да се догађаји одвијају сами од себе пошто опет није изречен субјект реченице. Затим, због **првог лица множине глагола довести и радимо и пасива глагола приговорити** није могуће идентификовати ни једног ни другог актера. Кад је Човић коначно и одредио актера именом Влада Републике Србије, неодређеном фразом **све то** избегао је да каже *штџа* је влада требало да уради. На крају поново нема одговора на питања *ко* и *штџа* јер су фразе **неко други** и **сви заједно**, те **множински облици глагола ући и**

урадити, све ово и то неодређени.

Нешто касније у том интервјуу новинар поставља питање језичким средствима која онемогућавају одговор на питање *ко*:

Али у тој борби за власт било је мало **демонтирања** старог система, више **се инсистира** на **преузимању** и **контроли** старих механизма...

Глаголске именице **демонтирање**, **преузимање**, **контрола**, као и глаголске именице **одуговлачење** и **куповина** из претходног Човићевог одговора, у бирократском дискурсу служе да се не именује субјект реченице, то јест актер догађаја. Та његова особина зове се *номиналности*. Језик је номиналан (глаголске именице уместо личних глагола) онда када се о нечему говори или пише апстрактно. Високо је номиналан научни стил јер апстрактно мишљење лакше манипулише поствареним појмовима (именицама) него процесима, које у општем језику изражавају глаголи. Они се тако лакше уочавају, пореде и логички повезују. У бирократском дискурсу номинализација се злоупотребљава да се не би изрекао актер радње и, последично, да би се избегла одговорност за поступке о којима се говори. Глаголске именице се комбинују с пасивним глаголским облицима који изричу само резултат радње, не и актера. У одговору на новинарево питање та иста средства (**демонтирање**, **искористила се** и **остварила се**) такође служе да се не именује актер. Том циљу служи и **прво лице множине глагола обећати**. Поново нема одговора на важно питање *шта* је обећано јер политичар користи показну заменицу **оно** која се, међутим, не односи ни на шта будући да претходно *шта* није идентификовано. Придев **одређени** у бирократском жаргону не значи ништа одређено, напротив, он служи општој неодређености тог језика.

На жалост сте у праву. У појединим случајевима чак нема ни покушаја **демонтирања** старога. Већ пре покушаја да **се искористе** неки стари механизми да би **се остварила** што боља позиција у утакмици за власт. Та утакмица је нормална, али методе које **се користе** морају да имају **одређени ниво** да садрже бар део **онога** што **смо** грађанима **обећали**.

Скривању одговора на питање *ко* служе и **нелични** и **неодређени изрази**: **потребно је**, **неопходно је**, **треба...** Овај начин неименовања актера је очигледан, зато су у наставку само примери без коментара:

Потребно је на различитим нивоима омогућити људима да буду хумани.

Наглашено је да **би требало** смањити коришћење „скупе“ електричне енергије додатном производњом из обновљивих извора енергије, чиме би се смањило и увоз струје.

Оно на шта се посебно указује, будући да је реч о процесу реформи који обухвата најшире институционалне оквире једне државе, **јесте неопходност** широког политичког консензуса који мора бити успостављен пре него што се крене у нови пројекат националне безбедности. Широки политички консензус је најважнији елемент армијске реформе.

Бирократски језик настоји да сакрије и узрок, то јест одговор на питање *зашто*.

— Сем овога возила на гас, поготову **у градским условима војне** имају 2,2 пута мању концентрацију угљенмооксида, а **при већим брзинама** и више — каже Радуловић.

Нејасни текстови

У вашем послу важи правило: публика у тексту не сме да тражи информације, треба јасно да јој их кажете. Видели сте како језик има средства којима не мора да изрекне актера догађаја, сада ћете видети како он актера, одговор на питање *ко*, смешта на маргинално место у реченици да би био мање уочљив. Публика тако мора да трага за њим. У следећој реченици актер нема статус субјекта, него **одредбе за место**. Уместо да новинарка напише: *Суверенистички блок у Црној Гори се поделио...*, она пише:

Прихватањем Полазних основа за преуређење односа у федерацији **дошло је до размимоилажења унутар суверенистичког блока** у Црној Гори а **опстанак** мањинске владе Филипа Вујановића **доведен у питање**.

Обратите пажњу и на то како глаголска именица **прихватање** не говори ништа о актеру, не каже се *ко* је прихватио документ, али њено место у реченици сутерише да је управо оно што именује глаголска именица узрок поделе у црногорском суверенистичком блоку и неизвесном опстанку владе Филипа Вујановића. (Овакав ред речи одговара логичком односу **ако > онда**.)

Уместо да новинар напише: *Док су зајослени и самостјалци били аутоматски осигурани, земљорадници нису*, он пише:

Док је **код осигурања запослених и самостјалаца** улазак у осигурање био аутоматизован, **код земљорадника** то није био случај.

Актер се, да би био мање уочљив, може сместити и у агентивну одредбу, честу у пасивним реченицама. Тако, уместо да напише: *...српско село Новаке (...) које су после доласка НАТО снага сјалили албански екстремисти*, новинар пише:

Боравећи у древном граду на Бистрици министар Шарпинг је обишао српско село Новаке надомак Призрена које је после доласка НАТО снага спаљено **од стране албанских екстремиста**.

И одговор на питање *зашто* може се маргинализовати. У следећем примеру узрок конференције за штампу је разблажен конструкцијом **поводом немира**. Пасив **одржана је** крије актера. Тако излази да министар и његови сарадници нису сазвали конференцију за штампу због побуне у затворима, него су се на њој нашли да би, као на необавезној манифестацији, пригодно говорили, о чему говори фраза **на којој су учествовали**.

Поводом немира у Забели код Пожаревца **одржана је конференција** за новинаре **на којој су учествовали** министар правде у Влади Србије Владан Батић, заменик министра правде Душан Протић, саветник у Министарству правде Мића Радоман и вршилац дужности управника затвора Радован Вуловић.

Текстови с много глаголских именица се тешко читају јер нема актера радње и јер је радња непокретна. Глаголске именице изазивају и непотребно **низање генитива**. Глаголске именице се у новинама без икакве штете по смисао углавном могу заменити личним глаголима. То публици омогућава да с најмањим напором чита и разумева текст. Стилски, реченице с личним глаголима су ритмичније. Упоредите:

Реализација овог пројекта — **узимање** рзавске воде испод хлорне станице Рошци, **транспортивање** до заједничког базена и даља **дистрибуција** — трајно би решила проблем „безводних“ делова две суседне општине.

Кад **бисмо** рзавску воду **црпли** испод хлорне станице Рошци, **од-водили је** до заједничког базена и даље **дистрибуирали**, делови двеју суседних општина више не би били безводни.

Последњих двадесет година постоји традиција **играња фудбала** између **асистената** и **професора овог факултета**.

Последњих двадесет година асистенти и професори овог факултета традиционално **играју** фудбал.

Текстови с небитним информацијама

Језик има средства да не изрекне ирелевантне информације. Тако ће пасиви и глаголске именице изрећи радњу или резултат радње, али не и актера ако он није битан. А при описивању особина које су заједничке великом броју различитих појава језик ће створити термин за надређени појам, који неће укључивати небитне разлике међу појавама. У лингвистици је тако **идиом** заједнички термин за језик појединца, локални језик, дијалект и језик уопште, што науци о језику омогућава да економично опише заједничке особине наведених „језика“. Међутим, у бирократском језику општи називи скривају битно, а откривају небитно. Тако се клиника не реновира јер недостају **средства**, влада спроводи **активности** да би привреда почела да функционише, кад се у економији и политици проговори о било којем проблему, спомињу се **системска решења** итд. У свим овим случајевима општи термин употребљава се уместо конкретног: **новца**, **промене закона**. За последњи израз уопште није јасно шта конкретно значи. На употребу општих назива у конкретним ситуацијама публика реагује онако како је то једино могуће. Ако пажљиво чита текст, она ће застати и покушати да општи термин доведе у везу с нечим конкретним. Кад јој то не успе, одустаће од читања. Покушајте сами да одгонетнете шта значе подвучене речи у следећим реченицама:

Данас ЈАТ има велики број људи на мали број **јединица**, и углавном старију старосну структуру запослених.

Њен члан Павле Радић на то додаје да постоји договор у ДОС да се у парламентима на свим **нивоима** споје мандати обе странке.

Бирократски дискурс не одустаје лако од општих термина у конкретним ситуацијама и кад баш мора да конкретизује њихово значење,

он их одређује али оставља у високој равни апстракције. Тако се у тексту о загађењу реке објашњавају кључни стручни појмови да би се избегла алармантна тврдња да Србија нема довољно воде. Публици није битно да зна шта у водопривреди значе **потенцијали**, а шта **ресурси**. У таквим околностима њој није ни до домишљања шта би могло бити **извесно третирање** пошто већ зна да се питка вода прерађује, или размишљања о томе шта би могле бити **корисне сврхе** будући да уме да употребљава воду.

Наши **потенцијали**, то јест **количина воде присутна на територији Србије** не поклапају се са нашим **ресурсима**, то јест **количином воде која се након извесног третирања може употребљавати у корисне сврхе**.

Веома је важно, а није до краја речено, шта ће грађани убудуће плаћати. Остатак важне информације скривен је преопштим изразом **пореске обавезе**.

Највећи прилив у буџет СО Прокупље очекује се од пореза на фонд зарада, као и **других пореских обавеза** којима ће грађани бити изложени.

У следећем лиду новинар је поред општег израза **јапанске донације** навео и конкретну своту новца, али у наставку није одолео да **реконструкцију** раздвоји на **рад** и **реконструкцију** и да уместо **крова** употреби општи термин **покривач**, који ће потом одредити као **кровни**.

Други секретар јапанске Амбасаде у Београду, Такаки Саито, посетио је јуче Скупштину општине и основну школу „Жикица Јовановић Шпанац“, где се **средствима јапанских донација**, у питању је 55.000 америчких долара, **ради на реконструкцији** фискултурне сале и **кровног покривача**.

Овај начин језичког категорисања изазива највише забуне пошто је углавном реч о појмовима из свакодневице које бирократија класификује према својим правилима.

Врачарски платан је заштићен законом, који стручњак тумачи овако:

На тој **површини** забрањено је и грађење било каквих нових **објеката** или уништавање **кореновог система**.

Новинарка под утиском језика свог саговорника пише:

Између нуспросторија налазе се **парковске површине**, пуне зеленила.

Некад се можда и могло тврдити да су снежни покривач и планински предео новинарска поезија, међутим, кад се корен претвори у коренов систем, а парк у парковски простор, свет у светске оквире, друштво у унутрашњи амбијент, време у климатске услове, закон у законске оквире, устав у уставне оквире, одећа у одевне предмете, мора се говорити о перфидној језичкој манипулацији. Сви ови изрази кројени су по обрасцу зависна + главна реч. Тај образац говорник српског језика схвата тако што именицу сматра средиштем информације, а придев прецизирањем основне информације. Тако друга реч у синтагми **плави шешир** у свести производи појам предмета, а тек потом се тај појам предмета ближе одређује по боји. Бирокуратско уопштавање подваљује свести премештајући главну реч на маргиналну позицију и стављајући на њено место реч апстрактног значења која не носи никакву конкретну информацију.

Као што воли да уопштава, па да затим уопштени термин додатно објашњава, бирократски дискурс обожава да изричито понови оно што реч и сама значи. У следећој реченици сазнајемо следеће: да се уговор склапа, да се **радови изводе**, да је **Музеј аутомобила објект**, а да **санација фасаде** подразумева **радове**.

Наиме, у **уговору о извођењу грађевинско-занатских и инсталатерских радова** на **објекту Музеја аутомобила склопљеним** са предузећем „Градина“ нису били предвиђени **радови на санацији фасаде** и замени металних прозора са уличне стране, као и занатски и електро радови.

Овакво експлицирање значења речи млађим генерацијама отупљује осећање не само за значењске нијансе него и за саму значењску основу. Већ сад је свака **реконструкција** Владе Србије свеобухватна, **ресор** је непрестано удружен с придевима **конкретан** и **појединачан**, **могућности** су капацитетске, **узурпација** је нелегална, а **заступник** легалан, **помагачи** су активни, **исход** је **крајњи** а **договор** **заједнички**. На ово се, истина, не мора гледати као на последицу бирократизације језика. То може бити и резултат тражења праве речи или аутоматског преношења говора саговорника. Пошто новинари и новинарке посвећују мало пажње редиговању текста, те језичке конструкције, било у говору њихових извора, било у новинарским текстовима, остају и у коначној верзији. Ипак, у темељу значења свих набројаних речи: **реконструкција**, **ресор**,

могућност, узурпација, заступник, помагачи, исход, договор јасно је садржано и значење придева којима су одређене: свеобухватна, конкретни/појединачни, капацитетски, нелегална, легалан, активни, крајњи, заједнички.

Предугачки текстови

Текст написан бирократским језиком је увек предугачак зато што тај дискурс кад год је то могуће једну реч претвара у вишечлани израз. Тако се добијају реченице и текстови чија дужина сугерише да су препуни информација. Но, то је само утисак. Не добија се више информација ако се у новинама каже **електрична енергија** уместо **струја**, **лични доходак** наместо **плата**, ако се учитељи преудесе у **просветне раднике**, а **крштеница** у извод из **матичне књиге рођених**.

Исказ се може продужити и тако што ће се једно те исто рећи неколико пута, као у следећем примерима. Реч **радња** подразумева **продају**, а **кућни апарат** се свакако користи код куће; прилог **после** већ садржи значење односне реченице **које су уследиле**, а ако се напише кад су били избори, сувишно је рећи да су одржани.

Поред ових болничких статичних уређаја за инхалацију постоје, **кућни, такозвани портабл-апарати** за инхалацију који се могу купити у **радњама за продају** медицинске опреме и **користити код куће**.

Демократске промене **које су уследиле после** октобарских дешавања 2000. године и које су добиле додатни подстицај после републичких избора **одржаних децембра те године...**

Вишак речи у текстовима постиже се и данас такозваним *и-труи*ама, некад омиљеним реторичким средством за отупљивање пажње. Изрази попут **послова** и **задатака**, **мера** и **активности**, **целовитости** и **целокупности**, **безбедности** и **сигурности** били су у бившој Југославији једно од главних обележја политичког дискурса. Они су на свест деловали ритмичношћу и остављали су утисак заокруженог, целовитог излагања. Упоредите како овај легитиман језички механизам делује на примеру народне фразе **кроз сито и решето**, која не изазива негативне асоцијације. Тако се под утиском формалне заокружености публици чини да је исказ пунозначан. Данас је ових израза у политици све мање, али их не мања другде. Ови двочлани изрази обично су синоними, а могу бити састављени и од термина за надређени и подређени појам:

...стручном скупу посвећеном **проблемима и питањима** области хидроенергетике који је јуче завршен.

Сваки део игра **посебну и специфичну улогу**, тако да свако сепаратно решење не би дало неопходни резултат.

Жене су истовремено позване и у акцију Одбора за људска права у Бору „Ми то нећемо“, како би помогле у сузбијању **мита и корупције**.

Хуманитарни биро ЕУ поново ће преузети **донацију и финансирање** припреме оброка у народним кухињама 1. октобра ове године. Ипак, све док кампање цветају без **договора и координације**...

...уз уважавање интереса **грађана и јавности** да се о битним темама чују различити **ставови и мишљења**...

...и то после свих прича о сељењу **институција и установа** из Крагујевца...

Једне те исте речи и већ изречена информација понављају се и ради убеђивања. Значење последње реченице садржано је у почетку прве: **Постоје и други разлози...**, али она треба да буде реторички аргумент за то да је подршка армијској реформи неопходна.

Постоје и други разлози зашто је *неопходна* широка политичка подршка и подршка јавности *од суштинске важности*: армијска реформа ће на одређеним тачкама одаљити одређене друштвене групе, она ће коштати пореске обвезнике и биће *неопходно* да младићи и девојке буду убеђени да је привлачно и *неопходно* да служе у армији. **Ти изазови не могу да буду превазиђени без широке политичке и јавне подршке.**

Како сте видели раније, бирократски дискурс не манипулише само језичком формом него и појмовним планом језика. Те манипулације законито производе дугачке исказе. *Номиналности* овог стила не тиче се само претварања личних глагола у глаголске именице него и замењивања придева и прилога предлошко-падежним конструкцијама. Тако значајно постаје од изузетног/нарочитог/посебног значаја, вредно — од изузетне/нарочите/посебне вредности, цело — у целисти/целини/целокупности, потпуно — у потпуности, супротно — у супротности, корисно — од користи, елегантно — на елегантан начин, безбедан

— на високом безбедносном нивоу, низак — на ниском нивоу, обавезан — у обавези.

Дугачки искази су последица претходно наведених особина, *оппозиционности* бирократског језика, јер је општи термин или дужи од конкретног или је додатно одређен другом речју, као и његове *експлицитности*:

Тиршовој, по грубој процени, каже Стајковац, потребно је између 6 и 8 милиона марака да би се „стекао **жељени ниво опремљености** и да бисмо коначно ставили тачку на Тиршову“.

Задатак ове **банкарске организационе целине** је да **врши замену** иностраних валута за евро...

У циљу успостављања дуготрајне сарадње Плевена и Горњег Милановца, делегација горњомилановачких привредника ће 15. маја на Дан општине Плевен у Бугарској представити свој **производни програм**.

...утврђује се систем контроле квалитета ваздуха за **период од две године**...

У понуди је још наведено да су купци „у **процесу евентуалне будуће денационализације**“ у обавези да обештете бившег власника.

Пословна мрежа од 10 филијала и 40 експозитура ове године треба да се озбиљно прошири како би спремно преузела **послове платног промета**.

Највећи број се односи на **припаднике резервног састава**...

Било какви избори на **републичком нивоу** у току ове године веома би негативно утицали на реализацију пре свега тендерске приватизације, а онда и на реконструисање великих система.

Иначе, проблем корупције и сиве економије је проблем региона. И то не само у **сфери шверца цигарета**, већ и осталих роба, тако да је неопходна **координирана сарадња свих извршних органа** у региону.

Избегавајте следеће речи и изразе⁷

1. **вршити, извршити** — Ови глаголи општег значења комбинују се с глаголским именицама: *вршићии контролу, вршићии прећлед, извршићии ћоћравку*. Замећујте их глаголима кад год је то могуће: *контћролисачии, ћрећледаћии, ћоћравићии*.
2. **у циљу** — Замећујте овај израз везницима *да, како* и предлогом *ради*. На пример, **У циљу** *лакше иденћификације ексхумираних формираће се јединствена база ћодаћака...*, редићујте овако: **Ради** *лакше иденћификације...* Или: **Да би (како би се)** *ексхумирана ћела лакше иденћификовала, формираће се јединствена база ћодаћака...* Или најбоље, с актером: *Како бисмо лакше иденћификовали ексхумирана ћела, формираћемо јединствену базу ћодаћака...*
3. **доћи до, долазити до** — Тај израз може да изостане ако употребавате личне глаголе, рецимо, у реченици: *До несреће је дошло када је Миљковић... Несрећа се десила када је Миљковић...*
4. **присутан -на, -но; присуство** — Уз неживе и апстрактне појмове употребавајте друге изразе: *има, ћостоји, влада, јавља се, заћаж се*. Немојте их компарирати јер је то исто као кад бисте степеновали *ћрудна* или *мрћива*. Бесмислено је *ћруднија, мрћивија*. *Шумски фонд из ћодине у ћодину се смаћује, а узроци ћоћа су осим ћоследњих ћожара и све ћрисућније болестии ћојединих врстии дрвећа...* И у овом случају добро доће лични глагол: *Шума је из ћодине у ћодину све маће јер честии оболевају, а делом су их унићићили и ћоследњи ћожари*.
5. **обезбедити, допринети, утицати, створити услове, учинити све, уложити напоре, покренути иницијативу, кренути са (нечим)** — Ове речи и изрази у бирократском дискурсу немају више никакво значење и често производе апсурдне реченице: *То ће обезбедитии ћоћићуни неусћех реформи*. Оне могу да буду знак да ваш извор неће да се обавеже да ће учинити оно о чему говори.
6. Обратите пажњу на прво лице множине глагола, несврше-

не глаголе, потенцијал, пасив, множину именица. Они су често знак да ваш извор избегава одговорност.

7. Радије употребљавајте прилоге и придеве изузетно значајан/важан/користан, него конструкције предлога и падежа: *од изузетној значаја/важности/користи*. Боље је: *потпуно, сасвим, много одлучније него у пошћуности, у целости, у целини, са много више одлучности*. Напишите пре: *веома безбедан него на високом нивоу безбедности*.
8. Штедљиво употребљавајте изразе: *када је реч, када се ради, када је у питању, у погледу*. Кад год је то могуће, изразите конкретан однос. А те изразе изоставите и преформулишите реченицу, она ће бити много јаснија. *Сунчеве колекторе највише уграђују Грци, пошћом Немци и Аустријанци, а занимљиво је да су Француска, Швајцарска и Данска на приближно истој нивоу када је о коришћењу колектора реч*. Боље је: *Сунчеве колекторе највише уграђују Грци, пошћом Немци и Аустријанци, а занимљиво је да се скоро подједнако користе и у Француској, Швајцарској и Данској*.
9. Никако не користите образац: **парковски простор, ресторански простор, плакарски простор, зимски период, летњи период, временски период, конгресни скуп, прошестини скуп, новчана средства, финансијска средства, девизна средства, материјална добра, јореска давања, јореска ошерећења, јореске обавезе, трехрамбена роба, ремонтни радови, реконструкцијски радови, синдикалне организације, пољопривредна делатности, прерађивачка делатности, туристичка привреда, области јавне пошћрошње/спољнопривредне размене/индустрије/спорти/науке/културе, васпитно-образовни/научно-наставни/клиничко-болнички центар, предшколске установе, акција рашишћавања/пошћумљавања, процес својинске трансформације/интеграције/стабилизације/асоцијације, појава неопрвданој повећања цена/увоза, пракса кршења колективној уговора, инспекцијски/надзорни послови, сајамска манифестација, школски објект итд.** Назовите ствари правим именима: *паркови, ресторани, плакари, зима, лето, време, конгрес, прошест, новац, финансије, девизе, ствари, јорези, храна, ремонт, реконструкција, синдикати, пољопривреда, прерада, туризам, јавна пошћрошња, извоз, индустрија, спорт, наука, култура, школа, болница, обдани-*

ишће, раишишћавање, пошумљавање, својинска трансформација, интeтрација, стабилизација, асоцијација, неоправдано повећање цена/увоза, кришење колективної уговора, инспекција, надзор, сајам, школа.

Вежбе

Анализирајте језик ових вести

*Институт Г17 представио публикацију
„Колико кошта бизнис у Србији“*

Бирократија гуши пословање

Београд — На основу истраживања које су спровели стручњаци Института Г17 и ЦИПЕ, **а односи се на постојећу законску регулативу неминовно је поједностављење пословања предузећа**, речено је јуче приликом представљања публикације „Колико кошта бизнис у Србији“.

Горан Петковић, сарадник Г17 Института, **указао је на десет кључних проблема који коче успешно пословање у Србији. У том контексту он је поменуо грађевинске дозволе, за чије је добијање** потребно годину и по дана. **Добијање** дозвола за рад такође успорава **процес отпочињања бизниса**. Истраживање је показало да су привредници незадовољни **постојањем** великог броја инспекција и затражили њихово обједињавање. Осим тога, огромни су порези и доприноси, док је **ефикасност њихове наплате још увек на ниском нивоу**, каже Петковић.

Душко Вујовић, сарадник Г 17 Института, истакао је да смисао овог истраживања није да критикује већ да **укаже на тренутну реалност пословног амбијента** у Србији. Према његовим речима **процедура регистровања** предузећа мора да се поједностави јер искуство показује да ће **доћи до олакшања процедуре оснивања фирми** јер искуства говоре да се региструје 10-20 предузећа а остане само једно, јер нико не може да гарантује која је област профитабилна.

Пре анализе њеног језика, одредите шта чини вест.

Шта?

Постоји десет кључних проблема који коче успешно пословање у Србији.

Који су то проблеми?

Новинар наводи само

пет — дуго се чека на 1) грађевинске дозволе и 2) дозволе за рад, 3) има много инспекција, 4) порези су огромни, али их 5) мало ко плаћа.

Ко то тврди?

Институт Г-17 плус и ЦИПА.

Како су дошли до тој податка?

Анализирали су законе и анкетирали привреднике.

Зашто то тврде?

Да покажу како администрација спречава успешно пословање.

Где то тврде?

На представљању књиге „Колико кошта бизнис у Србији“ у Београду.

Када?

Јуче.

Потом објасните како језик замагљује одговоре на ова питања.

1. У лиду нема податка (шта јесте). Уместо тога, новинар пише оно што неко мисли да ће бити. Израз **неминовно** је при томе сугерише да се догађаји одвијају сами од себе. Кад прочита такав лид, публика ће одустати од читања текста.
2. Новинар је на питање *шта* одговорио тек у првој реченици другог пасуса. Јасније би било да је написао: *Горан Петковић, сарадник Института Г-17, рекао је да десет кључних проблема кочи успешно пословање у Србији*. Због израза **указати на објект** се повлачи у релативну реченицу, чиме се маргинализује. Даље је новинар требало да наведе свих десет проблема које је најавио или да не помиње колико их има ако се на представљању књиге о свима није говорило. Следећим двома реченицама недостаје актер: ко издаје дозволе, дакле, посебне службе. Израз у том контексту односи се на већ изречену тврдњу да постоји десет проблема који коче успешно пословање. Уопштен је и

непотребан јер публика очекује да се они наведу, али је употребљен као учени украс. На примеру глаголских именица из треће реченице лепо се види како бирократски израз лако пролази проверу језичког осећања, долази у свест без конкретног значења па човек изговара апсурдну реченицу: *Добијање дозвола за рад иакође усјорава процес отпочињања бизниса*. Синтагме добијање дозволе и процес отпочињања бизниса вероватно су на тој промоцији поменуте безброј пута као термини за неразлучиве појмове. Оне делују као мантра. Пошто не жели да се огреши о појмовну веродостојност, новинар прави лапсус^{vi}. Ипак, те „термине“ треба распаковати и рећи: *Почешак посла се ошече зајшо шшо администрација сјоро издаје дозволе за рад, а на трађевинску дозволу мора се чекаши јодину и по дана, рекао је Петковић*. Други израз може да буде процес само у администрацији јер се њен посао састоји од тога да пословање разлаже у етапе како би прописи о пословању могли да се поштују. Међутим, та њена обавеза ни на који начин публици не говори ништа ново. У следећој реченици информативно сувишна глаголска именица постојање изазива низ генитива који отежавају читање. Боље је: *Истраживање је показало да су привредници незадовољни великим бројем инспекција и затражили су њихово обједињавање*. Новинар је сасвим замаглио контраст у последњој реченици другог пасуса изразом док је ефикасност њихове наплате још увек на ниском нивоу. Могао је да напише: *Уз шо, огромне порезе и доприносе мало ко илаћа*. Или шта већ може да значи синтаagma наплата на ниском нивоу. Други део прве реченице трећег пасуса није читљив због три именице. Оне се могу избећи ако се не инсистира на еуфемистичним изразима указати на и пословни амбијент: *...већ да покаже које прејреке администрација поставља пословању у Србији*. Последња реченица није добро срочена. Поред тога, глаголске именице и генитиви отежавају читање. Она би могла да гласи овако: *Према његовим речима, рејистровање предузећа мора да се поједностави. Од 10-20 рејистрованих фирми остане само једна јер нико не може да тарантије који је посао профитабилан*.

У Тимочкој Крајини

Шуме све угроженије

Кладово — Иако је подручје општине Кладово по количини шума једно од најбогатијих у нашој земљи, серија учесталих пожара последњих месеци подсетила је на недовољну бригу према овом природном богатству.

Шумски фонд из године у годину се смањује, а узроци тога су осим последњих пожара и све присутније болести појединих врста дрвећа које готово да нестају, а такође и ненаменска сеча или такозвана крађа — истичу овдашњи шумари.

На мети крадљиваца често се налази и Национални парк „Ђердап“, који се једним делом пружа и на подручју општине Кладово захватајући атаре насеља Текија, Петрово Село и Манастирица. У наредном периоду уколико се жели зауставити смањење дрвоног фонда на овом подручју неопходно је осим пошумљавања пожаром оштећених шума увести и већу контролу експлоатације овог природног ресурса, који је ипак ограничен.

Редиговање

Ако у бирократском цитату постоји информација или вест која вам је потребна за текст, извучите је парафразирајући извор или темељито редигујте цитат. За овакве цитате не важи правило дословног преношења будући да стил скрива информацију, отежава читање и разумевање текста и заузима много простора. Бирократски цитат дословно пренесите само изузетно. На пример, ако желите да покажете да ваш извор избегава јасан одговор, да постоји повелико растојање између онога што говори и онога што ради и сл. Само једно немојте радити: *не преносише вести таквим језиком јер информација изворена или написана бирократским језиком више није информација.*

Увежбајте редиговање цитата на донаведеним примерима. После редиговања они треба да буду што краћи и јаснији. Можете сасвим да их преформулишете или да избаците знатне делове уколико нису важни. Радите овим редом.

Прочитајте читаву изјаву.

Обележите битне информације.

Повежите те делове у реченице и пасусе.

Проверите да ли сте пишући сакрили одговоре на питања *ко, шта, где, како и зашто.*

Накнадно проверите шта је ваш саговорник хтео да каже ако се нејасно изразио. Уколико нема времена за проверу, нејасан део цитата изоставите.

Интерпункцију и правопис дотерајте на крају.

Транспортшпед је шпедитерска фирма из Београда која послује с клијентима из целог света. Фирма има потпуно опремљен пословни

простор (неколико хиљада квадратних метара с терминалима, царинским и јавним складиштем близу аутопута, аеродрома и центра Београда). Новинарка од директора фирме жели да сазна како он проналази кадар способан да управља и увећава њен капитал. Директор одговара (247 речи):

Тренутно имамо **96 стално запослених и десетак омладинаца** који раде на основу **уговора**. **Више од 60 одсто запослених је са високом и вишом стручном спремом**, док су старији радници са нижим нивоом образовања. Потпуно свесни чињенице да је узалудно имати капитал, ако немате људе који њиме могу да управљају, посебну пажњу посвећујемо едукацији младих који долазе овде. Најпре вршимо селекцију, а када некога примимо на посао, поклањамо му велику пажњу. Пратимо њихов рад и **тражимо да воде дневник**, у којем неће бити литерарних описа заласка сунца или слично, **већ запажања на послу, евиденције евентуалних тешкоћа, и предлога на који начин би они обавили посао или операцију са којом су се тога дана сусрели**. Једном месечно **детално разговарамо са новим радницима, тражимо да нам објасне како би они одрадили одређени посао, али да при томе нађу упориште у законском акту или пропису**. Значи, запослени овде морају с једне стране да уче и да истовремено прате законе и прописе, са друге стране, да виде да ли су ти прописи у пракси реално примењиви, или има одступања. Најзад, морају да уче колико смо ми ефикасни и спремни да будемо бољи и бржи од других шпедитера. То је један приступ у стварању потребне кадровске снаге у предузећу. Други је — додатна мотивација запослених да у Транспортшпеду раде као у својој кући. Моја је пракса, а о томе отворено и јавно говорим, да **пружимо шансу пре свега деци наших радника, јер на тај начин они ће ову фирму доживети као породичну, као своју**.

Редиговани цитат је двоструко краћи, има 93 речи.

У Транспортшпеду је стално запослено 96 људи, а десетак омладинаца ради по уговору. Више од 60 одсто младих које смо запослили има високо или више образовање. Кад запослимо младе високообразоване људе, пратимо како раде. Од њих захтевамо да у дневнику бележе проблеме у раду и предлоге како би сами обавили посао. С новим радницима једном месечно разговарамо и тражимо од њих да нам објасне како би обавили неки посао, али да при томе поштују закон. Такође, желимо да рад-

ници Транспортшпед схвате као своју фирму и зато пружамо шансу, пре свега, деци наших радника.

Текстови за вежбање

1. У Србији се доминантно користе подземне воде јер се сматра да су прошле кроз неку природну филтрацију. Али ако загадите своје подземље не преостаје вам ништа друго до да се иселите. Ми још увек нисмо у том проблему, али индикативна је ситуација око Мораве где су подземне воде јако загађене нитритима док се то загађење у самој реци не региструје у значајнијој мери.
2. Побољшање привредне ситуације, требало би да резултира и интензивнијим хидро-пројектантским активностима. То подразумева актуелизацију појединих пројеката у Југославији, пре свега, пројекта слива реке Дрине, потом модернизацију и повећање производње и снаге хидроелектрана, као и објеката за водоснабдевање и иригацију. Треба, такође, указати и на значај повезивања и заједничког наступа са иностраним испоручиоцима опреме и извођачима грађевинских радова, рекао је у уводном излагању Павле Вучковић, директор Енергопројект — Хидроинжењеринга отварајући дводневни скуп „Хидро 2002“.
3. Ми смо покренули низ акција у циљу повећања броја писама, али не због профита јер је проценат учешћа писама у укупном профиту ПТТ-а занемарљиво мали. Намера нам је била управо ширење културе и писмености. Уосталом, акције су усмерене углавном на децу из основних школа, значи на млађу популацију.
4. У лечењу астме и других плућних болести користе се две групе лекова: лекови који шире дисајне путеве делују на прекидање напада астме и превентивни лекови који умањују упалу, спречавају појаву погоршања болести и напада астме. Најбољи начин примене лека је путем инхалације јер се користе ниске дозе, а лек доспева непосредно на слузницу дисајних путева, деловање почиње брзо и нежељена дејства су ретка. Путем инхалације лекови се користе у облику дозиралиног ареосола-спреја и помоћу инхалатора кад болесник удише оне капљице лека које се стварају компримираним ваздухом.

5. Када је у функцији тек годину дана. У њој се може обавити комплетан порођај, а постоји могућност и да жена у њој борави у првом порођајном добу које је праћено контракцијама. Нарочито у том периоду, вода, чија температура износи 37 степени Целзијуса, делује благотворно. Лекари КБЦ „Звездара“ имали су различита искуства. Оно што смо пре свега испитивали јесте да ли топла вода утиче на виталне параметре. У том смислу, породиљама смо пре и после уласка у каду мерили виталне параметре и закључили да промена нема. Поред тога, на основу изјава породиља, утврђено је да је бол био далеко мањи. Посматрали смо и како овакав порођај утиче на епизиотомију. Када је реч о томе, важно је нагласити да жене које су се породиле у кади готово да нисмо секли. Највише смо зазирали од трећег порођајног доба, то јест рађања постељице. Плашили смо се да ће крвављење у топлој води бити веће. Међутим, поредећи жене које су се породиле ван каде и у њој, установили смо да нема разлога за забринутост. Оно што вероватно занима све труднице јесте дужина порођаја, па наглашавам да разлике између трајања „обичног“ порођаја и оног у кади нема — истиче начелник Клиничког института за гинекологију и акушерство.
6. Могу само себи да захвалим што сам занимљив лик за новинаре и медије и што с њима имам добру сарадњу. Мада имам свој став, по политичким питањима се никад нисам експонирала.
7. Да би жанр вицева мало поправио рејтинг, било је потребно пре свега широко истраживање уз примену строгих критерија и, што је посебно важно, стилизација која је морала да буде што животиња и што дотеранија... Деси ми се тако да неки виц који је иначе добар, просто не могу да препознам у аљкавој стилизацији. То је утолико важније што се ради о тако сажетом, „минималистичком жанру“. Тада ефекат зависи од осећаја за колоквијални говор, јер је најчешће реч о дијалогу, као и за ред речи подесан за читаву перцепцију. Ту сам био у повољнијој ситуацији јер сам до сада превео 96 целовечерњих позоришних комада разних жанрова.
8. Констатација је на месту због директне аналогности са обрадом песме *Девојко мала*. Више везе имамо са Шарло Акробатом јер цео наш концепт се заснива на произвођењу квалитетне буке, идентично као албум *Бистрији и тупљи човек бива кад...* Осамдесете године су потрефиле тренд у којем је свака група нала-

зила вид појавности. Тренутно тога нема јер наша сцена егзистира мимо свега што се дешава у иностранству. Резигниран сам према иностраној продукцији.

9. Поново смо правили биланс и констатовано је да је КОВ завршио још једну позитивну годину и финансијски и програмски. Усвојен је извештај о раду и финансијски извештај, као и план за јубиларну годину.
10. Приликом пресађивања биљке прво треба ставити на дно празне саксије комадић од неке старе саксије како би било добро отицање вишка воде. Вађење биљке из старе саксије обавља се овако: земља треба да буде полувлажна, саксија се ухвати једном руком и онда преврне на другу руку, како би се задржале биљка и земља.

Напомене

- 1 Интернет претраживачи на фразу *Покрет за једноставан енглески* излиставају тристоинак сајтова с упутствима за једноставан пословни, административни или новинарски енглески. Њима припадају и стилски кодекси великих медијских кућа Би-Би-Сија, Гардијана, Економиста и др.
- 2 Ако није друкчије назначено, примери су преузети из [Клајн 1996, 52—63].
- 3 Историјски, бирократски стил у Србији почиње да се развија тридесетих година XIX века, с појавом чиновништва из аустроугарске Војводине. Младој Кнежевини Србији кнез Милош Обреновић је на тај начин обезбедио административни и правосудни кадар, који она није могла да образује. О утицају чиновништва на јавни језик у Србији тог времена пише [Луковић 1994], а у својим делима данас га исмева књижевник Радован Белимарковић.
- 4 Примери су прикупљени марта 2002. из београдских дневних и недељних новина и наводе се без уредничких и лекторских интервенција.
- 5 Уз то, новинар глагол **сарађивати** одређује прилогом **искрено**, који је примерен приватној комуникацији. Језичким средствима из приватне комуникације често се служе популистичке реторике да би власт, државне институције и бирачко тело јавности представиле као недиференциран колектив, коме није могуће приписати никакву одговорност.

- 6 Бирократски дискурс стварно збуњује. Он је преко сваке мере апстрактан а односи се на конкретне ствари па је повезивање његових исказа са стварношћу увек приличан ментални напор. Једна телевизијска екипа тако је трипут покушала да снимим изјаву директора градске пекаре. Директор је говорио о томе шта се у пекарама може купити и сва три пута је праснуо у смех када је чуо шта је рекао, а рекао је: „Нудимо буреке у сарадњи с јогуртом“.
- 7 Примери су делом преузети из [Кликовац 2001].

Дискриминација језиком

Групе људи и њихово име
Ко су маргинализоване групе
Идеолошке реторике
Мањине и медији
О стереотипима
Жигосање језиком
Род

Нормирање језика и род
Мизогинија
Слика жене у новинама
Препоруке

Националне мањине

Балканска штампа о својим националним мањинама
Стереотипи Срба о другима и себи
Препоруке

Косово и Метохија

Препреке извештавању о Космету
Српски језик на Космету

Избеглице

Језици који умиру
Избеглице у државним медијима у јавно мњење

Србије о избеглицама

Статус избеглица у Србији

Ијекавско стандардно наречје

Подсетник

Вежбе

Инвалидност

Представа особа с инвалидитетом
Особе с инвалидитетом у Србији
Препоруке

Сексуалне мањине

Препоруке

Да су бели насељеници Северне Америке назвали урођенике „Американцима“ уместо Индијанцима, не би могли рећи: само мртав Индијанац је добар Индијанац, и не би их могли лишити њихове земље и живота. Ускраћивање појединцима и групама њихових правих имена обично је први корак ка ускраћивању њима њихових имања, слободе и живота.

Томас Сас

Почетком деведесетих година прошлог века тиражни аустријски таблоид објавио је текст у коме се порицао холокауст. Јеврејска заједница у Аустрији није протестовала на уобичајен начин: затражила је стручну анализу текста. Језичка анализа великог броја текстова тог аутора и тог таблоида показала је да се поменути текст у тим новинама није појавио случајно. Напротив, антисемитски текстови били су уобичајена пракса и тог аутора и читавих новина. Порицање холокауста кажњава се до седам година затвора, али случај није добијен због огромне финансијске моћи таблоида [Van Dijk II 2000⁴, 280]. Известан исход — ако се не затварају очи пред тим да је једина стварна моћ велики новац. Лингвисти и лингвисткиње који се баве критичком анализом дискурса не мисле тако. И поред неуспеха овог случаја, наглашавају да је њихов налаз утицао на јавно мњење зато што се читао и цитирао.

Родна пристрасност енглеског језика мања је него седамдесетих година прошлог века, и то је резултат лингвистике феминистичког предзнака. Британски лингвист Дејвид Кристал преноси резултате једног америчког истраживања употребе облика мушког рода **man** и **he** за означавање жена и мушкараца у насумично одабраним текстовима (по 75.000 речи) из женских магазина, научних часописа, неколико новина и *Конџресној записника*, који су објављени од 1971. до 1979. године. „У америчком корпусу употреба испитиваних облика опала је са 12,3 од 5.000 речи у 1971. на 4,3 од 5.000 речи у 1979. години. Опадање је најизразитије у женским магазинима, а затим следе научни часописи. Насупрот томе, резултати за конгресмене нису показивали никакав пад, док су резултати за чланице Конгреса били двојаки.“ [Kristal 1996, 47] Али, иако је у писаном језику порасла свест о језичком сексизму, није сигурно има ли је у свакодневном говору. Кристал скреће пажњу и на то да је једна деценија прекратко време да би се тачно просудио овај ефекат у развоју језика, а могу га поништити и јавни ставови милитантних феминисткиња.

Ово поглавље не отварају случајно стручне реакције на медијску и језичку дискриминацију из западног света. Оне новинарима и новинар-кама у Србији, навиклим на острашћен говор о јавном језику, треба јасно да покажу бар две важне ствари:

1. наука о језику је изишла из академских кабинета и компетентно разоткрива скривене односе друштвене моћи у језику и медијима;
2. злоупотреба јавног језика служи одржавању и репродуковању постојеће друштвене моћи.

Прва од њих, дакле, није дефинитивно решење за другу, али зато је сте важан помак напред. У чему се он састоји? У једноставној чињеници да су начини дискриминације и маргинализовања група људи јавним језиком и медијима све нечитљивији и да их је најсигурније разоткривати стручним апаратом. Различитим центрима моћи који манипулишу овим средствима комуникације и симболизације више није на располагању само интуиција него и огромна количина јавно доступног знања о језику, другим симболичким системима и њиховим везама с човеком, друштвом и културом. Људи одувек манипулишу језиком јер је он због своје симболичке функције изванредно моћно средство за то, али је тек у XX веку постало јасно да су и „објективне“ друштвене датости, попут нације, женскости и мушкости, на пример, у основи заправо *идеје* и затим *приче* које људи причају и пишу о себи.

Тако се испоставило да нације нису хомогене заједнице због заједничког порекла, него због предања о заједничком пореклу, које ствара осећање солидарности у групи. Показало се такође да биологија није разлог томе да жене кувају, а мушкарци поправљају аутомобиле, него прича о женским и мушким пословима која се детету прича од најранијег детињства. Те приче су замишљени симболички простори у које се групе смештају, поступају по њиховим правилима и тако их претварају у друштвену стварност. Оне се комбинују и с другим, нејезичким симболима. Зато у питањима идентитета људских група ваља разликовати природу, с једне, и друштво и културу, с друге стране. У обликовању, потврђивању или преобликовању колективних идентитета пресудно је дејство друштва/културе, дакле, човека.

Због сазнања да друштвени идентитети нису непроменљиве суштине људских група, да се они стално обликују и преобликују, и нових медија који дају крила виртуелним човековим идентитетима, визије будуће јавне комуникације — услова без кога нема рационалног друштва — могу да буду и оптимистичке и застрашујуће, зависно од тога како им се приђе. Интернет је, на пример, до неслућених размера проширио човекову

слободу да одреди идентитет, тај медиј је човеку омогућио да може да буде практично било ко и да лако мења своје друштвене улоге и статусе. Оно што је у реалности готово немогуће у виртуелним заједницама на интернету је ствар само личне одлуке и маште: можете да мењате род¹, професију, нацију... Не морате при томе да бринете о томе што немате никакву јавну улогу или статус; у виртуелним заједницама можете да имате и приватне улоге или статусе. Ипак, виртуелни идентитет остаје само представа идентитета ако се не потврди у стварности а интернет није реална територија ни реално друштво. У том типу комуникације слаби или се поништава разлика између јавне и приватне комуникације, што с једне стране демократизује јавност, а с друге онемогућава разликовање приватних и јавних интереса. Уз то се замишљене заједнице на интернету и дистанцирају од проблема својих реалних заједница. Тиме, међутим, проблеми не нестају. [Škiljan 1998, 96—98]

Наука, поред тога, није независна од центара моћи и њен развој није ствар само ње саме. Она може да се финансира из разних ненаучних разлога, па и зато да би манипулисала човеком и друштвом. Историја и садашњост науке пуне су примера да од научника и научница у том случају мало зависи. Ти људи само раде свој посао и имају амбиције као и други. Такође, могу се снажно поистовећивати са својим предметом, а не морају ни бити свесни чему служи њихов рад. Тако и поједине научне заједнице које се баве човеком и друштвом с времена на време подсећају више на лобије, којима није у природи да се брину о поштовању научних принципа. Захтев да се поштују научна начела нема везе само с етичким питањима, која није могуће прописати, него и с растом знања. На пример, лингвистика се, пре него што је у XX веку постала општа наука о језику, почела развијати из политичких циљева маргинализованих народа Европе с краја XVIII и током XIX века. Метода поређења језика коју су развијали германски народи имала је за циљ реконструкцију језика претка који би им осигурао класично наслеђе и тако их довео у равноправан положај с „директном наследницом“ класичне латинске традиције. Тако је себе замишљала Француска и на основу замишљеног континуитета с класичним латинитетом саму себе је одредила као цивилизацијску меру. У тој земљи се из тих разлога упоредна граматика није развијала нити су француски филолози, пише лингвиста Жорж Мунен, „увидели поуке које је требало извући из открића санскрита“². Без тог сазнања почетак научног бављења језиком данас уопште не би био јасан јер је модерна представа о науци фиксирана за проучавање одвојених предмета које треба рационално објаснити. Модерни концепт науке утемељен је у рационалистичком миту, који чини излишним питање: зашто свет и човека треба објашњавати? Нама данас такав почетак научног проучавања језика изгледа у најма-

њу руку чудно. Или, како то формулише лингвиста Ото Јесперсен: „За чисту науку о језику, почети од санскрита значило је почети с погрешног краја, као што би било погрешно започети проучавање зоологије палеонтологијом.“⁴³ Из свега тога произлази да и дискурси изведени из општенаучног могу бити манипулативни, а нарочито се то односи на образовни и научнопопуларни дискурс.

Предмет *анализе дискурса* и њеног млађег критичког огранка је употреба језика у државним институцијама, науци, медијима, политици, свакодневици и у свим ситуацијама деловања језиком. Лингвистика пред најширом јавношћу сада може да деконструише политичке говоре, високомистификоване језике медицине и других примењених наука, гломазни језик бирократског апарата, начин на који полицијски извештај кривотвори изјаве осумњичених, језичке стратегије у судским поступцима и њихов ефекат на пресуде и много тога још. Она правосудју предлаже језичка и графичка решења која ће законе учинити јасним и прегледним и утиче на стандарде јавне комуникације. Тако је знање о језику, у начелу, доступно свима. Оно је чврста основа свести о језику јавне комуникације и део је комуникативне писмености у западним земљама. А то јесте много јер омогућава јавну контролу центара моћи.

Лингвистика у бившој Југославији није остала по страни од оваквог приступа јавном језику. Она је одавно поставила теоријске оквире за истраживање језика у контексту: лингвисти Далибор Брозовић, Ранко Бугарски, Милорад Радовановић, Љубиша Рајић, Бранко Тошовић, Дубравко Шкиљан и други написали су значајне теоријске радове о језичкој политици и социолингвистици, а лингвисткиња Свенка Савић универзитетски уџбеник за анализу дискурса, предмет који предаје на Филозофском факултету у Новом Саду. Она пише и стручне и популарне радове о сексистичкој пристрасности у српском језику и дискриминацији по другим основама: националности, конфесији, животној доби... Од почетка југословенског рата београдски лингвиста Ранко Бугарски писао је о језику у медијима и начинима на које је искориштен у ратне сврхе. Његове дискусије, чланци и интервјуи током мира и рата јесу документарна хроника јавног језика тог времена, која је потврдила аутору тезу да језик легитимише политичке системе, да се из њега поуздано може читати њихова природа [Bugarski 1995², 2001, 2002].

Групе људи и њихово име

Савремена друштва постављају пред средства опште комуникације, а то су у Европи национални стандардни језици, много других захтева осим познавања стандарднојезичких правила. Међу њима је један захтев нарочито значајан — да језик недвосмислено обелодани идентитете свих група у друштву, али да их *чином именовања* не маргинализује и не дискриминише.

Сукоби у многим деловима света не престају да сведоче о томе да су имена људских група много више од пуких речи. Зашто је име толико важно кад и једноставно размишљање о групи и њеном имену води закључку да би групе људи биле у длаку исте да се зову другачије? То је тачно, али ипак не одговара на питање због чега толико много људи полагаже на име групе којој припада. Имена имају везе с категоријама, категорије с појмовима, а појмови са свешћу и сазнањем. Имена су чврсто повезана и с предањем о заједничком пореклу, дакле, с колективним емоцијама. Ту је проблем. Све те везе јесу научене и ништа не доказује да у другим околностима нису могле да буду и друкчије, али ми још живимо у свету у коме дати име групи људи значи ставити је у однос с неком другом групом у друштву, региону, свету. Име каже ко је ко, а неко се од неког по нечему мора разликовати да би био посебан неко. Ако је та разлика обележена именом које има или наговештава значење *мање вредан/на, нејожељан/на, оћасан/на* по друштво и културу итд., онда се чином именовања група сврстава у ту, сада већ идентитетску категорију. Пуке речи тако стварају сопствену моћну логику која прелази границе језика као средства комуникације: имена постају симболи менталних географија и социологија.

А симболи, како је то за однос већине западних јавних мњења према југословенском рату показала историчарка Марија Тодорова, не морају да имају никакве везе с групом људи коју су првобитно означавали. Тако у њима име региона у коме живимо нема географско него вредносно значење: место на коме у историјском континуитету због менталних особина његових нација влада насиље и примитивност. Југословенски рат није назван југословенским, што јесте био, него балканским, што није био. Цепане сложене државе каква је била бивша Југославија зове се **балканизација**, а тако се називају и најразличитије дезинтеграције у друштвима која себе сматрају рационалним.

Имена симболи дају се другима да би се дефинисала непроменљива суштина заједница које име дају. У случају многих западних мњења тако се одређује сопствено рационално цивилизацијско језгро, које се, с друге стране, одриче нацијама на Балкану. „Балканизам је временом

постао zgodna замена за емоционално пражњење које је раније пружао оријентализам, пошто је ослободио Запад оптужби за расизам, колонијализам, евроцентризам и хришћанску нетрпељивост према исламу. Уосталом, Балкан се налази у Европи, Балканци су белци, углавном су хришћани, па се зато пројектовањем сопствених фрустрација на њих могу заобићи расно или верски обојене инсинуације. Као и у случају Оријента, Балкан је послужио као складиште негативних карактеристика наспрам којих је конструисана позитивна и самохвалисава слика 'Европејца' и 'Запада'." [Todorova 1999a, 323—324]

Све друштвене групе одувек одређују себе и друге именом, па не чуди то што је политици много раније него науци било јасно да име може да се одвоји од групе људи на коју се односи. То је бивши амерички дипломата Ричард Холбрук и експлицитно сажео у изјаву: „У Стејт департменту имена изражавају спољњу политику“. [Todorova 1999a, 244] Одатле и потреба међународне политике да име Балкан после распада источног блока и југословенског рата замени политичко-географским еуфемизмом Југоисточна Европа.

Како знати ко су маргинализоване групе

По којем критерију одредити маргинализоване или скривене друштвене идентитете? Прво што пада на памет је однос већине и мањина. У начелу, нема ничег једноставнијег од тога да се утврди већина у неком друштву, да се поброје мањине и да се помоћу тог критерија национални стандардни језик прилагоди општој недискриминативној комуникацији. Али, како одредити већину у савременим друштвима која се брзо и стално мењају? Обично се полази од етничких и националних идентитета јер они поседују хомоген политички и културни потенцијал да створе модерне државе и индустријска друштва. Ипак, покретљивост савремених друштава ни њих не оставља истима ни у стабилним постиндустријским земљама, а поготово не у онима која стално испочетка дефинишу своје етничке или националне идентитете. Србија је добар пример таквог друштва па зато тај критериј у њој треба додатно релативизовати. Старим колективним идентитетима треба додати и оне које су они сами изнутра дискриминисали: мањинске етничке, родне, сексуалне и добне.

Идеолошке реторике

При свему томе, треба имати у виду да у Србији од свих лојалности јавно цветају само идеолошке. Јавни идеолошко-језички ритуали јесу легитимно испољавање оданости својој групи, а савремена лаичка друштва не могу ни да се замисле без идеологија. Али, пажљивији поглед у разлог због кога су ти ритуали још увек чести у медијима тражи опрез. Тај разлог је следећи: у друштву још нема ни стабилних веза ни стабилних институција, али жилаво истрајава политичка и идеолошка радикалност.

Идеолошки језички ритуали у кризним и нестабилним околностима покрећу људе према неком пројекту друштва, они усмеравају енергију и уверење огромног броја људи да могу једноставно и брзо да реше своје компликоване проблеме. Они тада надокнађују нормалну интегрисаност друштва и пружају осећање групне сигурности.

Због тога је у кризама тешко уочити како се меша стварно и замишљено, изводљиво и идеализовано, садашње и будуће. Сва наша друштва која су кројена искључиво према идеологијама и без икаквог обзира према реалности показала су да оне не могу да замене, а још мање потакну чврсте везе група људи, или да их чак сасвим онемогућавају.

Када се о њима мало боље размисли и када се упореде с проблемима које претендују да реше, идеологије покажу колико су уопштене и недовољне. И то мора да буде тако јер су оне базични сазнајни и вредносни системи. Идеологије су људима потребне да би своју групу врло грубо упоредили с другим групама и да би одредили шта је за њу добро а шта лоше. Све остало је реалност, на основу које људи и уносе измене у своје идеологије, или прихватају неке друге, ако живе у либералним друштвима.

Али, то никако није разлог да идеолошке ритуале исмевате у својим текстовима јер су тренутно знак дубоке кризе друштва и покушај да се она реши. И не мање важно: идеологије су део колективних идентитета ваше публике. Ругајући се њима, ругате се и људима који их сматрају својим наслеђем или убеђењем. Није време да се играте њиховим великим речима, макар желели да их сведете на праву меру, да будете духовити и паметнији од њих. Као и све друштвене идентитете, и идеолошке је најбоље интегрисати у сферу јавности. Једино тако, и уз услов поштовања стандарда јавне комуникације, они неће бити потенцијална бомба нагомиланог колективног незадовољства.

Међутим, јесте време да у својим текстовима разобличавате злоупотребу идеологија у тренутне политичке сврхе. То двоје треба да разликујете јер је једно имати у националном наслеђу мит о царству земаљ-

ском и царству небеском, а сасвим нешто друго прећутати да је Слободан Милошевић, као и толики политичари пре њега, злоупотребио косовски мит да би учврстио своју власт. Или, потпуно је нормално да се људи који се баве, на пример, трговином, дипломатијом или науком идентификују с космополитизмом/мондијализмом, али је недопустиво исмевати право других група да буду лојални ужим колективима. Деконструкција политичке или неке друге злоупотребе идеологија је саставни део вашег посла. Јер, новински текст треба да садржи и одговор на питање зашто политика или нека друга сфера моћи искориштава идеолошке лојалности друштвених група.

Ви ћете то радити тако што ћете учити да сваки низ реченица није одговор на ваше питање. Ако питате, на пример, гувернера Народне банке Србије зашто се пензије могу подићи само у пошти иако Министарство за социјална питања тражи од Банке да повуче ту одлуку јер су стари људи навикли да им се пензије доносе кући, а он одговори да је задатак реформатора да мења лоше навике становништва, то очигледно није одговор на ваше питање, али јесте правдање конкретног поступка идеолошким разлозима. Овакви идеолошки трикови у било којем домену моћи обично су сигнал да ствар треба истражити.

Ако о идеологијама и митовима не знате довољно, боље је да објашњење њихове злоупотребе оставите стручним људима. Бирајте људе који умеју једноставно и сталожено да говоре. Тон и начин говора су у нестабилним околностима такође битни јер могу да буду разлог додатној острашћености у јавности. Такве текстове обавезно дајте на ауторизацију и не устручавајте се да упозорите на евентуалну неодмереност. Разговарајте с људима који нису преосетљиви на свој академски или професионални статус јер су научници и научнице такође јавне личности, које делом живе од медија.

Тако ћете избећи две реторике које овде константно сметају успостављању зреле јавности. Прва је *подучавање*. Тај начин стручног говора за нестручну јавност само личи на испуњавање обавезе научне заједнице да у свом и општем интересу друштву посредује стручно знање. Општи интерес је бар у начелу јасан: науке о друштву и човеку и постоје ради тог друштва и човека. Интерес научника и научница у том случају није само етика, која не може да се пропише, него и аутономија њиховог предмета и њиховог рада. То је начин да чувају свој посао од увек заинтересоване политике. Реторика подучавања своди се на став да друштво никада неће бити довољно образовано да прозре стање у коме се налази и да му је зато потребан интелектуални слој који ће уместо њега решавати његове проблеме. Друштво тако стално мора да апсорбује нову количину специјалистичког знања, али га, пошто то знање стално расте, никад неће имати довољно да би било способно да се брине само

о себи. Та реторика је готово увек „научнопопуларна“, прилагођена непућенима у струку и заштићује ту нестручност ради статусних интереса људи који је користе. Она манипулише општим местима историјског закашњења, или се позива на националне научне ауторитете. Не пропушта да истакне забрињавајуће податке о неписмености становништва и не устеже се да мистификује образовање. Просек образовања у Србији данас јесте испод европског, али у овој језичкој изведби тај податак служи да покаже како је образовање ствар вишег или повлашћеног статуса. Друга реторика могла би да се назове *моралисање*. Она у једном случају почива на ставу да друштво не може да створи институције у којима ће мерити одговорност и судити разним облицима социјалне патологије, укључујући ту и недавне ратне злочине, јер га је његов „менталитет“ и довео у такву ситуацију. У другом случају „национални карактер“ је вредност по себи па бити моралан заправо значи бити одан „народном духу“. Овде је главна реторичка стратегија раздвајање моралне мањине и неморалне већине. Прва од њих представља идеал коме се други већински део треба приближавати, али га не може достићи јер је у основи овог дискурса матрица „прародитељског греха“.

Обе ове реторике сугеришу да је негде на свету с образовањем и моралом све у реду, али не кажу које је то место. И обе прелазе преко реалности као да не постоји. Подучавање и моралисање су реторички трикови који служе одржању јавне или институционалне позиције неких особа које се баве друштвеним и хуманистичким наукама и заправо учвршћују стереотип да је злоупотреба идеологија у Србији на свој начин природна и неискорењива.

Но, маркетинг у науци је нормалан када је знање роба. Овде само треба упозорити да се двома наведеним реторикама настоји задржати и позиција интелектуалне ексклузивности⁴. Наука је као слободна професија у периоду социјализма била природно уточиште индивидуалистичког погледа на свет, бег од свеprisутног колективизма, али је то као последицу имало и научну ароганцију. А није се једном показало да научна ароганција, којој је склон велики број научника и научница у Србији, уместо решењу друштвеног проблема, води новој количини истог научног материјала, компликованијег за још једну проживљену трагедију. Да би се одржала, политика увек посеже за оним што наука отписује као тривијално и недостојно њене пажње.

Противречно је, на пример, закључити да званични дискурси формирају мишљење и изненадити се кад избије рат. Апсурдно је одређивати човека као биће осуђено на знање и одбијати да му се то знање преноси. За науку је невероватно да може утврдити да српска нација идентитет тражи у историји и језику и да истовремено не чини готово ништа да из званичног образовања искључи митску и понуди реалну

историју и реалну свест о језику. Није логично анализирати садржај школских уџбеника историје, књижевности и језика, констатовати у њима обиље митова и ксенофобичних стереотипа, а не анализирати главна дела и факултетске предмете на основу којих се школује професорски кадар и пишу ти уџбеници.

Овај последњи посао отпочео је мали број људи различитих струка током деведесетих година, он ће још трајати, и његове резултате тек треба интегрисати у образовање. Тај подухват може да изгледа безнадежно велик, али је једино тако могуће „ставити ствари на своје место“ и избећи нову идеологизацију школских предмета. Без стручне интервенције лако може да се деси да, на пример, српска епска поезија постане резервоар примера за нове идеолошке сврхе. Њени стални мотиви херојске жртве, узиђивања живих људи у грађевине, неповерења према странцима, нарочито према Турцима и католицима, могу се поново истргнути из контекста њене поетике и служити као илустрација како не треба да изгледа грађанско друштво. Разапињање жена „коњма међу репове“, рецимо, може постати пример за родно просвећивање. Уместо тога, науке имају делотворнија средства да од најранијег школског узраста образују становништво и за контекст у коме су настала та дела и за њихову естетску вредност. Тиме се, наравно, идеолошко обликовање колективних идентитета не може зауставити, али бар могу да се почну распетљавати они чворови у којима су овдашње социјалне и хуманистичке науке спетљане с идеологијама.

Идеологизовани јавни језик је врло танак лед и тесан јавни простор у коме је тешко писати и извештавати о мањинама у Србији. Људска права мањина, рецимо, нису идеологија у смислу у којем се обично схвата та реч, него нормативни стандард. Ако је у питању писање медија о мањинама, редакције већинских новина могу да остваре то њихово право уколико почну да запошљавају мањине, и то не по статистичком кључу, него по професионалној способности, и ако не буду асимиловале мањински поглед на свет. У супротном, људска права биће, као и антифашизам после Другог светског рата у Европи, ексклузивна идеолошка поза неких људи. Национални интереси о којима говоре националне идеологије у новинама су само широко поље манипулације јавношћу и потенцијални извор међуетничких сукоба ако нису прецизно формулисани.

Идеолошки говор стварно много обећава, али и заслепљује. Неодољиво искрена реторика уверења надмоћна је трапавој стварности у којој нема никаквог реда по оштрини визије и по елегантном оперисању апстрактним појмовима слободе, класе, државе, нације, наднационалних савеза, рода, биоетике, екологије или нечег другог. Наравно, неупоредиво је више људи који механички понављају серију идеолошких оп-

штих места и тако обезбеђују стални одјек идеолошког дискурса у јавности док се он не институционализује. Али је све то само сурогат друштвеног консензуса. Идеолошки јавни језик толико поједностављује односе у друштву да се стварни колективни идентитети не могу ни видети, а камоли схватити њихови прави проблеми.

Што се вас тиче, у овом случају не можете да будете спокојни. Новинарство великим делом припада реторичком домену јавне комуникације, што аутоматски значи да новинарски текст има и инструментално дејство. Једноставније речено, новинарски текст људе увек у нешто убеђује. Професионални захтев којим то дејство настоји да се неутрализује гласи да ваши текстови треба да буду *објективни*. Тај захтев од новинара или новинарке тражи да догађај схвате рационално, као предмет, и да о њему пишу хладне главе. У таквој противречности нико се не може осећати комотно.

Новинарска објективност је професионални принцип који не престаје да се прокламује и преноси с једног новинарског колена на друго. То је леп идеал, али ипак није јасно како се објективност у новинском тексту може постићи. Најчешће се мисли на то да треба да знате да одвојите вест од коментара те вести, да јасно назначите своје изворе, да они буду различити и да не будете пристрасни. Али остаје велик проблем, и он је у следећем: оног тренутка кад одаберете догађај о коме ћете писати већ сте га издвојили из мноштва других. То нисте могли да урадите без неког става, свеједно да ли је он аутентично ваш или га делите с неком групом људи. Слично се дешава и кад пишете по задатку: значај, размере и последице оног што се десило процењујете с неког становишта и пишете на основу своје процене, што има везе с идеологијом помоћу које схватате друштво, његове вредности и потребе.

То је најлакше показати на примеру догађаја о којима наша култура или друге западне културе немају никакав или имају изричито негативан став. Ни у нашој средини ни на западу не постоји култура самоубиства. То значи да не постоји ни свест о различитим мотивима суицида, па ни градација ставова о њему. Кад је самоубиство свестан избор, који укључује детаљне рационалне припреме и кад му недостаје афект као мотив, новинари и новинарке остају затечени како о њему писати. Очито, о таквом самоубиству не може се писати као о „позиву у помоћ“ који нико није чуо, нити као о чину личности која није умела да се „бори са животним тешкоћама“. У случају таквог самоубиства, које је код нас починила професорка класичне филологије Аница Савић-Ребац, биће зато најрелевантније лично објашњење, ако постоји. Неће бити значајно ни новинарско мишљење, ни мишљење заједнице у којој је особа радила, ни родбине, мада их новински текст може садржавати.

Идеолошка основа процене догађаја и његове интерпретације очи-

гледна је и у текстовима о маргинализованим групама људи. На пример, у текстовима о проституцији, која се доследно процењује с позиција традиционалне патријархалне културе. Банална истина да је за трговину сексом потребна особа која продаје, као и особа која купује, медијима није толико битна колико им је важно да штите културне норме своје средине. Као што је познато, хришћанске културе до дана данашњег трговину уопште углавном сматрају „ђавољим послом“, без кога, међутим, не могу. Ова неугодна противречност мора се некако објаснити, па је „склоност према трговини“ најлакше приписати особама које не поштују законе Створитеља. Кад се томе дода и специфичан предмет трговине — секс — и сви табуи у вези с њим, којим патријархални системи контролишу промискуитет, карактеристичан подједнако и за мушкарце и за жене, излази да ће друштво/медији сваку проституцију жигосати као делатност „превртљивих и неморалних жена“. Ово идеолошко становиште утемељено је још и у обичајности, која негује култове пренаглашене мушкости и њој подређеног култа мајчинства и плодности. Овдашње проститутке, додуше, још нису у ситуацији да легализују свој посао и да јавно кажу да то може бити слободан избор, али се не може искључити могућност да се део њих проституцијом бави слободном вољом.

Ево и другачијег примера. Пети октобар у Србији 2000. догађај је о коме се говори с различитих идеолошких становишта: либерално-демократског, марксистичког, националистичког... Он се у тим идеолошким системима назива *демократским променама*, *(демократском) револуцијом*, *контрареволуцијом*, *превратом*, а међу становништвом Србије једноставно: *променама*. Реторике већине тих идеологија садрже и готово обавезни додатак: *борили смо се / нисмо се борили за то петог октобра*. У свим тим случајевима, догађај о коме је реч тумачи се са становишта неке идеологије. Зато ће га новинари и новинарке углавном смештати не у његов реални контекст, него у контекст идеологије с којом се поистовећују. Тим догађајем они ће конституисати своје идеологије.

Ви, даље, углавном баратате чињеницама другог реда. Материјал од кога правите вести су искази о чињеницама, а њих може бити онолико колико је људи уплетено у неки догађај. Све те интерпретације могу бити веома различите, ако уопште успете да их све сакупите за кратко време.

Оно што се од вас тражи зове се *баланс*. То је коректив обичне људске пристрасности и тежње да се свет гледа својим очима. То значи да треба да се истренирате да тражите највећи могући број релевантних интерпретација догађаја или стручних тумачења неке појаве. На основу њих конструишете вест или те интерпретације уклапате у текст.

Кратко речено, нема глупог, превазиђеног, немодерног мишљења, нема мање важних мишљења о нечему, исто тако нема апсолутно одређених добрих и лоших извора. Добро написану вест одређује контекст догађаја. Поред онога што сами претпостављате да је важно, за њу ће бити релевантно и оно што се десило у контексту и оно што мисле људи из тог контекста.

Мањине и медији

У Србији живе бројне мањинске заједнице. Део српске нације данас је у Србији мањина — расељено српско становништво Косова и Метохије, оно које је остало да живи у покрајини или српске избеглице из Хрватске и Босне и Херцеговине. Југословени и Југословенке, без обзира на етничко порекло, посебна су мањинска група, која више нема главне симболе с којима се поистовећивала: државу (бившу Југославију) и име језика (српскохрватски), а један њен део уз то припада општој избегличкој популацији. Матерњи језички идентитет дела већинског српског становништва омаловажава се у јавном језику и медијима јер новоштокавска већина призренско-тимочком дијалекту приписује неукост и немодерност, што у екстремним и не тако ретким случајевима изазива језичку самомржњу међу људима који су рођени или живе на југоистоку Србије и трајну онеспособљеност да овладају стандардним језиком. У Србији, према попису становништва из 2002. године, живи 21 етничка/национална мањина. У земљи такође живе људи који из различитих разлога не могу да одреде свој идентитет. Некад зато што је он вишеструк а средина тренутно није наклоњена вишеструкости, некад зато што су доживели да је стварност компромитовала њихове групне привржености, некад због тога што никад нису ни били одани било којој групи.

Мањинама се сматрају и групе људи које друштво ниже вреднује. Старење у цивилизацији која као циљ прокламује вечиту младост јесте разлог осећања мање вредности. Свакодневица показује да страх од одбацивања људе мотивише да дословно измишљају начине како да сакрију истину да је њихово тело превалило пола века. Истовремено, док не уђу у четрдесету сувише су *балави* за решавање проблема иако их виде и осећају се способни да их реше или да обављају неки јавни посао. Чак и ако у томе успеју, увек ће имати шефа или шефицу који најбоље знају како да се *сипарају* о њима и њиховим животима. И ако их транзиционо отпусте током њихових чердесетих година, вероваће да немају изгледа да ишта друго почну. Стара вера у образовање — која, сада се лепо види, није била ништа друго него вера у виши статус — нестаће

кад добију отказ јер не верују да знање и искуство које имају могу друкчије да употребе. Министарство их је класификовало као вишак и отпуштени људи осећају се сувишни у сваком погледу. А ако су се родили и одлучили да живе на селу, увек ће знати где је њихово *циберско/сељачко* место јер ће их језик и медији на то стално подсећати. Жене, геј мушкарци и лезбијке, ако се ништа не промени, носиће белег мање вредних или непожељних читавог живота, а неко ко изгуби вид од момента када му се то деси.

Низ група људи које већински систем игнорише, маргинализује или жигоше може још да се настави, али овде треба стати да би одабрани критериј могао да послужи сврси бар за садашњи тренутак. Уз напомену да овде неће бити описана слика сеоског становништва у медијима. Негативни стереотипи о том делу становништва Србије виде се већ у равни свакодневног језика и у новинским текстовима о популарној забави и „народњацима“, али према информацијама социолога села Драгана Мојића, нема скорашњих истраживања стереотипа које о селу има градско становништво и обратно. Уз то је ова популација, као и нефаворизоване добне групе, медијима незанимљива јер новине афирмишу модернистички урбани систем вредности. Теме које се тичу села исцрпљују се у ретким новинским текстовима о пољопривреди, старењу сеоског становништва, сеоском туризму и романтичним репортажама о повременом бегу из града у село. Сви ти текстови описују село према урбаним критеријима, намењени су потребама градског човека и из њих није могуће видети ни како изгледа живот у селу ни које су његове потребе. Штампана је тако једну велику групу људи сакрила и од читавог друштва и од других људи који јој припадају. Она не преноси информације ни из града у село ни из села у село па редакције треба подсетити на то да је сеоско становништво такође новинска публика.

Није никакво чудо ако у толиком шаренилу идентитета људи покушавају да пронађу путоказ за друштво и ако од медија и језика очекују да на њега укажу. Али, у њима раде презапослени људи којима је стало да се њихове поруке брзо схватају и што више читају, па прво за чим посежу да би прекрили читаво друштво јесу стереотипи у нашим главама. Па како друштво као целина изгледа у медијима? Нажалост, нисам успела да пронађем прецизно израчунат однос друштвене структуре у Србији и њене слике у медијима на једном месту, па ће као илустрација принципа по коме медији кривотворе социјалну реалност послужити слика америчког друштва у популарном телевизијском програму⁵ [Potter 1998, 162—165].

Родови:

Укупан однос мушких и женских ликова на телевизији је 3:1, иако је однос родова у стварности 1:1, али је неједнак у

различитим типовима програма. У такозваним сапунским операма однос родова је уравнотежен, у комедијама и породичним драмама скоро уједначен, а у полицијско-детективским серијама мушки ликови премашују женске у односу 5:1. Брачни статус на телевизији много чешће је очигледан код женских него мушких ликова. Он је очигледан за 80 одсто свих жена и за 45 одсто свих мушкараца. Иако је развод на телевизији уобичајенији него раних седамдесетих година, највећи број женских ликова је и даље у браку. Однос телевизијских мушкараца и жена на радном месту је 2:1.

Раса и етничко порекло

Осамдесет одсто свих телевизијских ликова отпада на бело америчко становништво. До шездесетих година прошлог века на телевизији је било само два одсто црног становништва, откад се та бројка усталила на десет одсто. Хиспаноамериканци и Хиспаноамериканке, којих у Америци има девет одсто, заступљени су на телевизији једним и по процентом.

Животна доб

Три четвртине свих телевизијских ликова има између 20 и 50 година, док људи ове доби у стварности чине трећину становништва Америке. Само 15 одсто телевизијских јунака има више од 50 година, преко 65 година има само два одсто телевизијских ликова иако људи те животне доби чине 11 процената становништва. Особе млађе од 19 година чине трећину америчког становништва, али телевизијских ликова који представљају ту генерацију има само десет одсто.

Социоекономски статус

Скоро половина свих телевизијских јунака је добростојећа или је веома добростојећа, мање од 10 одсто припада нижој класи. Како телевизијски јунак постаје старији, тако достиже и виши социоекономски статус. Престижна занимања у ТВ програму веома претежу: замало трећина телевизијских ликова се њима бави, мада је у реалности тај проценат само 11 одсто.

Кад се сведе овај рачун, излази да је у Америци доминантан телевизијски лик бели мушкарац из средње класе у такозваним најбољим годинама. Џејмс Потер претпоставља да је то зато што је међу писцима

телевизијских сценарија највише белих Американаца тог годишта. Том лику приписане су особине које друштво високо цени: храброст, компетенција, интелигенција. Он има различите животне улоге и окренут је бизнису. Не показује емоције, изузев гнева, па је способан да самостално, без помоћи, решава проблеме у колективу, да га води и има сличне стереотипне особине које се траже од мушкарца у патријархалној култури.

Кад располажете овако прецизним подацима, лако је исправити криво огледало медија. Довољно је почети писати сценарија у којима ће однос различитих ликова одговарати односу људи у стварности, довољно је у новинама писати о животу свих друштвених група. Шта показује искуство? Медијима је најлакше да се задовоље површинским интервенцијама. Они су у популарни програм заиста укључили више ликова жена, етничких или сексуалних мањина и доделили им различите животне улоге. Неке медијске каријере људи који припадају мањинским групама никад не би ни биле направљене да није било покрета политичке коректности. Феномен Џенифер Лопез или филмови о лезбијкама, на пример, били су незамисливи до деведесетих година прошлог века. Али су телевизијски програм и новине још увек далеко од стварности јер нису отишли даље од прокламација опште добре воље. Неколико блиставих јавних каријера стварно може охрабрити остале у мањинским групама да мисле како су једнаковредан део друштва, али неколико каријера не доказује да је систем спреман да мањинама пружи шансу. Ово производи и другу последицу: ако у редакцијама нема довољно људи из мањинских група, који могу да разумеју оно што људи стварно доживљавају и да артикулишу њихов аутентичан идентитет, онда су медији пуни лепих жеља и ставова лепих душа.

Двојица аутора једног уџбеника за штампане медије, Даглас А. Андерсон и Брус И. Итјул, преносе озбиљне критике упућене америчким редакцијама кад је реч о извештавању о тамошњим различитим културама: „Критичари ће брзо указати на то да је медијима било потребно исувише времена да остваре главну препоруку Кернерове комисије: да им састав особља одражава културну, расну и другу различитост. У извештају се, на пример, каже да се ’новинарска професија показала запрепашћујуће нерадом да тражи, запошљава, обучава и унапређује’ припаднике мањина. Извештај истиче да је у редакције битно увести мањине ’да би медији извештавали с разумевањем, мудрошћу и осећањем за проблеме градова и проблеме црног човека’. Комисија је била изричита: потребно је да медији запосле више мањинских представника и треба да извештавају с више разумевања о питањима која се њих тичу. Налаз се очито фокусирао на лош поло-

жај црног становништва. Али се резултати до којих је дошла очито односе на покривање свих мањина у Сједињеним Државама.“ [Anderson/Itjul 2001, 240]

О стереотипима

Није тешко пронаћи разлог због кога медији већинских група невољно запошљавају људе из мањинских група, због кога је тако мало информативних новина које имају секторе за мањине, чак и у локалним заједницама, и зашто је све што читамо и гледамо о групама људи којима не припадамо пуно идеолошких општих места. Већина штити свој систем тако што је спремна само на небитне козметичке поправке у виду оних неколико мањинских каријера и спискова лепих жеља. Већина је уверена да ће њен систем почети да се урушава ако га отвори за мањине. Већина не придаје велику важност закључцима социјалне психологије, која препоручује да је систем боље чувати укључивањем, него искључивањем мањинских група. Већинско становништво не обраћа пажњу на то да његов систем вредности постоји и зато што га поштују и маргинализоване групе људи, што често значи да ће већински систем вредности и трајати док ови други људи у њему буду видели вредност. Већина има разлог због кога штити свој систем тако како га штити. Тај разлог је у главама људи и зове се *стереотип*.

Стереотипи су крупна социопсихолошка тема, с којом се нигде у свету не излази лако на крај иако и у стабилним и у кризним периодима доказано служе као повод различитих друштвених сукоба. Шта је у њима толико компликовано и зашто су неискорењиви? Стереотипи су прва помоћ човекове свести пред друштвом које му се чини хаотично. Савремена друштва су толико разуђена и стално се мењају да се о њима заправо може мало знати, па се стереотип показује као економична сазнајна алатка за класификовање људи. То је шаблон који утискујемо у живо ткиво реалности пре него што је доживимо да бисмо створили мишљење о групама људи којима не припадамо или их не познајемо. Чак је и начин на који видимо сами себе стереотипан, а ако се боље размисли о темама свакодневних разговора, опет се дође до стереотипа.

Стереотипи служе да објасне појаве, и да то објашњење замрзну за сва времена и све ситуације. На пример, друштво једног пара забринуто је због кризе тог брака и коментарише је. У објашњење те кризе аутоматски се уплео астролошки стереотип о супротним и непомирљивим знаковима (жена је рођена у знаку Рака, муж у знаку Јарца) па је друштво закључило да је веза од самог почетка имала мало шансе да успе. Разговор није кренуо у супротном смеру и нико није упитао значи ли то

да је и свака комбинација супротних знакова у стабилним браковима или личном хороскопу, у знаку и подзнаку, промашај од самог почетка. Али је лако наслутити да би се у том случају употребило још једно стереотипно објашњење, овог пута „правило“ да се супротности привлаче.

Шта се онда може рећи о људима, који никако не могу да се одлуче да ли да им буде досадно али сигурно, или да им буде занимљиво, али да онда морају бити осуђени на непрекидно сазнавање? И да ли сви људи једнако трпе ову противречност? Та питања су логичан наставак и најповршнијег размишљања о стереотипијама, али социјалне науке и психологија немају једноставан одговор на њих. Ако се на стереотипе гледа као на средство сазнања, онда пут до одговора на питање зашто их људи стварају доводи до питања: шта људе тера да праве класификације? На то питање нема једноставног и једнослојног одговора. Поред тога, покушај да се одреде типови личности који су више или мање подложни стереотипном начину размишљања, има праву вредност само у оквиру наука. Пребачени у новине или неки други јавни дискурс, ти типови неретко постају ново уопштавање без контекста.

Изгледа да људи ни у једној групи нису имуни на стереотипе. Људи који се баве антропологијом, на пример, важе за особе које се не ослањају на стереотипне представе о групама којима не припадају. Наука којом се баве учи их да развијају радозналост и према својој групи и према другима па очекујемо да се свесно одупиру стереотипима. Али, амерички антрополог Дејвид Гилмор, који је истраживао мизогинију међу мушкарцима, пише да јој и сам понекад подлеже: „Као већина мушкараца из *baby-boom* генерације, сматрам себе толерантним и просвећеним мушкарцем и негујем искрену приврженост женама, као пријатељицама, љубавницама, колегиницама, сарадницама, и наравно, као оличењима физичке лепоте. Ипак, препознајем у себи повремена негативна осећања, која сигурно постоје и код већине мојих мушких пријатеља, без обзира да ли то они признају или не: ово укључује нестрпљење, љутњу, тенденцију да окривљујем жене, атавистичке импулсе (обично еротске), фрустрацију у покушају да комуницирам и бес због инхерентних разлика.“ [Stereotipi 2002a, 21]

Познајем мушкараца који мирне душе изјављује да обожава црнце иако ниједног никад није упознао. Кључ тог обожавања је фудбал, игра „створена“ за црнце. Он обожава Пелеа. Пеле је црнац. А то онда значи да су сви црнци као Пеле. Тај исти мушкарац, међутим, из дна душе презире кошарку и надугачко објашњава свој презир. Укратко, то је за њега спорт који постоји само зато што људи високи преко два метра нису знали чиме да се баве па су за себе измислили спорт. Нисам питала за црнце.

Из ових неколико примера види се да је у основи стереотипа апстра-

ховање, формулисање општег из појединачног. И не само то, стереотипи су вредносни путоказ: стереотипне особине нису само упрошћене да-ности него и вредности, оне су пожељне или непожељне. Човек упрошћава представу о групама људи којима не припада у низ општих особина, извлачи их из њиховог контекста и потом их објашњава тим особинама. Али је по неким новијим истраживањима јасно да стереотипи ипак нису стопроцентне генерализације. Људи, рецимо, прихватају као тачан чувени стереотип о глупим плавушама, али на додатно питање да ли су све плавуше глупе, одговарају негативно.

Човек не ствара стереотипе само из сазнајних разлога него и због тога што мора да одреди сопствени идентитет, а то је могуће само ако га упореди с другим идентитетима. Дobar пример за то су регионалне или етничке особине које се преносе вицеvима: једни су вредни и организовани, други лењи и неорганизовани, трећи кукавице, четврти храбри, пети гостољубиви, шести заостали итд. При томе је битно да се сопствена група више вреднује, што ову врсту стереотипа доводи у везу с предрасудама. Рецимо, тврдичлук који људи западносрбијанског региона приписују људима из југоисточних делова Србије у вицеvима је извучен из контекста штедње и економисања и повезан с менталитетом. Насупрот томе, становништво југоистока Србије људе из западносрбијанског региона види као нецивилизоване распикуће. У оба ова случаја изражава се став према *јoсћoљубивoсћи*, особини која се у оба региона високо вреднује, али различито схвата.

Стереотипи су производи култура и усвајају се веома рано зато што ниједно друштво не допушта индивидуи да учи и да постаје његов део преко личног искуства. А индивидуа своје мишљење прилагођава већи-ни под притиском различитих друштвених ауторитета, почев од породице па даље. Када их усвоји, преноси их на следећу генерацију која, ако се околности промене, модификује и стереотип.

Ефикасан коректив сваког нашег стереотипа је сазнање да је у питању само шифрирана реалност, ма чиме да се бавимо. Најједноставније је то показати на једном новинарско-туристичком примеру. О Турској наша средина има углавном негативне стереотипе: она је синоним за заосталост, лењост, непоштовање западноевропских стандарда пословања и, уопште, не доживљавамо је као земљу која има море (у том делу света море може да има евентуално Грчка). Ако отпутујете у Турску да бисте написали репортажу о њеним летовалиштима у која путује све више људи из Србије једино с таквим и сличним представама, ваша репортажа састојаће се само од њиховог оспоравања. То самооспоравање стереотипа, осим што није релевантно за јавност, чита се као двострука увреда: и турског угоститељства и публике у Србији. Тако последњих година овдашња публика из репортажа о турској обали стално сазнаје

да су хотели чисти и уредни, да је боравак јефтин, да се добро једе, да су Срби добродошли и томе слично. Ако стварање нових представа о Турској и јесте маркетиншки трик овдашњих туристичких агенција, њима нема места у новинској репортажи. Потцењујете тако интересовање и интелигенцију своје публике. Она чита репортаже зато што очекује да јој пренесете шта сте негде сазнали и видели, а не да би утврдила лекцију коју сте јој написали прошлог или претпрошлог лета.

Зато пре пута треба понешто сазнати о градовима које намераваате обићи и свему што би могло заинтересовати овдашњу публику. Кориговање стереотипа у овом, као и свим другим случајевима када о ономе о чему пишете знате мало или нимало, одлична је припрема за писање. То је стратегија којом психолошки двоструко добијате. Проверено знање помаже вам да разумете разлике међу људима, а онда и да се ослободите и позитивних и негативних стереотипа о њима. Једино тако можете без оптерећења писати о реалним људима у реалном друштву и бити сигурни да ваши текстови неће бити још једна цигла у зиду предрасуда. Али, немојте сметнути с ума да стереотипи сами по себи нису вест, да су у најбољем случају научна тема, и да је писање о њима у новинама још једна површна генерализација без контекста, још један стереотип.

Жигосање језиком

Обавеза проверавања и кориговања односи се на све стереотипе, и позитивне и негативне, а нарочито на особине које друштво изразито негативно вреднује и које међу неким људима изазивају раскорак између замишљеног и постојећег социјалног идентитета. Само оне негативне особине које се не слажу с општим стереотипом о томе шта би људи требало да буду задовољавају овај услов и зову се *стигма*, *жиџ*. [Goffman 1990³, 13] Ту је кључ главне теме овог поглавља: имена које већинска/моћнија група даје мањини и тако је класификује као мање вредну, непожељну, опасну... И разлика између стереотипа и стигме. Стереотип може да буде и позитиван и негативан, стигма је увек негативна.

Социјална психологија тај поступак зове *стигматизација*, а обичан језик *изошћеност*, *нейрихватање*. Група која поседује моћ друге мање моћне групе именује називима који за већину имају значење *неморална*, *ненормална*, *болесна*, *прљава*, *опасна*, речју — одриче им људске особине.

Особе које припадају жигосаној групи, по социологу Ервину Гофману, могу да прихвате већински систем вредности, што подразумева то да ће настојати да уклоне особину која их дискредитује. Ово је у директној вези с друштвеним престижом. Побељиваће кожу ако припадају

црначкој групи, хируршки ће кориговати облик носа или капка, физичка обележја која се везују за семитске или далекоисточне народе, и слично. Бела популација ће, ако има могућности, готово сигурно тражити услуге пластичне хирургије за било коју телесну карактеристику коју њена група сматра друштвеним хендикепом у најширем смислу те речи. Довољно је само сетити се програма за естетско мршављење. Али, одређене групе то не чине јер не желе да се повинују преовлађујућем систему вредности. Те групе инсистирају на свом систему вредности. То је случај с америчким Амишима, који углавном живе традиционалним руралним животом и одбијају да користе савремену технологију; с Ромима, који често не желе да престану да живе номадски; или са Србима, који атентат Гаврила Принципа на хабсбуршког престолонаследника у Сарајеву цене као акт патриотске храбрости и не базирају се на западне оцене да је он покренуо први велики рат у Европи.

Жигосање је први корак ка потискивању група људи из главних токова друштва, њиховом изопштавању, неретко легализованом насиљу над њима или чак физичком уништењу. Стигматизација је вероватно стара колико и људске заједнице. У том смислу ништа се битно није променило од антике када су робовласници одбегле робове буквално жигосали. Преко средњовековних ломача на којима су гореле жене претходно проглашене вештицама, нацистичке Немачке у којој су Јевреји обележавани жутом траком, а геј мушкарци розе троуглом и послератне Француске, у којој је групи жена обријана глава а кукасти крст утиснут на груди због „хоризонталне сарадње с окупатором“. До данашњих психијатријских ординација у којима професионална моћ служи одвајању нормалних од ненормалних и савремених медија који у кризама и ратовима припремају становништво на међусобни обрачун или на рат ван својих граница у њихово име. Средства више нису тако очигледна као жиг на кожи, трака око руке или обријана глава јер су се системом цивилизацијских забрана повукла у најтеже читљиво средство људске комуникације и симболизације — језик.

Стигматизација омогућава почетак легализованог вербалног насиља, а оно је у екстремним случајевима увод у прогоне и масовна убиства. На човека који припада већинској групи жигосање других група људи делује овако: отворене или прикривене лажи које садржи име којим је обележена разлика међу људима намерно су стављене с ону страну моралности и универзалног система вредности сваке појединачне културе, па он не може да их доживи као групе људских бића. Већинска група на жигосану групу тако пројектује сопствене фрустрације. Ако се то дешава у кризама или ратовима, у човеку из већинске групе расте још једна брана: страх од обележених група јер је претходно убеђен да су опасне по његов опстанак. Ставити стигму значи отупети етичко

осећање, једино које човеку омогућава да се стави у положај другог човека. Језичка стигматизација је тада званична објава забране комуникације у друштву јер мора да спречи друштвене везе и солидарност.

После стигматизације у кризама и ратовима обично следи лагање, оптуживање, демонизовање и други облици отвореног језичког насиља. Јавна *језичка дискриминација* мањинских група људи или група које друштво мање вреднује, међутим, не појављује се само у ратовима и кризним друштвеним ситуацијама. Вербално озлоглашавање, клеветање, изражавање мржње, ксенофобије, расизма и сличних ставова обележава и такозвана нормална стања друштва. Ову врсту дискриминације језиком немојте мешати с приватним свађама, појединачним јавним увредама и клеветама и с недостатком личне пристојности зато што никад не завршавају масовним обесправљивањем читавих група људи. Ова реторика је увек ствар јавног језика групе и увек се односи на друге групе људи. Њоме се заговара социјална дискриминација свих људи који припадају жигосаном колективу. [Bugarski 2002, 209; Vasović 2002, 17] На пример, јавно рећи да је неко опасан по друштво или неморалан може да се тумачи као увреда или клевета и за то може да се подигне тужба пред судом. Али, јавно казати да је неко неморалан и опасан по друштво зато што је геј мушкарац јесте дискриминација читаве групе јер полази од измишљене тезе да је истополна сексуална оријентација опасна по друштво, његов морал и чак по његову репродукцију. За ово друго такође може да се подигне тужба пред судом, али он у овом случају суди за изазивање међугрупне мржње и сукоба.

Препоруке које ћете читати на наредним страницама треба да вам помогну да о неким групама људи у Србији пишете без предрасуда, страха да ће их ваши текстови довести у положај гори од оног у коме се сада налазе и без потребе да се прилагођавате укоченом језику идеолошке исправности. Препоруке у овом поглављу тичу се овог тренутка и не могу да вреде за сва времена зато што се друштво и култура стално мењају. Нема чаробног штапића којим ћете избећи жигосање неке групе људи. Све што пише у овом поглављу је накнадна памет о јавном језику који би направио много мање штете да је био друкчији. Све његове жртве у Југославији створеној после Другог светског рата и државама које су је наследиле још нису избројане, али ти бројеви неће променити ништа у чињеници да је био увод у злочин над читавим групама.

Последњи ратови у бившој Југославији нису додали ништа ново методе претварања људи у мете колективног вербалног насиља. Политичке елите бивших југословенских република деловале су на своје јавно мњење преко медија под својом контролом. И то тако што су делове свог становништва најпре жигосале као *чејнике*, *устиаше* и *муџахедине*. Лингвиста Ранко Бугарски први је код нас писао о томе како стварно-

сти која још не постоји претходи језик и ту тврдњу је поткрепио баш наведеним примерима [Bugarski 1995²].

Матрица по којој је мњење у тим републикама подстакнуто на сукоб је једноставна. Бугарски пише: „Наиме, увек постоје две јасно дефинисане и узајамно разграничене групе. Једну чине МИ — добри, прогресивни, мирољубиви, угрожени, предмет зависти и завере итд., а другу представљају ОНИ — зли, назадни, агресивни, извор претње, сплеткароши итд. Између ове две категорије нема прелазних облика нити могућности мирног споразума. (...) Група коју дефинишемо МИ има легитимно право на власт, богатство, територије и све остало, па се зато ОНИ, који на нешто од тога бесправно претендују, морају дисквалификовати, демонизовати и по могућности уништити.“ Кад су ратови у Хрватској и Босни и Херцеговини престали, медији под контролом Милошевићевог режима пренели су наведену поделу у Србију. Она је тада послужила да разраничи патриоте (власт и њене сателитске странке) и стране плаћенике (људе у опозиционим странкама и оне који су радили за невладине медије и практично све особе које су имале нешто против стања у држави). С почетком НАТО бомбардовања Југославије категорија жигосана као страни плаћеници постала је у режимској реторици НАТО менаџерија, НАТО манекени и политичке пудлице; амерички шпијуни на платном списку СИА, слуге и петоколонаши НАТО, банда повереника НАТО, НАТО-фашистички шљам, јаничари, изроди и моралне наказе. Сама Америка и НАТО представљени су као: Хитлерови ученици и ратни злочинци, суманути монструми из Беле куће којима је на челу био Адолф Клинтон и дворска луда Хавијер Солана, сатанистичка булуменга, нацистичка камарила; убилачке хорде летећих варвара, ноћни гангстери, бестијалне, распомамљене НАТО звери без људских гена... Албанска заједница на Косову и Метохији носила је колективни жиг шиптарских терориста и сепаратистичке банде.

Ова оштра реторичка поларизација манифестује се изразито агресивном вербалним репертоаром према другој групи/групама, док се о властитој групи говори и пише еуфемистички. Чувени примери за то — не само из последњих ратова — јесу лексички парови **нападати/бранити се, освајати/ослобађати**. **Нападају и освајају увек они, док ми увек ослобађамо своју територију или се бранимо**. Еуфемистичка реторика представника НАТО пакта јавном мњењу својих земаља преносила је следећу слику свог ратног напада на Југославију. Бомбардовање је било **операција, кампања и хуманитарна интервенција ограничених ваздушних удара** и звала се **Милосрдни анђео**. Пустошење југословенске инфраструктуре, избеглички збегови свих националности именовани су циничним еуфемизмом **колатерална штета**. „Тако, када је у једном од многобројних инцидентата неки полетни авијатичар, коме се ко-

лона албанских избеглица учинила као конвој југословенских тенкова, побио десетине стараца, жена и деце, објашњено је да је пилот, како се и пристоји грађанину једне демократске земље, природно деловао у **доброј вери** (*in a good faith*, дакле поштено, честито) јер је мислио да види тенкове.“ [Bugarski 2001, 118—133]

Медији и њихов језик су на овај начин пре почетка југословенског рата и рата СР Југославије и НАТО пакта били ефикасна владина средства за започињање рата, медији су га за рачун влада подстицали и одржавали, али они сами нису започели рат, нису су га водили и нису после њега склопили мир. [Reljić 1998]

Законодавац је после смене власти 2000. године реаговао на језичку дискриминацију у медијима уневши у Закон о јавном информисању посебне чланове:

Забрана говора мржње

Члан 38.

Забрањено је објављивање идеја, информација и мишљења који-ма се подстиче дискриминација, мржња или насиље против лица или групе лица због њиховог припадања или неприпадања некој раси, вери, нацији, етничкој групи, полу или због њихове сексуалне опредељености, без обзира на то да ли је објављивањем учињено кривично дело.

Тужба због повреде забране говора мржње

Члан 39.

Лице на које се као припадника групе лично односи информација из члана 38. овог закона има право да поднесе тужбу суду против аутора информације и против одговорног уредника јавног гласила у коме је информација објављена, којом може да захтева забрану њеног поновног објављивања и објављивања пресуде на трошак тужених.

Против аутора и одговорног уредника тужбу може поднети и свако правно лице чији је циљ заштита слобода и права човека и грађанина, као и организација чији је циљ заштита интереса група из члана 38. овог закона.

Ако се информација из члана 38. овог закона лично односи на одређено лице, правно лице односно организација из става 2. овог члана може поднети тужбу само уз пристанак лица на које

се информација односи.

У парницама по тужбама из ст. 1. до 3. овог члана сходно се примењују одредбе закона којим се уређује парнични поступак.

Ослобађање од одговорности

Члан 40.

Неће постојати повреда забране говора мржње ако је информација из члана 38. овог закона део научног или новинарског текста, а објављена је:

1) без намере да се подстиче дискриминација, мржња или насиље против лица или групе лица из члана 38. овог закона, посебно ако је таква информација део објективног новинарског извештаја;

2) с намером да се критички укаже на дискриминацију, мржњу или насиље против лица или групе лица из члана 38. овог закона или на појаве које представљају или могу да представљају подстицање на такво понашање.

Овај закон у члану 17 предвиђа и могућност да се дистрибуција информације забрани:

Надлежни окружни суд може, на предлог јавног тужиоца, забранити дистрибуцију информације ако утврди да је то неопходно у демократском друштву ради спречавања: позива на насилно рушење уставног поретка, нарушавања територијалног интегритета Републике, пропагирања рата, подстрекавања на непосредно насиље или заговарања расне, националне или верске мржње које представља подстицање на дискриминацију, непријатељство или насиље, а од објављивања информације непосредно прети озбиљна, непоправљива последица чије се наступање не може спречити на други начин.

Казном затвора за ово дело прети и Кривични закон Србије:

Члан 100.

1) Ко јавно изложи порузи народе или народности Југославије или етничке групе које живе у њој, казниће се затвором до три године.

2) На учиниоца дела из става 1. овог члана примењују се одредбе члана 98. става 2. овог закона.

Није сигурно да ће сва језичка решења понуђена у овом одељку послужити сврси јер све мањинске групе у Србији нису добиле своје језичке кодексе. Изради кодекса ваљало би да претходи свест о симболичком значају стандардног језика и дискурса о групама људи, затим воља релевантних институција да се кодекси напишу и предлози неоптерећени идеолошком исправношћу. Доле предложена решења нису резултат организоване бриге позваних институција ове државе, нити је извесно да ће сва бити прихваћена. Неки ће се предлози показати као добри, неки као лоши. За овим другим не треба жалити јер је штета од речи најмања ако се не схвате као прописи. Име јесте политички и идеолошки важно, некад од њега зависи и сам живот, али само по себи, име не може да поправи социјални статус групе. Новом имену могу да се припишу старе негативне особине. Зато су језичким препорукама додата објашњења, која ће вашој генерацији, надам се, помоћи да створи еластичан језик, прилагодљив некој будућој ситуацији.

У себи би при томе ваљало да развијате и један неновинарски талент, који можда само наизглед противречи природи вашег посла. Ваши текстови су монолози и они заправо комуницирају с јавним мишљењем и нормама различитих група људи, а не с појединачним људима од којих ћете лако сазнати шта мисле о вашем тексту. Таква природа масовне комуникације омогућава обликовање јавног мњења, али је и као створена за манипулацију: у вашим рукама је важан део онога што људи мисле да знају о себи и другима с којима живе. Умеће које на први поглед противречи суштини вашег посла и које би требало да развијате тиче се друге истине: послератно време је време кризе свих друштвених идентитета и период када црно-бела језичка и ментална матрица смета људима да поново нађу своје идентитете или да се одреде за то да их не одређују по сваку цену. А ако су у кризи друштвени идентитети, како уопште можете да обликујете њихово мишљење? Та криза не мора обавезно да заврши у катастрофи и да претвори друштво у безобличну масу, која ће бити способна да чита само новине за масе, јер свака криза има једну важну предност у односу на редовно стање. Недостаци система се јасније виде, а људи су спремнији да уложе више енергије у решавање својих проблема. Ту „терапеутску“ вештину можете развити ако верујете да ћете неке у неодређеном мноштву своје публике нешто успети да саопштите, ако верујете да ће ваш текст бити прочитан. Једноставна вера у комуникативну моћ језика најтачније одређује начин на који ћете рећи оно што желите.

Род

Жена која брине о кући је **домаћица**, она која васпитава децу у обданишту је **васпитачица**, а она која се бави уметношћу зове се **уметница**. Кад се жена бави спортом биће **спортисткиња**, ако дилује девизе — **дилерка**, шверцује — **шверцерка**. Кад жена припада терористичкој организацији — преносе медији — онда је **терористкиња**. Али, уколико жена управља предузећем, она је **директор**, а ако се бави политиком — **политичар**. Кад је жена на челу универзитета, тада је **ректор**. Она која руководи владом зваће се **премијер**, а чланица владе биће — **министар**.

Много људи верује да у српском језику последњих пет именица не може бити женског рода кад се односи на жену. Кажу и то да **академкиња**, **биологиња**, **гинекологиња** и **боркиња** лоше звуче. Мисле да није правилно рећи ни **носителница**, **вршиља/вршитељица**, **руководиља/руководитељица**, **ронилица/рониља**, **водичкиња/водиља/водачица**. Кад тако верују, кажу и мисле, позивају се на дух језика.

Шта је *дух језика*? То је успела метафора којом су људи покушали да проникну у оно што један језик чини таквим какав јесте без обзира на време и околности. Она им је помогла да га замисле као *процес*. Лингвистички речено, тако су дошли до закључка да је језик структура која се временом и у различитим околностима мења. Учили су, при том, да језичке промене имају везе с оним што људима треба или с оним што желе да постигну. Приметили сте да првих седам именица женског рода из првог пасуса означава занимања за која се не везује политичка и друштвена моћ, а да су титуле и занимања мушког рода високо у хијерархији моћи. Чули сте да се та неравнотежа граматичких родова изводи из духа језика, управо сте прочитали да је тај дух променљив, а знате и то да се жене баве науком, управљају предузећима и постају председнице држава и влада. Питате се онда шта спречава дух језика да створи именице женског рода за такве титуле и занимања.

Слободно кретање духа обично контролишу неки прописи. Језички прописи могући су само у *књижевним* и *стандардним језицима*. Пошто књижевне и стандардне језике, и у прошлости и данас, стварају елите према својим интересима и будући да се садашња неравнотежа именица мушког и женског рода из првог пасуса изводи из духа језика, треба најпре погледати да ли је тако било и у старом књижевном језику и да ли је за то и раније био одговоран његов дух.

Грађа студије историчара српског књижевног језика Боже Ђорића *Моциони суфикси у српскохрватском језику* [1982] показује да књижевни језик пре модерног доба није имао именице женског рода за јавна зани-

мања јер је женама приступ у јавност био забрањен, али и да је имао паралелне мушке и женске владарске титуле у значењу *владар* и *владарка*, а не само *владар* и *сујурија владара*. Разлог постојању ових других је у устројству тадашњег патријархата, у коме се власт наслеђивала. Земља или посед морали су бити предати у наследство да би остали у породици, а владарски пар није могао да предвиди да ли ће му се родити девојчица или дечак. Српски књижевни језик је, дакле, једном већ разликовао род именица које рангирају људе по критерију моћи и та нам је разлика остала до данас у паровима: **краљ/краљица**, **цар/царица**, или се изгубила кад је нестало титуле: **херцег/херцежица**.

Ђорић пише: „Чини се да је именичка моција као творбена категорија под снажним дејством екстралингвистичких фактора. Познато је да у извесним епохама развоја људског друштва женска лица нису могла да се баве свим пословима и занимањима, што није страшно ни нашем времену. Као последица таквог стања у језику су створени називи вршилаца радњи и ималаца занимања који су одговарали природном м. роду. Када су се касније и жене укључиле у исте послове и занимања, стари називи, иначе и природног и граматичког мушког рода, и даље се употребљавају, али сада као општи род, у складу с промењеном реалношћу. Назвати данас жену *добрим шривоцем* није израз друштвено-језичке неравноправности, већ проширеног значења назива типа *шривовац*.“ [Ђорић 1982, 14]

Шта о односу моћи и језика мисли лингвистика која се бави савременим српским стандардним језиком? Подељена је, али се та подела не тиче питања требају ли нам облици граматичког женског рода за занимања и титуле жена. Две струје се слажу да би то било идеално. У тој подели виде се два теоријска концепта, назире институционална неравнотежа, а нервира то што је овај проблем отворен скоро пола века.

Већи део струке полази од постојеће језичке структуре и тврди да језик и друштво стоје у размери 1:1. Како језик касни за променама у друштву, у њему ће гинекологиња, академкиња, ректорки, тужитељки и председница владе бити када буде више жена на тим положајима [Ivić 1995, 128—156; Фекете 2002; Klajn 2002, 206]. Засад такве именице треба користити да се не наруши конгруенција у реченици⁸, и то онда када се мисли на конкретну женску особу:

***Тужитељка* Хашког трибунала *доуштовала је јуче у Београд.*
а не:**

Тужилац* Хашког трибунала *доуштовала је јуче у Београд.

Конгруенцијски показатељ, уз то, може сам идентификовати женску особу ако се титула или занимање у мушком роду ближе одреде њеним именом и презименом:

Црвеним крстом руководила је доктор Смиља Блажевић.

Ова струја не мисли да се женама наноси штета ако их мушки род занимања и титула само подразумева, а не именује. У случају:

Економисти процењују да је динар данас прецењен.

Означено је само занимање, а није речено да се економијом могу бавити само мушкарци јер је у српском језику мушки род у овом случају неутралан, способан да обухватно означи и именује оба рода. Овај део наше струке, због свега реченог, не види разлог да се жури с прављењем женских парњака за све титуле и занимања која су високо у хијерархији друштвене и политичке моћи. Боље је, препоручује Милка Ивић, не означавати жене новоскројеним именицама јер се тако истиче њихова различитост, а не једнакост, будући да једнакост добро изражава неутрална мушка граматичка форма. Осим тога, чак и када је лако начинити именицу женског рода од постојеће именице мушког рода, она често има фамилијаран или ироничан призив, а некада има значење справе или предмета: министарка, официрка; бројачица, дописница, посланица.

Мањи део струке језик схвата као деловање, а стандардизацију језика и као поступак којим елите утичу на јавно мњење. По неподељеном мишљењу елита, међу друштвена добра спада и једнак друштвени статус жена и мушкараца, али чудан стандарднојезички резон — кад кажем мушкарац, мислим жена — скрива или маргинализује жене с високом стручном спремом, оне које су на власти или оне које управљају компанијама или институцијама [Savić, 1995a, 1995b, 1998, 2002]. Ова струја полази од реалности: стандардни језик и његова норма углавном су ствар политике, а не унутрашње организације језика. То је најлакше уочити на примерима попут лексичког пара *друг/другарица*, који је експресно постао општа норма оног тренутка кад је то било у интересу званичног егалитаризма бивше Југославије. Једнако тако је брзопотезно замењен речима *господин/госпођа/госпођица* када је идеологија једнакости доживела пораз. Ни први ни други пут људе нико није питао да ли се међу собом осећају једнакима, ни да ли им прија враћање на старије обичаје ословљавања. Ова радикална идеолошка манипулација језиком показује да он може да се употреби тако да концептуализује стварност, то јест да усмери јавно мишљење. Зато језик и јесте стал-

на опрема идеолошког инжењерства и идеологија сама. Нормирање језика је увек свестан политички избор између неколико могућности да би се постигао неки циљ. Избор могућности треба да води рачуна о посебним говорним ситуацијама, теми о којој се говори, намери из које се говори и особи којој се говори. У овом случају, може се прописати мушки род за занимања и титуле и жена и мушкараца, као што се може прописати мушки род за титуле и занимања мушкараца и женски род за титуле и занимања жена⁹. Корист од ове друге могућности за друштво је очигледна јер поштује чињеницу да у њему постоје два рода једнако способна да поделе друштвену и политичку моћ и изражава говорну намеру да се жена не дискриминише у друштву. Свенка Савић зато препоручује: када форме женског граматичког рода не постоје, могу се направити било по уобичајеном творбеном моделу, било на други начин. При томе није важна језичка правилност облика зато што јој је надређен једнак статус жене и мушкараца у друштву. Уколико из неког разлога није могуће начинити одговарајући облик женског рода, дискриминативну форму треба избећи.

Нормирање језика и род

Практичном почетку решавања овог питања не стоје на путу два различита теоријска концепта из којих се проблем поставља и решава. Конкуренција теорија, њихово надопуњавање и потискивање или поновно оживљавање старих концепата у науци је уобичајено, тачније, без тога би се она тешко могла замислити. Наука о језику је уз то саму себе научила опрезности када језик описује као независну структуру или као структуру зависну од контекста. Питање унутрашње организације језика ствар је теорије и није сметња грађењу именица женског рода за јавна занимања и титуле жена. Кад му за било који нови појам, предмет или занимање треба реч, језик ће је створити или посудити. Кад се у јавним комуникативним ситуацијама друга особа ословљава, то се чини примереним језичким средствима. То значи да особа која ословљава одабере оно језичко средство које ће изразити све аспекте идентитета друге особе. Лингвистика, такође, одавно упозорава да се нормативне граматике често пишу само на основу појединачних језичких осећања и традиционалних образаца. Зато ни историјски развој граматичког рода, који је описао Божо Ђорић, не води обавезно његовом закључку јер је он заснован на једном, ауторовом језичком осећању. На основу другог језичког осећања, може се закључити да у језику нема разлога да титуле, занимања и дужности мушког граматичког и природног рода и даље имају значење општег рода, у складу с проме-

њеном реалношћу да мушкарац није једина мера људског бића. Тим пре што језичка структура има одговарајућа творбена средства. Да је стандардизовање мушког граматичког рода као неутралног ствар нормативне граматике, а не духа језика, показује и Ен Бодин за енглески језик [Van Dijk 2000⁴, 121]. Нормативни граматичари су тек крајем XVIII века прописали коришћење форми мушког рода **man** и **he** као неутралних, то јест адекватних да означе оба рода. И тек од тада оне означавају категорију људског бића онако како *lovedo* представља општи назив за *краву, вола, бика, јунца, јуницу и шеле*.

Наш проблем је баналан: ми немамо нормативна дела која узимају у обзир садашње стање науке, свима доступне текстове језичке норме који би, осим структуре, обухватили и језичку употребу — иако имамо кадар који би их могао израдити. Немамо ни систематска истраживања најразличивијих ситуација употребе језика, на основу којих би се нормативна дела написала. А немамо ни испитивања ставова о појединачним језичким средствима у посебним ситуацијама употребе. Ово не би било толико важно да традиционално не спадамо у групу друштава која институционално проводе језичку политику и чија јавност од тих институција очекује последњу реч у питањима језика. Такође, помињање потребе да се израде нормативна дела овог типа данас би било непотребно да је стандардни језик у бившој Југославији био благовремено разрађиван. Једино синтетичко дело доступно општој јавности данас је граматика Михаила Стевановића, *Савремени српскохрватски језик I, II*. Та граматика писана је шездесетих година са тада преовлађујућег структуралистичког теоријског становишта. Она само констатује да именице женског рода за занимања и титуле жена улазе у језик. *Граматишка српскога језика* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића описује моделе творбе именица женског рода, али није текст за општу јавност, него методички вођен средњошколски уџбеник.

Овде је, даље, релевантно и то како јавност схвата стандарднојезичку норму. Људе који су лекторисали новинске текстове неће изненадити питања које публика заинтересована за решавање језичких недоумица поставља лингвистима Ивану Клајну и Егону Фекетеу, јер на њих и они свакодневно одговарају. У колумнама о језику ове двојице лингвиста често је реч о томе да језички дублети нису опасност за стабилност стандардног језика. Без обзира на образовање, које је махом високо, језичка норма у очима заинтересоване публике једнозначан је закон који мора да реши алтернативу или/или, она се схвата готово као догма за сва времена. То је утолико чудније ако се зна да српска нормативистика традиционално не прописује језичка решења док се сама не устале и да је благонаклона према многим структурним дублетима.

Пошто је то тако, општа јавност стручност мишљења у овом случају

процењује по другим критеријумима. Ту ће пресудну улогу имати ауторитет особе која предлаже решење. Ауторитет академкиње САНУ и лингвисткиње светског угледа Милке Ивић тада ће имати већу тежину од спонтане језичке праксе млађе генерације. Другим речима, иако не знају ни за једно друго значење речи министарка, официрка, осим *жена која обавља министарску/официрску дужности*, млађи људи, поготово ако се сматрају будућом елитом, прихватиће као норму језичко осећање Милке Ивић, чија генерација памти да су именице женског рода некад означавале само *суџруу* министра или официра и којој оне и данас звуче иронично. Исто важи и за препоруке академика САНУ и лингвисте Ивана Клајна, наугледнијег и најажурнијег тумача језичке свакодневице у Србији. Његово језичко осећање да *амбасадорка* или *премијерка* „имају фамилијаран призвук“ или су „неприкладне“ постаје норма због великог ауторитета овог лингвисте. Ипак, генерацији којој припадам (1968) те речи не звуче ни фамилијарно ни неприкладно, него једноставно означавају *жену која је на амбасадорском или премијерском месту*.

Истовремено, општа јавност нема широко отворен приступ мишљењу мањег дела струке која се бави анализом дискурса јер је дисциплина млађа. Мишљење овог другог дела струке подудара се с инсистирањем малобројних феминисткиња и ауторки различитих професионалних профила које се баве студијама рода да се у медијима представљају именицама женског рода. Њихово право да то чине медији игноришу зато што знају само за једно стручно мишљење, зато што инсистирање на женским облицима тумаче као женски пркос или прозападну ексклузивност или стога што им то личи на хрватски стандардни језик. Треба, међутим, знати да нормирање језика аутоматски значи деловање на јавно мњење. Стандардизација јесте и идеолошки поступак — у свим својим фазама, од одабира језичког идиома до нормирања појединачног језичког нивоа; то је поступак којим се прописује језички узор за све. У овом случају, то значи стандардизовање дискриминације, па приговоре који стижу из анализе дискурса треба схватити као стручну препоруку да се траже могућности које ће кориговати дискриминативни карактер стандардног језика.

Мизогинија

Одговор на питање шта спречава људе да говоре и пишу тако да се мушкарци и жене јасно разликују у стандардном језику није потпун ако се у обзир не узме и један друштвени феномен снажно оживљен у Србији деведесетих. Та појава зове се *мизоџинија*. Антропологија је одређује као вишевековну мушку болест, била је покретач масовних погубљења жена у историји, а како данас више нема вештица, надахњује, на пример, мушко насиље у породици или представу жене као мање вредног бића у култури. Мизогинија је у основи презира према женама и свему што оне раде, универзална је, али у свакој култури настаје из различитих разлога. Двадесети век, који је читав потрошен на институционалну равноправност мушког и женског рода, није је сузбио. Напротив, социолошкиња Марина Благојевић уочава да ју је поново разгорео страх мушкараца пред губитком привилегија које им је омогућио аграрни и индустријски патријархат. [Stereotipi 2002a, 21–38] Мизогинија је мржња мушкараца према женама и страх од њих, а да је у питању специфично мушки феномен, доказује чињеница да је само једном у историји произвела истоветан женски одговор. Мржњом према мушкарцима на мржњу према женама реаговале су само неке феминисткиње. Мизогинија у Србији се може схватити и као преоштра и као погрешна реакција на егалитаризам бивше Југославије и као део политичке климе у којој је било сврсисходно манипулисати српском народном традицијом, али се не може разумети као непромењиво обележје друштва, по коме га треба дисквалификовати из групе савремених друштава. Тим пре што мизогинија није нестала ни у постиндустријским земљама.

Откривати потчињеност жене патријархалном систему моћи занимљиво је колико и откривати рупу на саксији или топлу воду. Ако сте жена, знате на шта мислим, ако сте мушкарац, знате о чему говорим. Као што служи формирању јавног идентитета мушкараца, од кога се очекују да води главну реч у друштву, мизогинија исто тако служи томе да жене, или мушкарци који не могу/не желе да издрже процес произвођења патријархалне мушкости, не створе никакав јавни идентитет. Патријархални начин размишљања једноставно искључује једнаковредне јавне алтернативе.

Ово може да произведе различита осећања, такође и да подстакне напор да се докаже субјективност жене кроз историју. Али, поред свег напора да се докаже њена субјективност, изгледа да жени тек предстоји обликовање јавног идентитета. У томе овај род неће успети ако не одустане од поштовања постојећих мизогиних правила и

уколико не престане да се колективно мрзи зато што га патријархални систем одређује као *нишџа*. У то *нишџа* сабрана је надиндивидуална свест највећег дела оне половине човечанства која је рођена као женски пол.

Конструисање женског рода који неће служити томе да учвршћује постојећи однос патријархалне моћи јесте добра идеја, али је то још увек само идеја. Уз то, у нашим условима, тој идеји недостаје и „студија изводљивости“, а концентрисање феминистичких ауторки на демистиковање сексизма у разним областима оставља необјашњене начине на које се конституише мушкост као идентитет. Велики део феминистичког покрета у Србији при томе се не устеже да јавни женски идентитет представи преко позитивних стереотипа. Тако се може чути да су главна обележја политике коју воде жене толеранција и солидарност, које су, опет, последица женине урођене саосећајности и неагресивности. Претходно деценијско оповргавање институционализованих патријархалних бесмислица — на пример, да жене не умеју да мисле, да су неморалне, да не треба да имају право гласа, да не треба да се школују, да се не разумеју у теологију, логику и филозофију итд. — произвеле су *право на систем који жену неће*, али не и јаку базу позитивног идентитета. А њега данас у јавности почиње да смеђује веома опасно инсистирање на „урођеној и непроменљивој женској суштини“ — емотивности и неагресивности.

Патријархат је, уз то, данас све нефункционалнији начин организације друштва, јер је то друштво у хаосу, па је и избор који нуди све ригиднији. Патријархална моћ је данас у Србији мушка фантазија, јер је мушкарац објективно, због рата и свеопште беде, остао без основних патријархалних улога. Жена у томе ипак мора да бира између тога да испољи различитост, што онда повлачи и изопштеност из друштва, или да постане његов део. Ово последње значи или да неће имати никакав јавни идентитет или да ће тај идентитет бити у суштини „мушки“. Зато је на фактичко патријархално лицемерје, које декларативно нема ништа против тога да жена има сопствени јавни идентитет, штета потрошити и једну једину реч.

Више је него јасно и то да мизогини дискурси политике, моде, итд. женама намећу сужен избор и да до краја поједностављују њихов људски потенцијал, али у XXI веку не може бити тајна да и жене праве изборе. Једно је деконструисати мизогини јавни говор, а сасвим нешто друго прећуткивати да жена бира да би нешто постигла. Па ако је у питању конформизам или воља за моћ, над којима се јавност згражава кад је у питању мушкарац, није јасно како они могу изазвати сажаљење кад је реч о жени.

У систему кројеном према мушкарцу има нешто много подстицајни-

је од узалудног доказивања његове очигледне „мушке“ центрираности. Амерички антрополог Дејвид Гилмор, преноси Марина Благојевић, мизогинији прилази с оне стране с које та безразложна али опасна фобија тешко пада самим мушкарцима. Друштвена моћ којом патријархат на- грађује мушкарца због сталне неурозе, испоставља се, више није довољ- на надокнада. Ако је тачно да је прави окидач људске акције потреба да се разреши nelaгода, која не мора да се испољи у агресивности, онда мо- ра бити вероватно да ће мизогинија показати своје границе.

Да би дечак постао мушкарац и дошао у немогућу ситуацију да без- успешно покуша да помири љубав и мржњу, поштовање и презир, обо- жавање и гађење према жени, пише Марина Благојевић, морају се из- мислити докази да жена тако нешто и заслужује. Томе корисно служе противречни митови:

1. Жена прља и загађује. Она је опасна јер заводи мушкарца, чини га зависним и уништава га. Жена је неморална јер подлеже нагонима и уништава мушки морал, површна је и не уме да мисли.
2. Жена је лепа. Она ствара дом и негује. Она је емотивна мајка која васпитава нараштаје. Верна је и лојална. Потребна јој је заштита.

Овај начин доказивања ствара серију негативних и позитивних сте- ретипа о:

- џангризавој жени;
- пакосној ташти;
- злој маћехи;
- неискреној пријатељици;
- фаталној жени;

или:

- до смрти пожртвованој жени;
- верној жени која дуго чека повратак супруга;
- мајци која безусловно прихвата свог сина и пружа му уточиште.

Ти стереотипи се потом стабилизују као оријентир свести. Не користите их у својим текстовима ни као називе ни као начин размишљања ни као стилске фигуре. Не зато што жене не би могле имати побројане особине, него због тога што стереотипи те карактеристике везују искључиво за њих.

Проводити живот у наведеној распетости није ни добро ни пријатно. Изграђивање мушког патријархалног идентитета јесте сурово, али није бескорисно. То је начин на који се патријархати производе, одржавају и обнављају. Пошто за друго не знамо, спремни смо да их схватимо као природне и једино могуће друштвене поретке. И не само поретке, него и филозофске и научне системе. Марина Благојевић тачно примећује: „Мислим да у ствари ми не унемо уопште да мислимо изван андроцентричних принципа мишљења, који наравно почивају на андроцентричном поретку у реалности, и да управо зато ми не можемо ни да замислимо нешто друго и другачије. Одавде, са овог места, највише докле можемо да досегнемо јесте отпор, критика, негација мизогиније.“

Благојевићева мисли да мизогинију, иако је универзална, треба сагледавати у сваком појединачном друштву посебно јер неке његове особине могу бити „довољни услови“ да се она распламса. У Србији деведесетих рат је, пише она, уништио патријархалну свакодневицу. Мушкарац више не издржава породицу, дакле, не може да одигра своју основну улогу у друштву. Уз то, жене често раде да се преживи. Мизогинија у таквим околностима надокнађује изгубљени мушки идентитет и мушкарцима пружа осећање заједништва.

Та ауторка је анализирала популарне мизогине текстове из деведесетих и издвојила три таласа српске мизогиније.

1. Мржњу према женама јавно испољавају и грађанскодемократски и ултрадесни и клерикални кругови. Заједничка им је брига за Српство и за забрињавајући пад наталитета оптужују себичне жене. А када жене пред Скупштином затраже да се у продавнице испоручи храна за бебе, „родољуби“ им поручују да доје децу као њихове мајке и бабе.

2. Потом су јавно нападане жене на власти и феминисткиње. Чињеница да су политике које су заступале те жене биле различите мање је важна од „чињенице“ да су „све жене исте“. У тој атмосфери Мира Марковић и Даница Драшковић служе као политичко отелотворење митолошке зле жене која мужа наводи да чини зле ствари.

3. Српски мизогини језик има једну специфичност јер га је обликовала политичка пропаганда против етничког непријатеља. Србија је

последње уточиште мушкости. То је земља изворно невиних ратника и сељака, која пркоси модерној декадентној цивилизацији. Али, те аутентичне мушке вредности нису угрожене само извана, него и изнутра, од жена. Супротно универзалном стереотипу о мушкој рационалности, у Србији су прорачунате и рационалне жене. Оне су поистовећене с декадентном културом и оне аутентичне мушке вредности уништавају средствима те културе: пишући, критикујући, захтевајући.

Слика жене у новинама

Информативне новине под императивом тржишта почињу да формирају посебне рубрике за текстове о слободном времену и приватности жена и мушкараца. Индикативан је пример београдског недељника *Блиц њуз*, који је једно време имао посебне рубрике *Жена* и *Мушкарац*. Те и друге новине почињу да поштују реалност: у продавницама је све више препарата за негу мушког тела, мушкарци су у истој мери као и жене заинтересовани за то како ће изгледати, брижљиво одабиру одећу и обућу, сами се брину о уређењу куће или стана и занима их где шта могу да купе јефтиније. Планетарна популарност женских звезда филма и музике очито је домаће новине ослободила потребе да мистификују трудноћу и порођај. Поред фотографија жена које не скривају свој велики стомак или мушкараца који присуствују порођају у породилишту, нема превише смисла исписивати препоруке о одабиру трудничких хаљина или тактике којима ће нове мајке повратити изгубљену сексуалност и сачувати новог оца од послепорођајног шока.

Хетеросексуални секс је, додуше, и даље захвална тема за квазипсихолошку типологију мушке и женске сексуалне тактике и било би занимљиво истражити какав ефект изазивају у публици. Такви новински текстови би били добра противтежа типолошким новинарским претензијама. У београдском недељнику *Рейоршер* из марта 2002. године женама се тако, уз прецизну типологију мушкараца: *салонски еџибициониста, редуша, оријентални џиџи, стресни колерик, шмекер — неодољив, мамин син, сјорџски џиџи*, саветују и различити приступи мушкарцима. А концептуалне претензије сталне *Полиџикине* колумне професора Универзитета у Крагујевцу Јове Тошевског су очигледне. Провера њиховог деловања на публику била би још занимљивија од провере утицаја непотписаних „психолошких“ типологија у другим новинама.

У новинским рубрикама које се тичу приватности више нема тако строге поделе на мушке и женске послове и склоности. Готово обавезно новинарско питање свакој јавној личности јесте како проводи сло-

бодно време, на које мушкарци сада без nelaгоде одговарају да је најквалитетнији део њиховог живота у породици и уском пријатељском кругу. Они публици препоручују своје омиљене рецепте, кулинарске тајне и сл. Притисак тржишта чини рубрике о слободном времену родно егалитарнијим, што је до само пре неку деценију било незамисливо. У новинама су постојале такозване женске стране, а новинарке и новинари који су писали текстове о уређењу куће, васпитању деце, здрављу или исхрани нису могли да претендују на то да се озбиљно баве својим послом.

Известан помак уређивачке политике је очигледан, међутим, он се и даље тиче само приватне сфере. И то не сасвим. На шаву који спаја јавно и приватно, у текстовима о популарним моделима забаве није могуће не препознати стари ригидни стереотип о жени. Оној жени која из неверава очекивања патријархалног друштва. Та жена обично има ниско или недефинисано социјално порекло, нема образовање и живи супротно свим етичким нормама своје заједнице. Персонификована је у два главна медијска лика: **певачица турбофолка** и **спонзоруша**.

Прва јунакиња има релативно дугу медијску историју модификација. У јавност ју је избацио филм, *И Бој створи кафанску певачицу*, на пример. Али је њено појављивање на телевизији и у новинама било цензурисано. Њен лик је постао општепознат испод те цензуре и формирао се од прича из кафана поред магистрала. Тада се звао **певаљка**. За њен нецензурисани медијски лик, када је почела да пева **народњаке**, пресудно је стереотипно објашњење прилагођавања руралног идентитета урбаном миљеу. Пошто је искорењена са села, а жели добро да живи у граду, лако прелази једину степеницу до тог циља: постаје љубавница моћног политичара који јој отвара врата дискографских кућа. Тако њену „праву природу“ није успео да обузда ниједан од два патријархална система вредности: ни сеоски ни градски. Како се друштво криминализовало деведесетих година, она постаје пратиља криминалних група које имају све више финансијске моћи и постаје **дива** слоја који ју је уздигао. Касније, како је највећи део програма комерцијалних телевизија и садржај текстова све бројнијих таблоида постајао такозвани **турбофолк**, **певачица турбофолка** постаје медијски идол највећег дела тинејџерки.

Друга јунакиња је директна последица криминализованог друштва деведесетих година и регрутује се из свих нагло осиромашених слојева градског становништва. Она није прешла пут од села до града па се њен „неморал“ не везује за противречности прилагођавања сеоског становништва граду. Али је она ипак типичан део публике неофолка. Та девојка је без икаквих скрупела према материјалној беди своје заједнице и њој наочиглед носи скупу гардеробу, вози се у статусном симболу сво-

јих спонзора — ципу, прима на поклон накит, чак и стан ако има среће. Не брине о свом образовању ни својој будућности и директно из школске клупе прелази за сто ресторана високе категорије. Евентуално размишља о томе да постане козметичарка, манекенка или власница агенције за пословну пратњу. И зато је аутентична градска срамота, којој не треба допустити да изиђе из свог природног окружења: **сплава**.

Мешање различитих критерија — моралности, порекла и образовања — да би се у новинама представила ова два женска лика слабо прикрива прави стереотип на основу кога су створени. То је изразито негативан стереотип о женској превртљивости и његова метастаза: стигма о урођеном женском промискуитету. Овакве текстове, ако имају претензију да буду сликовити, прате и фотографије полуголих певачица „народњака“. Те фотографије се не схватају онако како их је једино логично читати: као медијску робу коју продају алузије на секс, него као очит доказ есенцијалног женског промискуитета. Фотографијама полунагих певачица „народњака“ у аналитичким недељницима речито се илуструје и њихова неинтелигенција/некомпетенција, то јест то да осим тога што се обнажују, немају шта да понуде. Стално новинско место за то су рубрике у којима се објављују „бисери лупетања“ јавних личности.

Стереотип женске превртљивости и стигма урођеног промискуитета жене у наше време оживљени су у још две новинске рубрике: друштвеној и црној хроници. У питању су текстови о трговини људима, чије су жртве најчешће жене и деца. Од распада социјалистичког блока земаља, сиромаштво у Источној Европи покренуло је миграциони талас жена које су прве добиле отказе, или за себе нису виделе никакву шансу, и у тим земљама подносиле најгоре облике беде. То је, међу осталим разлозима, основни мотив многих жена Источне Европе да посао потраже у другим државама. Из те намере завршавале су као жртве трговине. Од средине деведесетих година Србија и Црна Гора није само одредиште на које ове жене доспевају нити само транзитни пут за западне земље, то је држава порекла жртава. Како пише Јелена Бјелица [2002], новинарка која је написала приручник о томе како истраживати ову тему, медији стварају нове негативне стереотипе о женама жртвама трговине и не приказују проблем онаквим какав он јесте. О трговини женама и децом пишу се сензационалистички текстови да би новине профитирале.

Препоруке

Свенка Савић, професорка анализе дискурса на Филозофском факултету у Новом Саду, једина је код нас израдила експлицитан кодекс несексистичке употребе језика [Savić 1998]. Она је од 1990. до 1996. године анализирала називе за занимања и титуле жена у *Полиџици*, *Дневнику* и *Нашој Борби* у свим њиховим рубрикама, осим у огласима и конкурсима. Сажете, њене препоруке гласе:

- **Доследно употребљавајте именице женског рода за занимања и титуле жена.** У новинским текстовима у тим случајевима користи се и мушки и женски род, али с неједнаким значењем. Ако је занимање или титула у мушком роду, онда то углавном значи да новинари и новинарке уважавају жену о којој пишу, а уколико користе женски род именице, показују презир према њој. Тај њихов став често се преноси и у насловни блок, најупадљивији део текста, који публици сугерише кључ за читање. Доследна употреба именица женског рода омогућава да се избегне овај начин поштовања жене а истовремено је жена представљена и као припадница свог рода и као стручна особа. Не поступајте, дакле, овако:

Наслов:

Умрла је *доктор* Зора Глигоровска

Поднаслов:

У Скопљу је јуче, после дуге и тешке болести, преминула *примаријус доктор* Зора Глигоровски (1924), *доајен* психијатрије у Македонији

Наслов:

Реч *госпође министарке*

Поднаслов:

Актуелни *републички министар* за културу, *председник* Управног одбора Радио-телевизије Србије и *доктор* књижевности Нада Поповић-Перишић, дозволила је себи да... брани одлуку...

● Не користите род жене о којој пишете да бисте публици указали да се огрешила о очекивања заједнице и не употребљавајте титуле и занимања у граматичком женском роду да бисте је омаловажили. Избегавање родне дискриминације надређено је праву на политичку борбу. Имате на располагању друга језичка средства за њу. Немојте, дакле, поступити на следећи начин:

Наслов:

Хумане жене

Надаслов:

Нема независног судства, каже Горица Гајевић, *шефица* социјалистичког посланичког клуба...

Наслов:

Другарица у државном авиону

Текст:

О Мири Марковић која је приватно у Љубљану путовала државним авионом.

● Женску особу можете економично именовати и само презименом. За то су подесни облици Тачерова, Плавшићева, Пешићева и сл.

● Именице женског рода за занимања која се тек однедавно појављују код нас правите на уобичајен начин: фудбалерка, хакерка, менаџерка.

● Уколико не можете лако направити женску форму од мушке, као у случају ватрогасац, телохранитељ, бодигард, користите образац жена+именица у мушком роду: жена ватрогасац, жена телохранитељ, жена бодигард.

● Женску особу о којој пишете не везујте за мужа. Не пишете Бил и Хилари Клинтон, него Бил Клинтон и Хилари Клинтон. Не пишете Стигао је Михаил Горбачов са супругом, него Стигли су Михаил Горбачов и Раиса Горбачов. Ово се нарочито односи на брачне парове који имају различита презимена.

● Не истичите брачни статус женске особе о којој пишете, коју цитирате или с којом разговарате. У српском језику, као и у толиким другим језицима, томе служе именице **госпођица** и **госпођа**. Избегавајте их обе зато што је брачни статус приватна ствар жене и у највећем броју случајева није релевантан за ваш текст. Он директно изражава зависност жене од мушкарца.

● Не третирајте жене као украс човечанства, којем је потребна мушка заштита. То најчешће подразумевају именице **дама** и изрази **лепши/слабији пол**.

● Поштујте принцип симетрије: ако не мислите на конкретне особе, занимање и титуле пишете и у мушком и у женском роду: **политичари** и **политичарке**. Ако је занимање/титула претежно мушка, ставите мушку именицу на прво место: **фудбалери** и **фудбалерке**. Уколико је занимање/титула типично женска, на прво место ставите женску именицу: **васпитачице** и **васпитачи**.

● Занимање и титулу у неким контекстима неутрално можете изразити и другачије: **професура** уместо **професор/ка**, **председавање** уместо **председавајући/ћа**, **наставничко звање** уместо **наставник/ца**, **у настави раде** и сл.

● Принцип симетрије поштујте и у случају заменица: **он** или **она**, **он** и **она**. Множински облици заменица су неутралнији па их треба чешће користити: **они** и **оне**.

Неке препоруке у писању не могу доследно да се проведу без штете по стил. Симетрично навођење именица женског и мушког рода често је стилски незграпно, што се види и на многим местима у овом приручнику. Овај текст је великим делом практикум, жанр препун директног обраћања публици, говорних чинова који, поред свести о професији којом се особа бави, аутоматски укључују и свест о њеном роду. Моја ситуација је по томе слична ситуацији особе која проповеда у цркви или држи политички говор, која „види“ своју публику и која јој се обраћа са: *браћо и сестре, браћани и браћанке...* Зато је стилска дотераност овде занемарена.

У писаним жанровима високог теоријског нивоа довољна је напомена да се једна форма — мушка или женска — користи у значењу неутралног рода. Редакције се такође могу одредити за то да једном формом — именицом мушког, односно женског рода — означавају општи род у текстовима с апстрактнијим темама, што би се могло назначити у импресумима. Занимања и титуле запослених у редакцијама у импре-

сумима ваља означавати именицама чији граматички род одговара роду особе која обавља занимање или носи титулу. На том месту занимања и титуле могу се означити и на други начин:

- глаголом: уређује, припрема за штампу + име и презиме особе;
- именицом која значи занимање: уреднички колегијум/савет, редакција, лектура, коректура, редактура + име и презиме особе уместо: уредник, новинари, лектор, коректор, редактор...

Из рада [Bjelica 2002] преузете су препоруке за писање о трговини женама.

- Протокол Уједињених нација о трговини људима одређује ту појаву овако: „Врбовање и/или превоз, пребацивање, скривање и примање особа употребом силе или претњом и другим облицима присиле, отмице, преваре, обмане, злоупотребом ауторитета или положаја претпостављеног, преваром или другим облицима принуде у циљу сексуалног или економског искоришћавања ради стицања профита и користи трећег лица и/или групе (макроа, сводника, трговца, посредника, власника бордела и других послодаваца, клијената или криминалних група).“ Према последњој процени из 1998, у свету је продато и купљено између 700.000 и 2.000.000 жена и деце. Тај криминални посао донео је трговцима и трговкињама људима од 1990. до данас 7—13 милијарди долара годишње. Амнести интернешнл процењује да у свету данас више од 23.000.000 људи ради под присилом.
- Претходном појму близак је појам кријумчарења људи, али се они разликују у кључној ствари: жртва трговине људима нема слободу избора и зато их не треба наизменично употребљавати. Крујумчареном особом се може трговати, али то није обавезно. Људима се шверцује искључиво међу државама, али се трговина људима може одвијати и у границама једне државе.
- Будите пажљиви кад у овом случају користите реч проституција. Жене којима се тргује нису је саме изабрале. Оне су на њу присиљене и онеспособљене су да побегну од особе која их третира као власништво. Оне нису у положају западноевропских проститутки које су установиле слободну проституцију и саме изабрале да на тај начин зарађују за живот.
- Бјелица препоручује да употребљавате званичну међународну тер-

минологију када пишете о овом облику криминала:

Трафикинг (*trafficking*) — Боље је да користите израз **трговина људима** јер има недвосмислено и већини публике разумљиво значење. Страна реч није значењски прозирна.

Трговина женама (*trafficking in women*) — из истог разлога је боље решење од **трафикинга женама**.

Особа којом се тргује (*trafficked person*) — жртва трговине, особа која је врбована, транспортована, купљена, продата, пребачена или скривана да би је неко сексуално или економски искоришћавао ради профита или користи других.

Земља порекла (*country of origin*) — земља из које потичу особе којима се тргује.

Земља примања (*receiving country*) — земља одредиште особа којима се тргује.

Транзитна земља (*transit country*) — земља на путу између земље слања и земље примања, често ради припреме лажних пасоша, брачних докумената, виза итд.

Трафикер (*trafficker*) — физичко или правно лице које изврши, намерава да изврши, учествује у врбовању, транспорту, куповини и продаји људи. И у овом случају је боље употребити домаћи израз јер је значењски прозиран: **трговац/киња**.

Јелена Бјелица у свом приручнику преноси резултате анализе текстова о трговини женама женске групе Астра. Активисткиње те организације обрадиле су више од 100 новинских текстова које је од 1998. до 2001. сакупила Асоцијација за женску иницијативу из Београда. Дневне новине *Полиџика*, *Блиц*, *Данас*, *Глас јавности* и *Вечерње новости* нису у једнакој мери писале о трговини женама, али су о њој извештавале углавном на исти начин, слично именујући њене актере и жртве. Трговина женама, децом и мушкарцима назива се **проституцијом**, **шверцом**, **балканским бизнисом људским телима**, **трговином белим робљем**, а веома ретко својим правим именом: **трговина женама/људима**, који јасно указује на суштину проблема.

Неупоредиво је више израза за жене жртве трговине него за трговце:

● Проститутке — овај назив повлачи особине: преплашене, младе, неплаћене, протеране, увозне, проститутке на аукцији, пријатељице ноћи, продавачице сексуалних услуга, жене које продају љубав, лепотице ноћи, даме за забаву, дружбенице, кандидаткиње за најстарији занат, даме сумњивог морала, продавачице љубави, сексуалне раднице, јефтине продавачице љубави;

● Робље — с варијантама: бело робље, беле робиње, секс робиње, модерне робиње, робиње са тротоара, женско робље;

● Изрази згодне девојке, даме, хостесе, несрећнице, наивне девојке, наивне и заведене жене, свеже месо, секс предмети, неке чудне студенткиње, увезене девојке, лаковерне, покупљене са асфалта, ноћна радна снага, инвентар овдашњих кафана, илегалке, штићенице, свежа крв за Запад, роба, имигранткиње, роба са истока за камионџије, јефтина радна снага;

Насупрот претходним називима, имена за трговце је мало:

● Макро, сводници, газде, власници, шверцери.

Посебну групу чине називи који жигошу албанску националну заједницу, као групу за коју се претпоставља да је у овом послу веома активна:

● Албанска мафија, албански власници, шиптарска мафија, будући макрои — етнички Албанци, албански менаџери, некадашњи чланови ОВК, Албанци, албански криминалци, албанске силеџије, албански гангстери.

Оваква имена замагљују трговину женама јер не говоре ништа о улози особа које женама тргују. Додатни проблем ствара везивање овог криминала за албанску националну мањину зато што се прећуткује да се њоме бави и српска већина. Наведени термини, осим што нису јасни, учвршћују постојеће стереотипе о жени жртви трговине људима: наивност, непромишљеност и неморал.

Израз **бело робље** Јелена Бјелица не препоручује. Тачно је да је жена којом се тргује у ропском положају: она је под сталним надзором да не би могла побећи, одузета су јој документа, ради а нема приступ својој заради. Овај израз је крајем XIX века у Енглеској заиста и имао то значење, али га је у међувремену изгубио. Данас је то фраза која не обухвата обојене жене и жене других етничких група. Израз, поред тога, дехуманизује жене јер их не означава као људска бића.

Националне мањине

У Кладову

Висок стандард Рома

Кладово — Проблем ромске заједнице, за разлику од већине градова у Србији, у општини Кладово готово да не постоји. Наиме, припадници националне мањине Рома саставни су део укупног становништва и ни по чему осим по боји коже се не разликују од осталих грађана ове подунавске општине.

Нема значајнијег руководећег места, као и професије коју не обављају припадници ромске заједнице који себе и не доживљавају као другачије, нити било чиме угрожене. Можда је узрок овако успешне интеграције у друштву, како сами истичу, и у високом степену образованости, као и култивисани начин живота у делу града који има потребну инфраструктуру.

Међу бројном колонијом наших суграђана који живе и раде у земљама Западне Европе, налазе се и Роми из Кладова, Брзе Паланке и Подвршке и то највише у Француској, Аустрији и Данској. Стечен новац далеко од завичаја најчешће улажу у лепе и модерне куће, а такође и у започињање својих приватних делатности.

У огромном броју текстова о насиљу над Ромима, нехигијенским насељима у којима живе, о зачараном кругу беде који је ову заједницу сместио на маргину друштва, ова кратка вест јесте новост. У општини Кладово, обавештава нас новинар, већина не придаје никакву важност „боји коже“ мањинских Рома, они се због тога не осећају различити од већине, нити их већинско становништво било чиме угрожава. Роми, као и остали, живе у делу града који има инфраструктуру задовољавајућег квалитета, образовани су, баве се различитим професијама и налазе се на управним функцијама.

Међутим, ова вест је занимљивија због једне друге, мање очигледне и мање изненађујуће особине. Њена реторика је добар показатељ несигурности већинских редакција када треба да пишу о мањинским етнич-

ким заједницама, чак и кад њихова уређивачка политика није дискриминативна. Овај текст објављен је у београдском дневнику *Данас*, новинама које припрема редакција чија се политика од оснивања у другој половини деведесетих година отворено супротставља етнонационалистичкој идеологији. Неколико је разлога ове новинарске несигурности, али треба поћи од околности у којима се ова вест појавила.

Етничке теме постале су у медијима у Србији политички употребљиве када се распала бивша Југославија, а број текстова о народним мањинама растао је током последњих ратова вођених у име етничких идентитета. Највећи део тих текстова третирао је етничке мањине као опасност по српске националне интересе и изазивао у већинској јавности мржњу према њима и страх од њих. Марта 2002. године, у време када је објављена ова вест, етнички ратови су се завршили, режим који их је водио доживео је пораз, али је за собом оставио отворен српско-албански сукоб на југу Србије и на Косову и Метохији, као стални извор вести о међуетничком насиљу — у другом случају сада према Србима. После смене власти 2000. године, званична политика државе у овом домену је друкчија. Нова власт је схватила да од квалитета права која гарантује етничким мањинама увелико зависи успех њеног европског политичког курса. Она од тада званично наглашава демографску чињеницу да је земља етнички хетерогена, а савезна влада почиње правно да регулише статус националних мањина по угледу на европска законодавства. Влада је потписала важан европски документ *Оквирну конвенцију о заштити националних мањина* 11. маја 2001. године; 27. фебруара 2002. године савезни парламент усвојио је *Закон о заштити права и слобода националних мањина*; влада се припрема да прихвати и други значајан европски документ из ове области: *Европску повељу о регионалним или мањинским језицима*; преговора с владама Хрватске, Мађарске, Румуније и Македоније о билатералним мерама заштите националних мањина, а и друге домаће законе усклађује с европским стандардима заштите мањина. Ове политичке и правне потезе пратила је једно време и кампања Савезног министарства националних и етничких заједница за међуетничку толеранцију.

Уз то, део невладиног сектора чија је делатност надгледање стања људских права у Србији прати и фактичко стање људских права мањина, проверава уклађеност домаћих закона и утврђује степен достигнутог европских стандарда. Тако је једна мултидисциплинарна стручна група сачинила истраживачки извештај у коме се може сазнати и то колико су мањине обавештене о правима која им гарантује нови закон о заштити мањина [Manjine 2002]. Резултати тог истраживања, које је водио психолог Миклош Биро септембра 2002. године, показују да велики проценат људи из мањинских нација не зна која им права гарантује но-

ви закон, да сумњају у могућност остварења неких својих права, али и да не захтевају права већа од оних које им гарантује закон⁶.

Ни разлог другачије званичне политике према мањинама, као ни фактичка етничка хетерогеност у Србији, нису очигледни сами по себи. Етничку разноликост из стварности мора да прати адекватна реторика да би је већинска јавност приметила, а потом и респектовала. Овде важи принцип по коме се замишљају све заједнице људи који се међу собом никад неће упознати нити ће чути једни за друге. Државна заштита етничких мањинских идентитета мора да има идеолошку подлогу коју ће етничка већина прихватити и као свој најбољи интерес. Најефикаснији начин да се то постигне су идеолошки дискурси. Оквир високих стандарда мањинске заштите у Европи су идеолошке реторике мултиетничности и мултикултуралности. Релативно нове и у тамошњим државама, оне почињу да се појављују и у медијима у Србији, али су још далеко од тога да надвладају реторике претходних двеју званичних идеологија: етничког национализма и националне једнакости самоуправне Југославије. За веома кратко време влада и невладин сектор нису ни могли да изграде идеолошки оквир у који ће сместити своје политичке потезе и којим ће оправдати различита научна истраживања у овом домену. И у томе је један узрок новинарске несигурности кад треба писати о етничким мањинама у Србији.

Ако попут аутора текста објављеног у дневнику *Данас* одлуче да извештавају или пишу о етничким мањинама без намере да их дискриминишу, новинари и новинарке ће се углавном одредити за једину недискриминативну реторику која постоји у земљи: дискурс *националне равноправности*, званичну идеолошку наратију бивше Југославије. Та наратија била је саставни део свих јавних дискурса у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, конституисала се веома дуго и обликовала је мишљење неколико генерација новинара и новинарки које и данас пишу за новине. Те генерације, осим тога, памте етнички и верски хетерогену Југославију као земљу у којој није било ни наговештаја потоњих међуетничких ратова па пораз наратије националне равноправности у ратовима деведесетих година зато не умањује њену концептуалну снагу и њен недискриминативни карактер.

Новинари и новинарке се у овоме не разликују од других људи: и њихово знање о друштву обликује дискурс. Тај процес почиње веома рано и траје дуго, али пошто је у питању конструкт, исход није увек успешан и зависи од промене политичких околности.

Књижевница Дубравка Угрешић овако је то описала у једном есеју: „У првом разреду основне школе била сам очарана својим уџбеником. Очарале су ме шарене сличице. Слова сам брзо савладала, али те сличице... Оне беху прва узбуђујућа информација о свету пуном јарких, ја-

сних боја. Мој социјалистички уџбеник пропагирао је братство и јединство међу народима и народностима Југославије. На сличицама су били мали људи, различито обучени. Једни су имали на главама фес, други капе, трећи шешире, једни су имали на ногама опанке, други чизме. Те мале људе из уџбеника никад не видех у свакодневном животу. Виђала сам их тек касније, на фолклорним фестивалима. Зато сам наравно одрастала уверена да су људи једнаки и да се само различито облаче. Каснија путовања у разне крајеве Југославије ме нису уверила да су њихови становници сплет различитих народа и народности, као што ме је учио мој уџбеник. Иако ни касније нисам успела да упознам никога ко би носио фес, усвојила сам правила из уџбеника и трудила се да поштујем разлике између тог невидљивог феса и капе. Мој социјалистички уџбеник ме је управо учио томе да су сви људи на земаљској кугли браћа, како бели, тако и црни и жути. Сличице на којима су била насликана деца, обојена жуто, црно и бело највише су будиле моју машту. Јер жуте и црне деце у свакодневном животу нисам виђала. Ни касније, када сам била већ одрасла. Југословенска пропаганда мултиетничког и мултикултурног друштва исказала се као неуверљива, звучала је неуверљиво, и много касније када су капа, фес и шешир заратили тврдећи да не могу живети у једној држави, заговарала сам југословенску мултикултуралност. Ту идеју није прегазио само рат, пала је на првом испиту и у неком центру за бегунце у иностранству, јер југословенски бегунци често нису хтели да буду смештени на истом месту са себи једнаким несрећницима других боја. Тако егзил може бити и повратак у ретроутопију, у сличице из неког старог уџбеника.“ [Ugrešić 2000, 108—109]

Корен идеологије основношколског уџбеника о којој пише Дубравка Угрешић био је у званичној идеологији бивше Југославије. Главна обележја дискурса те идеологије, како их је описао политиколог Дејан Јовић, јесу једнак политички третман свих етничких заједница и потпуно одсуство данас толико важних политичких појмова *мањине* и *већине* [Jović 2001, 2002]⁷.

„У социјалистичкој југословенској федерацији (1945—1992) све етничке групе биле су у мањини: а ипак, конститутивна нарација на којој је био заснован цео друштвени пројекат није признавала појам мањине. Ниједна етничка група у претходној Југославији није била већа од Срба, али су они чинили само 36,3% југословенског становништва у 1981. години. Та највећа етничка група је, дакле, ипак била мањина у Југославији с обзиром на укупно становништво, баш као и свака друга етничка група. (...)

У исти мах, самоуправна реторика југословенских комуниста није садржавала појмове какви су 'мањине' и 'већине'. У етничком значењу, термин 'национална мањина', сматран је застарелом категоријом која

припада старом, предсоцијалистичком вокабулару. Уместо 'мањина' и 'већина', званична класификација правила је разлику између '(конститутивних) народа' и 'народности', остављајући извештајни простор за 'етничке заједнице' у донекле сивом подручју политичког речника. Шест словенских конститутивних народа није сматрано 'мањинама' ни на једном делу југословенске територије, чак ни у оним областима где су били у мањини (на пример, Срби на Косову, Хрвати у Војводини или Босни, итд.). Према томе, за разлику од Италијана, Албанаца и Мађара, они нису имали никакву институционалну заштиту која би иначе пратила њихов 'мањински' статус (аутономне области, издавачке куће, новине, засебне школе, итд.). Ни народности нису биле третиране као 'мањине'. Тамо где су чиниле већину локалног становништва (као Албанци на Косову), њихов положај био је институционализован. Тамо где су били у мањини (као Албанци у Македонији, Италијани у Хрватској и Словенији, Мађари у Војводини) — њихов статус се није много разликовао од статуса 'конститутивних народа' у областима где су они били у мањини.“ [Јовић 2002, 114—115]

Југословенска федерација није била демократска држава, пише Јовић, па њена идеологија није ни могла да оперише појмовима *већине* и *мањине*, карактеристичним за представничке демократије. Данас су, међутим, ти појмови од највеће политичке важности кад је реч о достизању европских стандарда заштите националних мањина у Србији. Јер, институционализована заштита мањинских идентитета нема смисла ако се не призна фактичко постојање етничке већине и етничких мањина.

Балканска штампа о својим националним мањинама

Једно скорашње истраживање извештавања и писања о етничким мањинама у десет земаља Балкана показује да оно директно зависи и од политичких околности у држави и од квалитета међуетничких односа. Ово значи да ће број текстова о мањинама расти онда када нема политичке стабилности и када су међуетнички односи нехармонични: писање је тада политизовано и подстиче међуетнички сукоб. Обратно, када се међуетнички сукоб смири, новине неће писати о мањинама и игнорисаће теме које их се тичу, а ако међуетничког сукоба нема, већинска штампа писаће о својој мањини у суседној држави. Новински текстови о етничким мањинама пишу се на основу стереотипа о већинско-мањинском односу. Етничким разликама се приписује политичка важност: или су оне опасност по национално јединство или су сигнал могућег политичког сукоба. Тако штампа рефлектује етничку дистанцу и

неповерење већине према мањинама по принципу: сви су они исти. Већинској публици типична мањина представљена је много чешће као недиференцирани, углавном мушки колектив, него преко индивидуалних актера. У свакој држави се, скоро без изузетка, о једној етничкој мањини пише дискриминативно: било зато што је бројна, било стога што се кроз историју сукобљавала с етничком већином. Пораст броја таблоида на Балкану има везе с писањем о већинско-мањинским односима и тиче се квалитета текстова о мањинама. Супротно јутарњим дневницима, таблоиди деполитизују извештавање о мањинама, у њима је мање анализе и интерпретације, али су им текстови поједностављени, сензационалистички и често дискриминативни. Етнички актери махом нису визуелно приказани, а немају ни прилику да сами тумаче своје деловање. Жене из етничке мањине додатно су дискриминисане: приказане су углавном као пасивне сведокиње или жртве сукоба. [Milivojević 2001]

Сњежана Миливојевић, професорка комуникологије из Београда која је водила ово истраживање, закључује текст препоруком већинској штампи да постане осетљивија на етничке разлике. Прво, због тога што су те разлике традиционално политизоване и као такве подстичу сукобе. И друго, успешна транзиција балканских земаља зависи од укључивања мањина у јавни живот јер у региону нема етнички чистих држава.

Стереотипи Срба о другима и себи

Да би новинари и новинарке већинских редакција постали осетљиви на аутентичне мањинске етничке идентитете, да би њихови текстови били реалистичан опис живота народних заједница, треба да почну да коригују стереотипе на основу којих се пише о мањинама.

Истраживање аутостереотипа и хетеростереотипа Срба у Србији водили су социјални психолог Драган Попадић и психолог Миклош Биро 1997. године на територији Србије без Космета.

Према налазу ових аутора, „Аутостереотип о Србима је изразито диференциран, састављен искључиво од позитивних и веома изражених особина. Срби су гостољубиви, поносни, осећајни, храбри, воле друге народе, искрени, несебични, паметни, поштени, чисти, љубазни, цивилизовани. Једине особине које су нешто мање изражене јесу: вредни, културни и мирољубиви.“ [Stereotipi 2002b, 44]

Представе Срба о другим народима изгледају овако:

1. Једина нација о којој су Срби изградили позитивну представу су **Мађари**: они су чисти, културни, вредни, цивилизовани и паметни.

2. **Македонце** Срби виде као гостољубиве и осећајне и, у нешто нижем проценту, као мирољубиве и љубазне; не приписују им негативне особине, али ни много позитивних карактеристика.
3. **Слика Словенаца** у очима Срба нешто је позитивнија од оне коју имају о Хрватима: Словенци су чисти, културни, вредни, цивилизовани и паметни; они су ипак и хладни, себични, неискрени и не воле друге народе.
4. Срби верују да су најизразитије особине **Црногораца** понос и лењост, а потом храброст и гостољубивост. Срби Црногорце доживљавају као сличне себи и као нацију која има више позитивних особина од других нација, али не у мери у којој су заступљене међу Србима.
5. **Румуни** и **Бугари** у српским очима не поседују ниједну изразиту позитивну или негативну особину, опажају се као прљави и нецивилизовани, односно неискрени, себични и свадљиви.
6. **Хрвате** Срби квалификују и позитивним и негативним особинама: с једне стране, Хрвати су чисти, вредни, културни и цивилизовани, а с друге, Срби им приписују неискреност, хладноћу, себичност, свадљивост, непоштење, као и то да не воле друге народе.
7. **Муслимане** и **Албанце** Срби виде изразито негативно и не приписују им ниједну позитивну особину. **Муслимани** су примитивни, неискрени, не воле друге народе, прљави су, некултурни, свадљиви, глупи, они су кукавице и лењи. **Албанци**, по Србима, не воле друге народе, прљави су, некултурни, дрски, неискрени, свадљиви, себични, глупи, хладни, кукавице. Они су такође лењи и негостољубиви, али те две особине немају у мери у којој имају остале побројане карактеристике.

Препоруке

Писање и извештавање

Стандарди писања и извештавања о етничким мањинама у стабилним земљама постају део новинарског заната, али ни тамо они нису сасвим задовољени. Ипак, тамошње редакције имају више искуства, факултети на којима се студира новинарство уводе посебне курсеве за извештавање и писање о етничким мањинама, оснивају се институти који се баве оваквим извештавањем, а о његовим проблемима се отворено говори.

Двојица америчких професора новинарства навела су неколико тема о којима размишљају и на којима раде људи који се баве овим сектором. [Anderson/Itjul 2001, 240—245] Њихови саговорници истакли су следеће:

- Обучавање студената и студенткиња новинарства о културној разноликости доноси резултате. На таквим курсевима од њих се тражи да пишу о културама и људима које не познају. „Један [новинар] писао је о локалним мексичким ресторанима и онима у којима се свира црначки соул, док је други писао портрете локалних новинских издавача латиноамеричког и афричког порекла. Од студената се тражило да најмање трипут посете људе о којима су писали.“
- Запошљавање људи из мањинских заједница у већинским редакцијама доприноси тачнијем и бољем извештавању о мањинама.
- Наглашава се да редакције треба да схвате да је овакво извештавање потребно и исправно; уредништва истовремено треба да убеду мањинске групе да их више неће занемаривати.
- Доследно дневно праћење мањинских тема постигло би се образовањем посебног сектора. „То не значи да ће само из њега стизати текстови о мањинским питањима. Али, ако хоћете да разумете једну заједницу и њену историју, потребан вам је секторски новинар.“
- Разноликост америчких култура у редакцијама није схваћена као предност, него као обавеза. Циљ извештавања о разноликости, напротив, јесте да она буде прихваћена као предност.

Андерсон и Итјул су дали и неколико упутстава како пратити етничке мањине.

● **Обезбедите доследно дневно покривање.** Као и код нас, извештаји и текстови о различитим културама имају у новинама предвидљиве поводе. То су углавном значајни датуми из историје заједнице. „Читаоцима се даје поглед на културу, али не и пун увид у њу. Годишње прославе не могу читаоцима у целости да пруже увид у једну заједницу. Она треба да се покрива дневно.“

● **Упознајте заједницу коју покривате.** Етничке заједнице о којима пишете нису монолитне, њих сачињавају веома различити људи, који о важним питањима имају различита мишљења. Мишљење једног човека који је ваш извор информација о етничкој заједници не представља мњење те заједнице.

● **Успостављајте мултикултуролошке везе и пријатељство.** Одлазите на места на којима се окупљају људи који припадају нацијама и културама које не познајете и тражите начин да с њима нађете нешто заједничко.

● **Превазиђите предубеђење о људима који су опхрвани проблемима.** Текстови с оваквом поентом су чести у новинама. Новинари се концентришу само на људе који сензационално успевају да победо своје сиромаштво, незапосленост...

● **У текстовима укључите мањинске изворе у доминантну групу.** Ова препорука подразумева неколико начина представљања својих извора. Прво, у текстовима којима тема нису мањине, тражите мишљење и информације од људи из мањинских заједница. Настојте, даље, да своје мањинске изворе представите и фотографијом. Треће, не одустајте од тражења других извора из мањинских заједница кад пронађете једног. Томе може помоћи и прављење основне листе мањинских извора, која може да послужи свим новинарима и новинаркама ваше редакције. И четврто, нека ваши мањински извори буду различитих професија.

● **Повремено проверавајте репрезентативност извора.**

● **Немојте претеривати у квалификовању извора.**

● **Уочавајте различитости у културама.**

● **Унесите у редакције властите ставове.** Све редакције имају своје политике и од људи који дођу да раде у њих траже да им се прилагођавају. Не претерујте у тој врсти уклапања у средину.

У својим текстовима именујте људе из етничких заједница неутралним етничким именима и избегавајте она која у српском стандардном језику могу да буду погрдна, чак и ако такво име у другим срединама нема такво значење. У списку који следи етничка имена наведена су у мушком граматичком роду и у множини ради економичности; у ва­шим текстовима треба да се види и етничка и родна разлика. Не користите жаргонска и локална регионална имена за етничке мањине, нити њихове изведенице, јер су махом сва погрдна. Посесивне придеве правите од неутралних етничких назива. Избегавајте личне и посесивне заменице **ми**, **они**; **наше**, **њихово** јер се готово без изузетка злоупотребљавају да би се етничке групе подстакле на сукоб.

- У српском стандардном језику име **Жидови** има погрдно значење. Неутрално име је **Јевреји**, а неутрална изведеница је: **јеврејски**, -а, -о.
- **Шиптар** је име албанског порекла, којим та заједница назива саму себе, али када то чине **Срби** у Србији и на Косову и Метохији, оно обично има погрдно значење. Користите као неутрално име **Албанци** и његову изведеницу: **албански**, -а, -о. Не употребљавајте имена за ову етничку мањину из старијег језика: **Арнаути**, **Арбанаси** и њихове изведенице јер данас имају погрдно значење.
- Име **Роми** предложила је млада ромска елита као неутралну замену за име **Цигани**, за које су друге нације везивале серију негативних стереотипа. Употребљавајте придев: **ромски**, -а, -о.
- Није јасан статус имена **Муслимани** и **Бошњаци** у Србији и Црној Гори па у сваком посебном случају питајте саговорника како ћете поступити. Ово потоње име употребљавајте за муслимане који живе у Босни и Херцеговини. Ту нацију немојте називати **Босанцима** јер именица има регионално значење и односи се на све три нације Босне и Херцеговине. Иста разлика важи и за њихове изведенице: **бошњачки**, -а, -о односи се на нацију, а **босански**, -а, -о на државу и регију.
- Употребљавајте одомаћена имена етничких и расних мањина које живе у другим државама ако она у Србији немају погрдно значење. Рецимо, нема разлога да америчке **црнце** у својим текстовима називате **Афроамериканцима** или **Американцима афричког порекла**.

Косово и Метохија

Ако се понекад упитате зашто нам је држава уопште потребна, требало би да посетите место на којем, као на Косову, држава не постоји.

Тимоџи Гарџон Еш

Новембра 2003. године први пут сам била у Косовској Митровици — српском делу града. Допutoвала сам због посла, обавила га и одлучила да се прошетам. Мој домаћин казао ми је да могу да се шетам ку да год хоћу, но да никако не прелазим реку. Био је духовит, али ипак мислим да то каже сваком ко, попут мене, о Косовској Митровици зна оно што јављају медији. А медији јављају да је то подељен град — дели га река. Тако се упозорење домаћина складно допуњује с јадним знањем на које је човек осуђен гледајући телевизију и читајући новине. Упозорење садржи и нијансу перверзне туристичке привлачности, којој би човек могао да се препусти у подељеној вароши. Нешто као *Kosovo adventures*.

Немам велику туристичку радозналост. Пред путовање нисам обавезно узбуђена, а моју машту слабо распаљује помисао да ћу једно време боравити у ма којем непознатом месту. Уз то, Косовска Митровица не може бити сасвим непозната људима који су све време ратовања у бившој Југославији живели на њеној територији. Ти људи ће у граду очекивати оно што се десило и другим градовима у бившој Југославији. Велико осиромашење и све што осиромашење носи те, можда, рушевине од уличних борби или неког бомбардовања. Осећања попут равнодушности, ужаса или очаја становништва, карактеристична за баналне новинске ратне и послератне репортаже, такав човек неће тражити. И то, најмање из два разлога. Док пролази поред људи, свестан је да та осећања на њиховим лицима не може приметити. А за кратко време, из необавезних разговора могу се чути само њихови ставови, који су слични и другде у Србији. Друго, ако би човек од набројаног и нешто пронашао, било би му тешко да разлучи односи ли се то на те људе или на њега самог. Такав човек радије пожели само да се прошета.

Становништво живи од ситне трговине у уличним киосцима — много више него у било којем другом месту у Србији, ако је судити по броју на брзу руку направљених киоска и тезги. Њих и аутомобила је толико много да се током дана тешко кретати по тротоарима. У једном од тих импровизованих објеката налази се и један фризерски салон. Споменик у облику рударског корита на брду изнад града зато више не симболизује ништа што га данас обележава. Приштински универзитет

пресељен је у монтажну зграду у стамбеном насељу које је вероватно грађено после Другог рата. Иако монтажна приземница, зграда је нова, функционална и светла. Кад се изађе из тог кварта, улицом која га одваја од дворишта једне велике зграде где су сада избеглице, пролазе возила. На једном од њих пише *Carabinieri*. Кад високо возило замакне, укаже се жена, вероватно избеглица. Она качи веш на жичану ограду дворишта према улици. Струје и воде нестаје у непредвидивим периодима. Ипак, људи живе своју свакодневицу и у пролазу се на њима не може видети ништа од последица свакодневних компликација у подељеном граду.

У другој улици, близу аутобуског стајалишта, које је претворено у међуградску аутобуску станицу јер је права станица остала у албанском делу града, постоји мала ћевабџиџица. Њена врата су стално отворена. Простор је изнутра подељен на два неједнака дела фрижидером у коме је изложена роба. У ужем делу — између фрижидера и зида — има места за само једног човека. Ту стоји главни мајстор. Он је нагнут према избочини у коју је смештен роштиљ и стално превће ћевапе. Буквално: 1, 2, 3, 4, н-ти, па опет изнова. Не одмара се ни тренутак. То је тајна доброг рецепта. Његов помоћник прима поруцбине и носи ћевапе на металним тањирима за мале столове у већем делу просторије. Људи се за столовима ритмично измеђују — једни долазе, други одлазе. Мајстор се на њих не обазире, а сталним превртањем меса на жару задаје ритам свима који се налазе у просторији.

Седела сам и у кафићу одакле се могао посматрати бели косовскомитровачки мост, којим су спојени српски и албански део града. Кафић је уређен тако да човека потпуно изолује од спољњег света, који он кроз прозор може да посматра као телевизијски програм — без тона. Иако је моја генерација преко Андрићевог дела рано усвојила познату метафору моста и мада је присвојила хуманистичку ужаснутост због дељења Берлина, ниједна позната метафора моста или подељеног града у том тренутку није била примерена слици која се могла видети кроз прозор. Тако сам после аутоматске помисли на Берлин и одустала од тога да их проналазим. Пијуцкла сам кафу, а људи су радили оно што и иначе раде по кафићима: склапали су послове, чаврљали су или су неког чекали. Пред мостом су стајала двојица војника Кфора или полицајаца Унмика, не сећам се тачно.

Косовскомитровачки мост бих вероватно и заборавила да на кесици шећера која се служи уз еспресо нисам спазила маркетиншки паметно искориштену метафору моста. Кесицом шећера *Caffe bar Dolce Vita* — *Kosovska Mitrovica* препоручује се официјелном идеолошком визијом мултиетничког Косова и Метохије. На левој страни уже папирне кесице отиснута је карта Косова и Метохије, а изнад те мапе — повезујући њене крајеве — стоји косовскомитровачки мост, симбол пожељног заједничког живота српске и албанске заједнице у покрајини.

Развеселило ме је интелигентно искориштавање идеологије у ситно-

сопственичке сврхе јер у том рекламном потезу нема ироније. Тачно је да се прокламована идеологија коси с реалношћу потпуне етничке поделе, али је српски део Косовске Митровице ионако сав пресељен у мале објекте, он урбанистички не постоји. Херметичном простору кафића зато сасвим одговара маркетиншка порука с кесице. Она је један од два канала кроз које спољњи свет прерађен доспева у изоловани простор. Други канал је прозор. Кафић *Слашки животи* изнутра је уређен као било који европски кафић и власнику треба одати признање због паметног искоришћавања најпознатије западне идеологије, заједно с одговарајућим ентеријером.

Ван ситносопственичких циљева, међутим, идеологија мултиетничности на Космету не даје резултат. За њено претварање у живот од јуна 1999. задужен је читав свет посредством цивилне администрације Уједињених нација и безбедносних снага Кфора, којима је војно језгро НАТО. Овај амбициозни међународни пројект од самог почетка се ослањао на слабе темеље, а препрека његовом остварењу неувијено је избила у светску и српску јавност пет година касније, половином марта 2004. године. Међународна управа није створила основу за заједнички живот српске и албанске заједнице на Косову и Метохији. Међународна управа није успела чак ни у томе да спречи терор милитантних албанских група над малобројном српском мањином и уништавање српске културне баштине у покрајини. На Косову и Метохији је од успостављања међународне управе до сада убијено око 1.200 Срба, а из покрајине се иселило 230.000 људи, углавном српске националности. Преко 170.000 Срба живи у изолованим енклавама, без слободе кретања, материјално необезбеђено и без контакта с јавним установама. За ово време порушено је и запаљено око 140 српских цркава и манастира. Ово насиље трпе и друге етничке мањине, ромска и бошњачка. Космет је данас међународни протекторат без статуса и без назнака коначног решења.

Терор албанских група над Србима у покрајини тумачи се у светској јавности углавном као освета за терор српске државе над Албанцима деведесетих година прошлог века. Рат за Косово против Милошевићевог режима НАТО је, у тој интерпретацији, 1999. године повео у име људских права албанске заједнице. Протеклих пет година, медијска покривеност драматичних догађаја у покрајини неупоредиво је мања од интересовања које су западни медији показивали за албанске избеглице 1999. године, иако због међународне управе стране новинарске екипе могу неометано да бораве на Космету. [Јокић 2001] Ових пет година, у већини медија у Србији догађаји у покрајини не улазе под заглавље главне теме и о њима се домаћа јавност извештава поводом изолованих инцидената или протоколарних политичких догађаја.

Српско-албански сукоб на Косову и Метохији није нов проблем, нити се може везати само за период Милошевићеве владавине. Сукоб се може пратити од почетка стварања бакланских нација, при чему су се

периоди сукобљавања смењивали с периодима мирног живота двеју заједница. Ипак, његова данашња дубина дала се предвидети још у време кад су се међународне снаге распоређивале у покрајини. На почетку међународне управе на Космету, британски историчар и новинар Тимоти Гартон Еш понео је из своје посете покрајини утисак који стоји у заглављу овог одељка. Иако и сâм присталица бомбардовања као преосталог начина да се заштите људска права Албанаца, Еш није пропустио да примети како је оно дуготрајни српско-албански спор разрешило у албанску корист. Тако разрешен, сукоб је налагао и недвосмислен следећи корак међународне заједнице. Но, она се за изградњу послератне управе није била припремила нити је желела да буде на Космету. „Улетели смо у овај експеримент као што смо се залетели и у сам рат“, пише Еш. Међународну управу су на терену дочекали завађени, корумпирани и неодговорни албански политичари, међу којима је требало тражити политичке партнере. Међународна управа је и сама хаотична и подложна бирократском условљавању појединачних земаља, које се међу собом такмиче. Резолуција УН 1244 је двосмислена јер покрајином, над којом суверенитет има Савезна Република Југославија, ужива приличну аутономију и самоуправу. Та резолуција је „папирнати мост између позиције запада и руско-кинеске позиције“. Ово последње је у тренутку Ешовог боравка на Косову и Метохији онемогућавало чак и обрачун буџета у немачкој марки, неформалном средству плаћања, увођење царинске контроле и издавање посебних личних докумената. [Еš 2002, 470—480]

Препреке извештавању о Космету

Јавности у Србији су вести с Косова и Метохије неопходне. Прва препрека сталном извештавању о догађајима у покрајини је немогућност кретања новинарских екипа. Писању о Космету, уз то, сметња могу да буду и „државни разлог“, косовски мит и међусобни албанско-српски стереотипи. О томе ваља знати следеће.

Прво

Због „државног разлога“, у Србији се дуго ћутало о овом проблему, што не чуди ако се зна да су медији важан део националне културе. Попут образовног система и других друштвених институција које постоје ради националне хомогенизације, и медијска комуникација производи национални идентитет, он у њој настаје. Зато редакцијама није потребно прописивати правила извештавања у ситуацијама кризе, рата или унутрашњег етничког сукоба. При томе, у друштвима какво је наше новинарство није аутономна професија, а публика је навикнута на ауторитаран систем владавине.

„Нестанак постојећег државног поретка, чак пропаст државе заједно с националном културом коју је она штитила, и то државе у којој су они [новинари] уживали релативно сигуран положај с одговарајућим приходима, егзистенцијално угрожава многобројне припаднике 'националне интелигенције'. И обрнуто: стварање нове, изоловане политичке јединице, у којој би 'њихова' национална култура била хомогена и доминантна, може у погледу прихода, статуса и моћи бити од велике користи за 'умне раднике', који су се до тог тренутка морали потврђивати у компетитивној, можда мултикултуралној средини.“ [Reljić 1998, 105—106]. Таква, новинарска професија нуди и одговор на питање: ко сам ја. „Један од тих одговора свакако је био, и остао, националистичко решење, које утапа или 'остварује' индивидуални идентитет у новом, колективном културном идентитету нације. По том решењу, културна колективност даје идентитет појединцу; он постаје грађанин, то јест признат и законит припадник политичке заједнице, која истовремено представља 'историјску и судбинску заједницу’.“ [Smit 1998, 154]

Да није тако, на Космету не би било потребе за паралелним школством и медијима и двема интерпретацијама српско-албанског сукоба. Дугогодишње ћутање провладиних редакција о Космету или извештавање „у складу с уставом“ отуда је јасно, баш као и ћутање владајуће Социјалистичке партије Србије и опозиционих странака деведесетих година. Те политичке странке сматрале су да је овај проблем решен распуштањем скупштине и владе Косова 1990. године. Временом је, међутим ово ћутање државу коштало и фактичке власти у покрајини. Данас је присуство Србије у њој номинално.

У српској јавности су се током деведесетих година ипак јавили предлози за решење српско-албанског сукоба. Преглед тих предлога, укључујући и властита, даје [Antonić 1999], а из унутрашње перспективе проблем описује [Demjaha 1999]. Ни невладини медији током деведесетих година нису били спремни за отворено претресање српско-албанског сукоба на Косову и Метохији. Већином, према другим идеолошким матрицама, тим медијима је било важно да потцене значај етничке идентификације и да нагласе погубне последице етнонационализма. Поред тога, они су имали утицаја само на мањи део јавности, интелектуалну публику.

Друго

Косово јесте компликован проблем. Ово, поред осталог, значи следеће.

- Без обзира на бројност српске заједнице на Косову и Метохији, српски национални идентитет материјализован је у тамошњим средњовековним споменицима. Националне културе нема без сећања. Дањашње уништавање ових споменика зато јесте затирање српског националног идентитета на Косову и Метохији.

- Национални покрет већинских Албанаца на Косову и Метохији је аутентичан и, упркос садашњим патњама Срба у покрајини, не може се поистоветити с етничким терором.

Трече

Раздвајање историјских чињеница о Косовском боју и литерарне обраде тог догађаја није од велике помоћи при покушају да се разуме удео и делотворност косовског мита у обликовању српског националног идентитета. Нити је извесно да су историјски извори о битки с краја XIV столећа остали без утицаја доминантних дискурса тог времена. „Иако су се они на које се позива у односу 'ми' против 'њих' историјски променили тако што 'они' више нису Турци него Албанци, симболика првобитног историјског и литерарног разликовања, тј. 'крст против полумесеца', остала је иста.“ [Бакић-Хејден 1999]

Према овој ауторки, епски идеал Косова подразумевао је током историје „духовну страну саможртвовања“, у годинама превласти Отомана, и „јуначко дело смакнућа“, у време ослобађања Србије од Турског царства. Милица Бакић-Хејден показала је у поменутом раду дејство косовског мита у неколико преломних историјских момената у стварању српске етничке и националне свести. Она је предложила да се косовски мит посматра из концепта религијског национализма, „који изражава дискурс о религиозној заједници и о нацији и, као такав, има већу објашњавалачку моћ од раширених гледишта о национализму као функционалном захтеву једне врсте секуларизованих и индустријализованих друштава“. Милица Бакић-Хејден наглашава да је и религијским и националистичким дискурсима заједничко позивање на судбину, „али док се религија користи појмовима онтолошке фаталности (смрт/бесмртност), национализам се служи онима који припадају историјској фаталности (рат/поновно рођење нације)“.

- И српски и турски извори после Косовског боја 1389. године описивали су ову земаљску битку као космичку. Њено космичко одређење постало је морална вертикала групе. Верска реторика средњовековних списа онемогућава идентификовање губитника у бојевима. „Правила верског језика захтевају изражавање тога 'како се десило' у смислу 'шта је постигнуто', а то је духовна победа.“ Отуда и запањујућа сличност следећих српских и турских описа Косовског боја:

... јер Бог је дозволио да се то деси да Племенити (Лазар) и они који су се борили са њим умру са венцима мучеништва. (Лазар) је постигао благословену смрт када му је одсечена глава, док су

се његови драги пријатељи само молили да умру пре њега и да не буду сведоци његове смрти.

Обе војске су се сукобиле и жестоко бориле убијајући једни друге. Многи муслимани су убијени и многи неверници су умрли... Онда се један неверник приближио падишаху који је био на коњу и са мачем оштрим и светлцуавим као вода пробо га... Гази Мурат Кхан је на том месту постао мученик за своју веру.

● Српска епика је преузела библијску реторику. Ово је очито, на пример, у песми *Обрешеније главе кнеза Лазара*. Религиозно тумачење одсецања Лазареве главе до дубоко у XX век део је националног погледа на живот и историју. Према истраживању Зоре Деврње-Зимерман осамдесетих година прошлог века, које преноси Милица Бакић-Хејден, једна сељанка тумачила је чуда из песме као испуњење Божјег обећања јер Бог духовно награђује за изгубљену битку. Стварно одсецање главе кнеза Лазара симболички је изједначено с политичком и друштвеном катастрофом, али чудо сједињења Лазареве главе с Лазаревим телом симболизује ново рођење српске нације. Један сељак је, на питање зашто се Вук Бранковић сматра издајником кад је Србима било суђено да изгубе битку, одговорио: „Било је записано да ћемо изгубити битку због издајника али то не чини издајника невиним. Због зла у срцима људи долази до трагедија.“ Само место на коме се одиграла косовска битка тумачи се у народу, по религијској матрици, као пролазни овоземаљски губитак. Трпљење под отоманском влашћу може да се разуме у контексту хришћанског мучеништва, после кога следи васкрсење, то јест ослобођење Косова од Турака у XIX веку.

● Непосредно пре Другог српског устанка, Вук Стефановић Караџић у Бечу објављује збирку српске народне поезије. *Мала просјонародна славено-сербска њеснарица* била је у романтичарској Европи дочекана с одушевљењем. То је време када је европски романтизам заокупљен потрагом за изворним народним духом и његовим културним творевинама, али и доба у коме европске епске традиције више нису живе. Међутим, Вука Караџића на бележење народне поезије није подстицала само европска књижевна потражња. Он је овај посао сматрао националним задатком током устанака против отоманске власти. То је тренутак када херојски стихови о Косову постају надахнуће савремене праведне борбе за ослобођење и време када епска

поезија живи у народу. Националистичка реторика тог времена присвојила је епско стваралаштво о Косову као колективно историјско искуство. Ово се може схватити из чињенице да у ситуацији оскудне писане историје епика постаје колективно али веома селективно памћење. Епика памти само догађаје и личности у прекретници народа. О томе је и сâм Караџић овако писао: „Ја мислим да су Срби имали традицију херојског епског пјевања и прије Косова али су промјене у то доба толико утицале на народ да је практично заборавио све прије тога и само су о догађајима послје тога опет почели да измишљају приче и пјесме.“ Косовски циклус у Караџићевим збиркама народне поезије заузима централно место.

Милица Бакић-Хејден закључује свој рад следећом препоруком: „Преведено у склоп садашњег српско-албанског дијалога, то значи да Албанци треба да признају да у српском самоодређењу културног, верског и националног идентитета Косово није занемарљива ствар, само 'мит' као било која прича, него посебна врста стварности. (...) С друге стране, подједнако је важно за српску страну да разуме и да прихвати, у овом историјском часу, потребу да се Косово преобрази од историјског места у коме се одлучујући тренутак њеног каснијег развоја као народа већ одиграо, у духовни простор који није условљен постотком албанског и српског становништва који насељава спорну покрајину.“

Четврто

Косметско друштво је одавно дубоко подељено. Социолог Срећко Михаиловић, који је 1997. године истраживао етничке аутостереотипе и хетеростереотипе на Косову, констатује следеће. „Постојање екстремних стереотипа могло је да се очекује и на основу ранијих испитивања међунационалних односа и уопште односа према решавању косовског питања. Јавномнењска истраживања у којима се испитивао и однос према начину решења косовске кризе (Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење ИДН), истраживање дистанце и општег односа према Албанцима (...), ранија истраживања самих стереотипа (...), указивали су на то да ће и крајем последње деценије овог века на Косову доминирати приписивање социјално непожељних особина другом народу — тако ће Албанци видети Србе као оличење зла, али и обратно!“ [Mihailović 1998, 3—4] Извештај о истраживању међу студентима из Приштине и Београда између јуна 1998. и јануара 1999. године почиње следећом реченицом. „Широко је прихваћена чињеница, поткрепљена многим социолошко-психолошким истраживањима, да је етничка раз-

лика између Срба и Албанаца упркос њиховом заједничком животу већа него између других народа на Балкану.“ [Kovač-Cerović 1999]

Михаиловићев истраживачки налаз показује следећа табела.

Албанци:					
„Ми смо...“		(у %)	„...а Срби су...“		(у %)
1.	Гостољубиви	77	Гостољубиви	0	
2.	Мирољубиви	41	Мирољубиви	0	
3.	Храбри	39	Храбри	2	
4.	Искрени	25	Искрени	0	
5.	интелигентни	25	Интелигентни	5	
Срби:					
„Ми смо...“			„...а Албанци су...“		
1	Гостољубиви	53	Гостољубиви	10	
2	Мирољубиви	51	Мирољубиви	2	
3	Храбри	34	Храбри	0	
4	Искрени	31	Искрени	1	
5	Интелигентни	23	Интелигентни	0	
Албанци:					
„Срби...“			„...а ми...“		
1.	мрзе друге народе	81	Мрзимо друге народе	1	
2.	су подмукли	52	смо подмукли	2	
3.	су лакташи	39	смо лакташи	7	
4.	су себични	26	смо себични	2	
5.	су груби	26	смо груби	5	
Срби:					
„Албанци...“			„...а ми...“		
1.	су сложни	62	смо сложни	8	
2.	мрзе друге народе	55	Мрзимо друге народе	0	
3.	су подмукли	46	смо подмукли	1	
4.	су заостали	37	смо заостали	1	
5.	су груби	20	смо груби	1	

Овакав налаз потврдио је ауторову претпоставку о израженом етничком нарцизму обеју етничких група. Ову појаву карактерише самозаљубљеност заједница и сагледавање другог народа искључиво преко негативних особина. Михаиловић сматра да се у екстремним случајевима може говорити и о патолошкој самозаљубљености јер, „у таквим ситуацијама нарцизам је конституенс представе о 'етничком бићу', а у свом карикатуралном виду и критеријум за утврђивање етничке припадности“. Због тога је могуће да 70 одсто Албанаца и 87 посто Срба

прихвата тврдњу: „Мој народ није савршен, али је наша културна традиција надмоћна у односу на друге“.

Тинде Ковач-Церовић је за своје истраживање међу приштинским и београдским студентима израдила посебан упитник. Он је био осмишљен тако да опонаша ситуацију стварне комуникације, а од испитаника и испитаница се тражило да постављају питања другој етничкој групи. Иако и њено истраживање потврђује међусобне негативне стереотипе и предрасуде, Тинде Ковач-Церовић примећује да поље комуникације није било сасвим затворено. Ово потврђују одговори на питања о заједничкој свакодневици и типичним генерацијским интересовањима. Међутим, потоњи рат је затворио ово потенцијално поље комуникације.

Срећко Михаиловић у свом истраживању бележи позитивне ставове о познавању језика друге етничке групе. „Тако став да Албанци треба да знају српски подржава 93 % српских и 77 % албанских испитаника, док став да Срби треба да знају албански подржава 50 % Срба и 79 % Албанаца. Став да незнање језика средине удаљава људе подржава 68 % Срба и 81 % Албанаца. Сличан однос је и према тврдњи 'Знање језика средине је израз културе једног народа'.“ Међутим, Михаиловић је нашао да у реалности само пет одсто Срба изјављује како познаје албански у мери да може да учествује у обичном разговору, док је много више Албанаца који кажу да знају српски језик — 54 одсто.

Овакав однос према језику друге групе последица је и наслеђене језичке политике на Косову и Метохији, која је успела да подстакне комуникацију само у оквиру српске, односно албанске заједнице. Наиме, пре актуалног сукоба, српски и албански језик били су у већинском/мањинском односу по демографском критерију и политичком статусу у држави, односно покрајини. У поређењу с језичком политиком у Војводини, где се статус већинског/мањинског језика по броју говорника утврђивао углавном у локалној заједници, а само делом на покрајини, у случају српског и албанског језика то је учињено на републичком, односно покрајинском нивоу.

Лингвисткиње Вера Васић и Меланија Микеш констатују да би проблемима с употребом језика у покрајини били мањи а комуникација међу двама заједницама квалитетнија да је српска заједница својевремено прихватила да се однос мањински/већински језик регулише на општинском нивоу, да албанска заједница није однос већински/мањински језик свела на покрајински ниво и да је настојала да се он утврди у оквиру републике. [Vasić/Mikeš 2002]

„Осећајући се припадницима већинског народа, са наглашеном свешћу о матичности државне заједнице, многи Срби на Косову не само што нису сматрали да они сами имају комуникативну потребу да уче језик бројно веће албанске заједнице, него често нису имали ни довољно разумевања за задовољење комуникативних потреба припадника албанске заједнице на њиховом матерњем језику, што све до драстичног

погоршања међунационалних односа крајем деведесетих није ипак негативно утицало на статусну и комуникативну равноправност албанског језика. С друге стране, одсуство спремности албанске заједнице, поготово у последњих десетак година, да се преко језика већинског народа у оквиру државе укључи у ширу културну и политичку заједницу, указивало је на намеру да већину или тачније речено све комуникативне и социјалне потребе оствари на подручју где представља већину, и где би под одређеним условима могла постати и доминантна политичка заједница.“ [Vasić/Mikeš 2002, 2]

Српски језик на Космету

Нејасан политички статус Косова и Метохије и по Србе неповољан однос становништва данас онемогућава јасну језичку политику која би гарантовала статусну и комуникативну равноправност двају језика. Ипак, Васићева и Микешова наглашавају да се о њој мора размишљати у овом тренутку.

Услов комуникативне и статусне равноправности језика у покрајини је распоред становништва. Српска заједница може да се образују на свом језику ако је у довољном броју концентрисана на одређеном подручју. Српске енклаве у покрајини погодне су за многе функције матерњег језика, на пример, за школовање, али енклаве не задовољавају комуникативну равноправност заједнице. Оне, на пример, не омогућавају запошљавање свих образовних профила. Зато је становништво енклава упућено на ширу територију, а томе је услов учење језика већинске заједнице. Ове две ауторке препоручују да се настава већинског албанског језика у школама на матерњем језику организује по моделу наставе страног језика. При томе је албанска заједница обавезна да етничким мањинама омогући службену равноправност мањинских језика: српског, ромског... С друге стране, знање српског језика албанској заједници омогућава укључивање у ширу културну и политичку заједницу.

Средином новембра 2002. године Филозофски факултет у Косовској Митровици организовао је стручни скуп чији се један део тицао службене и јавне комуникације на Косову и Метохији. Упркос прокламованој језичкој политици утемељеној на начелима Савета Европе и одговарајућим уредбама Унмика, службену и јавну комуникацију у покрајини карактерише широка употреба албанског и енглеског и редукована употреба српског језика. Ови језици су данас у службеној употреби на Космету.

- Потиснутост српског стандардног језика види се у раду покрајинских електронских и штампаних медија, поште, железнице и других јавних служби.

- Усмено и писмено превођење с енглеског на српски језик и обратно поверено је некомпетентним особама.

- Гласила Кфора и Унмика за српску заједницу одступају од српског стандарда и у њима је лингвисткиња Бранислава Дилпарић констатовала обележја такозване англосрпске мешавине [Dilparić 2002]. Разлог овом језичком мешању је непознавање стандардног српског језика.

- Квалитетно школовање на српском језику отежано је због довољног броја квалификованог наставног кадра.

- Српски називи места, улица, тргова и путоказа се уклањају.

Закључци с овог скупа достављени су Унмику, органима привремених институција самоуправе, институцијама Србије, Црне Горе и СРЈ, домаћој и светској јавности, заједно с предлозима за решење уочених проблема. За писање о Космету, значајна је следећа препорука.

- Обухватне називе **Косовари** и **неалбанци** ваља избегавати у корист израза у којима је први члан придев **косовскометохијски** или **косметски**. То значи да етничке заједнице у покрајини ваља именовати на следећи начин: **косовскометохијски (косметски) Срби**, **косовско-Метохијски (косметски) Албанци**, **косовскометохијски (косметски) Турци** и сл., односно **косовскометохијске (косметске) мањинске етничке заједнице**.

Избеглице

Било нас је посвуда. И ничија прича није била довољно особна, нити довољно потресна. Јер ни сама смрт никог више није потресала. Било их је превише *тих* смрти.

Дубравка Угрешић

Док није добила стално запослење на једној београдској телевизији, једна спикерка није прочитала ниједну прогнозу времена а да вокал *а* у речима *сунчано* и *облачно* није скратила толико да се он једва чуо. Ни на упорна упозорења, није престала да говори *сунч'но* и *обл'чно*. На аудицији за нова телевизијска лица она је била неочекивано опуштена пред камером. У поређењу с другим кандидатима, имала је све саме предности: студира на Филолошком факултету, њена боја гласа је пријатна а слух осетљив толико да се особине њеног матерњег дијалекта не чују у београдском говору који је за кратко време усвојила.

Рођена је и одрасла у Сплиту. Због посла на телевизији проценила је да је за њу боље да се прилагоди говору Београда — језик је прва човекова легитимација. Кад сам то схватила, покушала сам да извучем пуне вокале триком. Испричала сам јој да према сплитском говору Београд гаји симпатије: покушала сам да је убедим да у свој београдски говор уклопи матерње *а*. Гледала ме је с неверицом. Она не припада генерацији која зна за обостране београдско-сплитске симпатије. Одустала сам, а време је и даље било или *сунч'но* или *обл'чно*. После неколико година постала је познато ТВ лице. Њен вокал *а* се приметно продужио.

Већина младих избеглица које су током протеклих ратова у Србију дошле из Хрватске и Босне и Херцеговине понашаће се на овај начин. Оне ће се трудити да усвоје све финесе говора нове средине, и то тако што ће се прилагођавати оном говору који има престиж, без обзира на то да ли је стандардан. Али то не значи да ће обавезно престати да се служе матерњим говором. Приватно, или у јавним приликама међу људима из завичаја, локални дијалекти за њих могу представљати више од средства комуникације.

О групним разговорима избеглица из Босне и Херцеговине, Хрватске те с Косова и Метохије нема много истраживања. Ако је судити по повременим окупљањима избеглица из Крајине, матерњи дијалекти су важан аспект идентитета у избеглиштву. Таква окупљања су и књижевне вечери, на којима се представљају књиге крајишких избеглица. Најпре пада у очи да на књижевне вечери долази разнородан свет и да се тај свет тиска у малим просторијама. Мора се сумњати у то да га интересују књиге. То је једна невероватна мешавина људи рођених на селу и у граду, људи раз-

личитих генерација, степена образовања и интересовања.

Шта те људе привлачи? Књиге које се на тим вечерима представљају често су написане њиховим матерњим говором. То су збирке новинских колумни с локалним говорним особинама; приче и романи испричани старинским сеоским дијалектима; личне историје старих људи казиване у диктафон и онда брижљиво пренесене на папир. Све те књиге садрже и речник мање познатих речи и израза. После званичног дела, публика се не разилази него међу собом прича, прича, прича, прича. Кад се пролази између групица, чују се локалне анегдоте, распитивања, а завичајни говор звучи „локалније“ него у градовима и селима из којих су избегли. У тим ситуацијама матерњи дијалекти су и покретач сећања и најпримеренији медиј да се оно саопшти.

За ове људе идентитет јесте сећање. *Ми се нас моремо само сјећаиши* — то је поднаслов кратког романа *Лица* које више нема београдског глумца Миле Станковића, који је рођен и одрастао у Лици. *Моја Ано, ја сам ти по дану на тијаци, а по ноћи на Врбнику* — то је одговор шездесетогодишњег мушкарца на питање „Како си?“ *Слике, треба йонијетти слике. По њима знаш да ти животи није йочео јуче* — каже једна жена избегла из Сарајева.

Ово отвара нека питања везана за језичко прилагођавање средини. Докле оно може ићи а да се завичајни идентитет не изгуби? И колико ставови средине према говору избеглица могу да утичу на њихово језичко дистанцирање? Овде се ваља подсетити добрих и лоших страна језичког приближавања у комуникацији. Језичко прилагођавање подразумева различите стратегије да се умање разлике међу саговорницима. Људи се једни другима прилагођавају тако што говоре спорије (говор странцу или детету); тако што поједностављују стручне информације за нестручну публику; тако што несвесно прихватају акценат или интонацију људи с којима разговарају или тако што говором нове средине желе да покажу како је прихватају. Језичко прилагођавање треба препоручити јер људи повољно реагују на особе које су им језички ближе.

Али, језичко прилагођавање носи и ризик: губљење идентитета, личног или колективног. Овај проблем може се решити полукомуникацијом. Она је међу избеглицама и домаћим становништвом могућа јер дијалекти и стандардне варијанте избеглица припадају српском/српскохрватском језичком корпусу. Полукомуникација, строго узев, подразумева да саговорници говоре својим блиско сродним језицима, али ће овде термин означавати и дијалекте истог језика. Међутим, ако се језичке разлике вреднује негативно, у комуникацији домаћег становништва с избеглицама треба очекивати језичко дистанцирање избеглица. Систематска истраживања ове врсте код нас нису рађена, али су корисни налази сличних испитивања у другим европским државама.

„У оквиру једног истраживања група људи из Велса учила је велшки у језичкој лабораторији. На једном часу затражено је да одговоре на нека питања о учењу језика. Питања им је у њиховим

индивидуалним кабинетима постављао говорник енглеског језика с акцентом прихваћеног изговора, који је у једном тренутку арогантно довео у питање њихове разлоге за учење, по њему 'једног умирућег језика суморне будућности'. Акценти којима су се послужили у својим одговорима били су затим упоређени с акцентима употребљеним у одговору на једно претходно питање које је било емоционално неутрално. Провера одговора показала је тренутну дивергенцију (као и агресивни тон гласа): говорници су користили грубљи велшки акцент, а неки су уносили и велшке речи у говор. У једном сличном истраживању у Белгији дивергенција се претворила у потпуну замену језика. Овде је агресивно питање поставио безосећајни валонски (француски) говорник фламанским ученицима енглеског језика. Иако су одговори на друга питања били на енглеском, половина ученика пребацила се на фламански у одговору на питање које је угрозило њихов етнички идентитет." [Kristal 1996, 51]

Новоштокавске ијекавске, косовско-ресавске, призренско-тимочке говоре, затим говоре хрватских и босанских градова различите средине у Србији могу негативно вредновати. Ово су матерњи језици данашњих избеглица у Србији (из Хрватске, Босне и Херцеговине и с Косова и Метохије), који могу бити вредновани следећим ставовима.

● *Општираширен и образовањем стално репродукован став да су дијалекти мање вредни од стандардног језика.* Овај став поново је потврђен и недавно, у једној анкети међу 88 студената из Студентског града у Београду. Анкетирану групу чинили су људи из централне и западне Србије (по 24 особе), Босне (15), Војводине (8), јужне Србије (7), Хрватске (5) и Црне Горе (5). 74 одсто испитаних изјавило је да је стандардни језик бољи од дијалекта, с тим што су људи из јужне Србије у најнижем проценту изразили овај став, а људи из Војводине су се за њега најчешће опредељивали. Ови последњи испитаници најчешће су бирали и став да завичајни говор треба потпуно заменити стандардним језиком. Ипак, огромна већина анкетираних изјашњава се за паралелну употребу завичајних говора и стандардног језика. [Kovačević 2004]

● *Ијекавица је маркер националног идентитета.* Овом наречју се у Србији током последњих ратова махом погрешно приписивало само хрватско или бошњачко порекло, у чему су удела имали и медији.

● *Дијалекат је показатељ ниског социјалног статуса.*

● *Говори Косова и Метохије су знак неуконости и немодерности.*

Уколико се сретну с оваквим ставовима према својим матерњим дијалектима, језичко дистанцирање избеглица од нове средине је готово сигурно. То аутоматски значи затварање ове групе, чије су комуникативне вештине ионако запостављене због дугогодишњих траума. Вештине комуницирања су овим људима неопходне да би превладавали кризу избеглиштва и да би се уклопили у средину. [Vlajković/Srna/Konđić/Popović 2000², 14] Ово важи за све избеглице, а нарочито за оне људе који живе у такозваним колективним центрима. Они данас чине пет одсто избегличке популације (или 20.114 особа) и 5,3 одсто расељених лица (то јест, 11.393 људи) у Србији. [Strategija 2002, 14] У питању је најугроженија избегличка група, наслабијег имовинског стања и махом је незапослена; у овој групи је највише особа преко 65 година и људи који никад нису живели у градовима, где је смештена већина избегличких насеља. То су људи који веома ретко комуницирају с новом средином, изоловани губе осећање за реалност и не показују жељу да даље планирају свој живот. [Cvetković 1998, 173]

Владина национална стратегија за избеглице се у програму интеграције не бави проблемима језика и комуникације. Најпречи задатак Комесаријата за избеглице је материјално збрињавање избеглица, пише у том документу. Али, с обзиром на најављено затварање такозваних колективних центара и збрињавање најугроженије избегличке групе по мањим местима и селима у Србији, развијање комуникативних вештина је важан услов интеграције ових људи. Ово мора да прати и развијање позитивног става средине према избегличким говорима. Има много начина да се ово постигне и посредством медија и у образовању. Што се медија тиче, први корак ка томе биће одустајање од коришћења дијалеката за жигосање непожељних друштвених појава, што изазива социјалну дискриминацију. Ово се односи на новинске текстове у којима дијалекатске особености служе за: подсмевање народњаштву у политици (говори западне Србије и источнохерцеговачки говори уопште); истицање разлика такозваног динарског и такозваног панонског типа људи (опозиција источнохерцеговачки и војвођански говори); подсмевање неукости (сви старији штокавски говори Србије и говори Босне и Херцеговине); илустровање ниског социјалног статуса дијалектом саговорника. Позитиван став средине према избегличким говорима је и важан услов да школска деца без предрасуда и институционалне присиле савладају стандардни језик и говор нове средине. А језик средине може да буде и језик националне мањине, с обзиром на то да је већина избеглица смештена у вишејезичној Војводини.

Решавање проблема из овог круга зато више не може да се одлаже. У Србији нема реалних сметњи да се они почну решавати. Ови пројекти нису скупи јер за њих треба ангажовати домаћи социјалингвистички, психолингвистички, дијалектолошки и педагошки кадар. Новац уложен у њих вишеструко се исплати. Ти пројекти могу да помогну у смањивању друштвене/политичке тензије између домаће и избегличке по-

пулације, да врате део социјалног самопоуздања и једној и другој групи а дисциплине домаће науке о језику могу да се развијају према потребама друштва.

Језици који умиру

Поједини говори побројаних дијалеката избеглица у Србији су језици који умиру. Ови говори могу да се упореде с оних 3.000 језика на свету који ће за сто година сасвим нестати. „Сто година, то је 1.200 месеци. То значи да ће отприлике на сваке две недеље умрети по један језик.“ [Kristal 2004, 34—35] Дејвид Кристал је изнео процену да је 2000. године на свету било између 5.000—7.000 језика.

Ако се ништа не промени, говори избеглица у Србији вероватно ће нестајати неупоредиво брже. Српске избеглице се национално идентификују као и већина становништва Србије па на својим локалним говорима вероватно неће инсистирати да би изразиле национални идентитет. Али, матерњи дијалекти избеглицама могу послужити да испоље етнички идентитет. Током дугогодишњег понижења у „матичној држави“, не чуди повремена употреба дијалекта да би се нагласило „ко су прави Срби“. Југословенске избеглице су већ изгубиле главне симболе с којима су се поистовећивале — домовину и језик — а живе и у земљи и ван ње. Карта српских дијалеката је после последњих ратова драстично измењена. Српски новоштокавски ијекавски говори северне Далмације, Лике, Крбаве, Кордуна, Баније и Славоније измештени су са својих територија заједно са становништвом, које је великим делом протерано у Србију или Републику Српску. Дијалекатска мапа Косова и Метохије данас је радикално другачија. Две зоне старијих штокавских екавских српских дијалеката почињале су на Космету: косовско-ресавски и призренско-тимочки говори. При томе: „Од 377.000 регистрованих избеглих лица, 227.500 или 60 одсто се определило за локалну интеграцију“. [Strategija 2002, 1] У ову групу не улази 230.000 расељених с Космета, али треба знати да су ови људи по свему избеглице, осим по томе што нису протерани преко државне границе. Од владиног документа не треба очекивати да саопшти како је повратку ових људи препрека етнички сукоб, због чега и избеглиштво изазвано њиме обично дуго траје. И, најзад, ови људи у Србији живе распршени. То су идеалне околности за брзу смрт њихових говора.

Дијалектолошки напори да се говори избеглица опишу у последњи час тичу се само записивања једне, и то последње фазе живота говора најстарије генерације. У питању су, при томе, најчешће описи руралних, не и урбаних дијалеката. Дијалектолошки запис језику не омогућава да траје и да се мења. Те основне граматике избегличких говора касније, када наредне избегличке генерације почну да воде срећен живот, могу да послуже као извор поноса и обележје етничког или регион-

алног идентитета. Људи тада желе да науче предачки говор и замерају родитељима ако им га не пренесу. Овакав след догађаја потврђују слушајеве треће генерације имиграната када „унук хоће да запамти оно што је син настојао да заборави“. Тако се, на пример, италијанска заједница у Сједињеним Државама симболички идентификује с италијанским језиком иако га њени чланови углавном не знају.

Језик није пресудно обележје ни етницитета ни националног идентитета, али се на касније колективне сентименте према матерњим говорима мора мислити данас. Језици у свету умиру сваки дан. Тако и у Србији нестају говори српских и југословенских избеглица. Ова група људи је изгубила социјално самопуздање, па су матерњи говори често додатни извор стида, они се схватају као знак ниског социјалног статуса и необразовања. Кад се тако осећају, људи настоје да што брже избришу знакове своје инфериорности.

Језик може да живи само ако има коме да се пренесе и ако генерације које га наслеђују њиме говоре и пишу. Зато је избеглицама тако важно да се свог ранијег идентитета сећају на својим говорима и да негују позитиван став према њима. Важно је да пишу овим говорима, да састављају речнике, да глуме, да праве интернет странице, да певају и да се у новинама чује њихов аутентичан глас. За ово последње идеални новински жанрови су репортаже, цртице и необавезни новински прилози.

Једна инвентивна акција спасавања југословенске популарне културе од заборављања може да послужи и као пример како спасти дијалекте избеглица. Она се налази на адреси <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/index.php>. Вероватно надахнут овим пројектом, настао је и виртуелни *Кнински рјечник*, добро организована збирка локалних појмова, прича о људима и анегдота испрличаних месним говором: <http://www.kninskirjecnik.com/>. Аутори и сарадници *Лексикона југословенске митологије* — Дубравка Угрешаћ, Ирис Андрић, Ђорђе Матић, Дејан Кршић, Катарина Пеовић и Владимир Арсенијевић — јасно наводе разлоге због којих југословенску популарну културу ваља чувати од заборава:

О Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији написано је мноштво дјела. Њена повијест, друштвено-политичко уређење, привредни систем, правни систем, образовни систем, културно-умјетнички живот итд. освјетљени су (и још увијек се освјетљују) из најразличитијих кутова, свим овим аспектима посвећена је, између осталог, и читава једна енциклопедија (Енциклопедија Југославије). И након ишчезнућа СФР Југославије ова дјела још увијек постоје. Но у тим дјелима нећете наћи тко су трататирци, тко је Џули, тко је Милка Бабовић, тко су Мујо и Хасо, тко је мама Кукунка, а тко мали Јују, тко је Вучко, тко је Суада, тко је Миле Лојпур, тко је дјечак са Сутле, тко је Мица Трофрталка, тко је Бернарда Маровт, тко су Цирло-дјевојке,

што је хркљуш, откуд 'Мирко, пази метак!', 'Вози, Мишко!' или 'Цијена — права ситница!', што је Кљуз, што је Соста, фићо или Плави радион, што су Труманова јаја, што је дрнч, а што гуштеров лет, како је то мала моја кад љуби Босанац и зашто је сваком пиониру маленом свињска глава остала урезана у сјећању. И зато: ex/post-Југославени свих земаља, дозволите да се обратимо!

Ово је покушај да се сакупе опћа мјеста југославенске популарне културе, да се — у облику лексикона — артикулира колективно југо-памћење. Не због прошлости, већ због будућности.

Све чега се можете сјетити добро је дошло. Ваљат ће све скупљене натукнице и објаснити, по могућности прецизније лоцирати у времену, тако да ако имате било што додати или примижетити — само дајте. Што више асоцијација на одређени појам, то боље.

Након овог сајта коначно у заједничком издању кућа Аркзин из Загреба и Ренде из Београда лексикон ће се појавити и у облику богато илустриране књиге. Као још један напор колективног ауторства, у духу anticopyrigta и ciberkomunističке гифт-економије, подразумијева се да своје прилоге остављате добровољно и у доброј намјери, с дозволом и очекивањем да се појаве и у књизи, не очекујући за то хонорар.

Наравно, издавачи и уредници придржавају право фактографског коригирања те нужног краћења и селекције лексикографских јединица.

Избеглице у државним медијима и јавно мњење Србије о избеглицама

Колективно избеглиштво током етничких ратова је друштвена катастрофа од које се прва избегличка генерација тешко опоравља. Међутим, у страховито брзој измени медијских догађаја, велике несреће попут избеглиштва постају баналне. Избеглице нису јунаци трагичног спектакла који се једно време серијски емитује и потом губи на актуелности, али се у медијима редовно тако представљају. Таква медијска слика избеглиштва потом сугерише и његову перцепцију. Избеглиштво траје дуго, али је оно медијима занимљиво само у почетку, а манипулативно помињање избеглица у медијима треба очекивати све време. Следећи пример то добро илуструје.

Избеглице из Хрватске и Босне и Херцеговине у државним медијима у Србији биле су третиране различито, у зависности од потреба државне политике. Почетком рата у Хрватској државни медији слали су публици поруку да је рат пролазан и да ће се избеглице брзо вратити кућама. Тај први талас избеглица био је у милости официјелне пропаганде, која је домаће становништво подстицала да у своје куће прими „привремене избеглице“. Кад је рат почео у Босни, ова пропаганда је јењавала, а њено место је почео да заузима званични став да су избеглице на терету Србије и да спречавају њен развој. Пошто се хрватска држава 1995. године коначно конституисала помоћу етничког чишћења српске заједнице, српске избеглице постају маргинална тема државних медија у Србији. После је ова група била оптуживана чак и за изазивање политичких немира. Тако фебруара 1997. председник Скупштине Србије изјављује да су за масовне демонстрације, које су месецима трајале у Србији, одговорне избеглице, иако оне нису имале право гласа. „Он је том приликом рекао да су демонстранти у српским градовима ’профашистички настројени’, те да њихово ’милитантно језгро чине избеглице из Босне и Хрватске које су незадовољне губитком своје домовине. Они окривљују друге због тога иако су самовољно напустили свој крај’.“ Сличне изјаве даваће и други званичници из Србије. Тадашња комесарка за избеглице Братислава Морина рећи ће да избеглице директно погоршавају стандард у Србији. „Наиме, јавност је била спремна да ’разуме’ (тј. прихвати) избеглице које долазе са ’несумњиво непријатељских’, тј. туђих територија, али није била наклоњена према онима који су ’безглаво побегли’ са ’властитих вековних огњишта’. Званична политика је ишла толико далеко да је масовни прогон крајишких Срба тумачила као ’организовану заверу’ од стране тамошњих српских вођа који су имали за циљ директно војно уплитање Србије и Црне Горе у сукобе на територијама других и то још ’међународно признатих’ и ’суверених’ држава.“ [Cvetković 1998, 95—98]

Избеглице су у медијима често и доказ да је нација којој припадају

жртва других нација, при чему се избегава окривљивање држава одговорних за положај избеглица. Медији ове људе публици представљају као апстрактну категорију ради подстицања националне лојалности. То су „жртве сецесије и сепаратизма“, „људи због којих је Србија жртвовала своје ресурсе а они нису бранили своја огњишта“ и „живи пример вековне мржње међу народима бивше Југославије“. Слика избеглица као „нерешивог економског терета“ тесно је везана с прибављањем иностране хуманитарне помоћи. Због тога се дуго није знао колико у Србији има избеглица. У овом случају су се владе Хрватске, Југославије и хуманитарне групе из Босне и Херцеговине понашале једнако. Своја нација представљана је као највећа жртва нереално великим бројем избеглица. Тај број се, међутим, смањивао када је домаћој јавности било потребно позитивно представити успех у наводном збрињавању избеглица. [Cvetković 1998, 91]. Избеглице су у реторици екстремног национализма опште место којим се аргументује став да етничке границе тек треба повући.

Ова група људи је веома хетерогена и повезује је само избеглиштво, при чему је у њој највише људи који ни на који сврховит начин нису повезани. „Као такве избеглице представљају идеалан предмет манипулације од стране оних који желе проширење властите моћи унутар политичке заједнице у коју избеглице доспевају.“ [Cvetković 1998, 131] Наведени типови медијске реторике о избеглицама зато имају јак утицај на њихове политичке ставове. Избеглице су често симпатизери „патриотски усмерених“ политичких странака: Социјалистичке партије Србије и екстремно националистичке Српске радикалне странке. Такав њихов став је последица утицаја домаћих медија (62,31 одсто) и опредељења других избеглица с којима су испитаници били у контакту (16,7 одсто). Ово су подаци из истраживања социолога Владимира Цветковића међу избеглицама које су у Србију дошле до маја 1995. године. Његов налаз, објављен 1998. године, може се сматрати релевантним и данас због нерешавања избегличког проблема и поготово због најновијег таласа расељеника с Космета. Ипак, међу избеглицама је највише политички равнодушних људи који сматрају да за њих ниједна странка у Србији не нуди задовољавајуће решење (69,17 одсто). До овог другог става Цветковић је дошао посредно, анализом мишљења избеглица о томе ко би у Србији требало да брине о њима: само 1,64 одсто испитаника од политичких странака очекује побољшање свог положаја. Избеглице решење свог проблема очекују од државних институција.

Домаће становништво у високом проценту сматра да избеглице из Босне и Крајине треба настанити у Србији (44,8 и 49,5 одсто испитаника). Овај став мотивисан је истом националношћу избеглица или њиховом сродношћу с домаћим становништвом. Већина испитаника мисли да избеглице треба населити на Косово, а највише је отпора према останку избеглица у Београду. Домаће становништво у избеглицама углавном не види разлоге својих економских и других проблема. Свега

11,4 одсто испитаних се слаже с тврдњом да би „живот у Србији био бољи када би се протерале све избеглице“. Ипак, огромни економски проблеми Србије утичу да знатан проценат домаћег становништва у избеглицама види извор својих тешкоћа. О овоме сведоче проценти испитаника који се делимично слажу с наведеном тврдњом (20 одсто), оних који се делимично не слажу с њом (22,3 посто) и 5,1 одсто неодлучних. Заједно, ови последњи испитаници чине „ћутљиву већину“ која је склона некритичком прихватању медијских порука и тим порукама условљеном политичком избору. [Cvetković 1998, 176—179].

Ови подаци налажу битно другачији новинарски приступ избеглиштву. Друштвена хроника захтева много више истраживачких текстова, с конкретним искуствима и гласовима избеглица. Укратко, боље је провести неколико месеци у истраживању избегличких тема, припреми за комуникацију с овом групом људи и стицању њиховог поверења па написати један добар текст, него много кратких, састављених од стереотипних представа о избеглицама. Текстови о избеглицама улазе у извештавање о емигрантским групама, чији број у Европи и утицај на друштва у која се интегришу не треба занемаривати. Но, за разлику од западноевропских друштава, у која су емигранти дошли већином из економских разлога, у Србију је близу 700.000 људи дошло због етничког прогона.

Изузев за избеглице из Босне и Херцеговине, где траје решавање њихових имовинских питања и повратка у раније место боравка, решење за остале категорије избеглица ни у местима из којих су отишли ни у онима у којима се сада налазе се још не види. Примера ради, Хрватска до данас избеглицама није вратила предратно станарско право, на различите институционалне и ванинституционалне начине омета њихов повратак, а услов да избеглице продају своју приватну имовину државној агенцији јесте да одустану од тужбе против државе. На Косову и Метохији имовинска питања су у сенци бриге да се сачува живот. Србија више од десет година води лицемерну политику према избеглицама и одуговлачи с решавањем њиховог статуса.

Ово значи да ће већина избеглица морати да остане у Србији, а реакција на понижења може произвести нову популарност популистичких политика.

Стручни подаци о овој групи људи могу се наћи у зборнику [Vlajković/Srna/Kondić/Popović 2000²] и студији [Cvetković 1998]. Државне институције задужене за избеглице су Црвени крст Србије и Комесаријат за избеглице. Психосоцијалну помоћ избеглицама пружа Група 484 из Београда и друге невладине организације.

Статус избеглица у Србији

За десетак година донесена су четири документа којима је Влада Србије требало да дефинише статус избеглица: *Закон о избејлицима* 1992, *Уредба о збрињавању пројнаних лица* 1995, *Закон о југословенском држављанству* 1997, *Национална стратегија за решавање питања избејлих и интерно расељених лица* 2002. Пошто је анализирао садржај прва три документа, социолог Владимир Н. Цветковић закључио је да су крајње магловити и да додатно компликују положај ове групе људи. Супротно међународним конвенцијама о избеглицама, Закон из 1992. године предвиђа за избеглице војну и радну обавезу. Особа може да изгуби избеглички статус и материјалну помоћ уколико се стално запосли, оснује приватно предузеће или одбије да се врати у место пребивалишта „када се за то стекну објективни услови“. Уредба из 1995. године забрањује прогнаницима да се запошљавају, а услов да избеглица добије југословенско држављанство је одустајање од држављанства државе из које је избегла. Ово заправо значи да треба да се одрекне имовине коју има у тој држави. Због тог и неких других чланова тих закона избеглице не могу да регулишу статус а да још једном не претрпе штету. [Cvetković 1998, 93—94]

Владина стратегија из 2002. године констатује да избеглице не траже југословенску личну карту „ а) због страха да ће то утицати на њихова стечена права у земљи порекла и б) због праксе појединих општинских органа да приликом издавања личне карте захтевају одјаву из ранијег места пребивалишта“. Тај документ препоручује:

- да се не тражи одјава претходног пребивалишта при издавању личне карте избеглицама које су стекле југословенско држављанство;
- да се скрати процедура за пријем у држављанство Србије и Црне Горе, што је услов да избеглице поседују некретнине у Србији и после чега губе избеглички статус;
- измену Закона о избеглицама;
- споразуме о двојном држављанству са земљама у региону где за то постоји интерес;
- доношење посебног закона који ће регулисати статус расељених лица с Космета. [Strategija 2002, 20—23]

Званична терминологија разликује:

- избегла лица;

- прогнана лица;
- ратом погођена лица;
- расељена лица.

Прва два назива односе се на људе који нису држављани Србије и о којима брину међународне хуманитарне организације, а друга два на држављане Србије, о којима брине држава. Последње име, *расељена лица*, у међувремену је добило и политичку тежину. Оно означава људе који су протерани с Космета. Тим називом се у политичкој реторици потврђује номинални суверенитет државе у покрајини. Наиме, ако би се ови људи у политици називали избеглицама, што они јесу, аутоматски би се реторично признала независност Косова.

Ијекавско стандардно наречје

Ијекавско наречје има компликованија правила него екавица. Наспрам једног екавског *е* и у кратким и у дугим слоговима, стоје две ијекавске варијанте старог словенског гласа *јат*: *је*, *ије*. Уз ово, постоје и одступања од очекиваног распореда ијекавских замена тог старог гласа. Ипак, стандардна ијекавица може се савладати брзо, а повремене недоумице лако можете разрешавати консултујући опште и правописне речнике, који обавезно бележе оба стандардна облика — и екавски и ијекавски. Користите *Речник српскохрватскога књижевног језика* Матице српске, *Речник Православног српског језика* Матице српске или *Речник Православног српског језика* Милорада Дешића.

Београдске редакције само по изузетку воде рачуна о томе да цитате својих ијекавских извора наводе оригинално. Оне тај поступак правдају тиме да је њихово тржиште екавско. То је само делом тачно, а при томе не спада у добру језичку политику.

Ијекавица није показатељ националног идентитета јер је заједничка свим нацијама којима је до југословенског рата стандардни језик био српскохрватски: српској, хрватској и бошњачкој/муслиманској. То наречје је, супротно популарном мишљењу, и аутентично српско стандардно наречје. Ијекавица је и прво књижевно наречје модерног српског језика и, ако ни због чега другог, рођени екавци имају мотив да је науче због своје књижевне традиције. Уз то, ијекавица једном делу публике у Србији данас може представљати следеће:

- Српским и југословенским избеглицама из Хрватске и Босне и Херцеговине ијекавица је често једина веза с крајем из кога су протеране.

● Муслиманска и хрватска национална мањина у Србији служе се, лингвистички гледано, истим језиком као и већинско српско становништво, но то политички више није један језик, него три језика, па се невидљивост ијекавских извора у медијима може тумачити и као ускраћивање права на испољавање националног идентитета.

● Неки људи пореклом из Црне Горе који живе у Србији говоре и пишу ијекавицом.

Добру језичку политику у овом домену воде, на пример, београдски недељник *Време* и *Прави одговор*, лист за избеглице. Та два листа поштују језички идентитет својих сарадника и саговорника тако што објављују текстове писане ијекавицом, односно поштују њихово право да пишу било којом варијантом ранијег заједничког језика и језицима наследницима српскохрватског. *Прави одговор*, поред тога, своје ауторе подстиче да пишу и локалним дијалектима.

Ијекавица јесте стандардно наречје српског језика, али је њена виталност у Србији мала. Она је под утицајем стандардне екавице готово нестала и међу старим становништвом западне Србије, које данас у својим говорима чува тек понеки ијекавски облик. Млађе генерације избеглица прихватиће највероватније наречје средине — екавицу. Али, док год су старије ијекавске генерације, домицилне или избегличке, у Србији живе, треба настојати на томе да ијекавице буде у новинама.

Правила ијекавског изговора најлакше се уче када се упореде с екавским.

Основна правила

1. Дугом екавском *e* одговара ијекавско *ije*

Екавско наречје	Ијекавско наречје
-----------------	-------------------

белац	бијелац
вест	вијест
грешити	гријешити
делити	дијелити
заменили	замијенили
корен	коријен
лево	лијево
мешати	мијешати
наменити	намијенили
Немац	Нијемац

2. Кратком екавском *e* одговара јекавско *je*

Екавско наречје	Ијекавско наречје
-----------------	-------------------

бежати	бјежати
видети	видјети
где	гдје
додела	додјела
заменик(ица)	замјеник(ица)
извештај	извјештај
мењачница	мјењачница
намена	намјена
обавештење	обавјештење
победа	побједа

Изузеци од главних правила

1. Дугом екавском *e* одговара дуго ијекавско *je*

Екавски изговор	Ијекавски изговор
-----------------	-------------------

(много) места	(много)мјеста
(много) мера	(много) мјера
(много) недеља	(много) недјеља
видевши	видјевши
полетевши	полетјевши
заседати	засједати
замерати	замјерати
сенка	сјенка
вештац	вјештац

2. Испред гласова *j*, *љ* и *o* у ијекавском наречју место старог гласа *ja*и стоји *i*:

Екавски изговор	Ијекавски изговор
-----------------	-------------------

вејавица	вијавица
двеју	двију
бележити	биљежити
видео	видио
желео	желио
деоба	диоба

3. Када се у ијекавском наречју очекује *је* после сугласника *р* испред кога се налази неки други сугласник, на његовом месту биће кратко *е*:

Екавско наречје	Ијекавско наречје
-----------------	-------------------

брег брегови	бријег брегови
грех грехови	гријех грехови
трем тремови	тријем тремови
цреп црепови	цријеп црепови
жреб жребови	жријеп жребови

4. У ијекавском стандардном наречју јотују се гласови *л* и *н* испред старог кратког *јаџа* (данашња замена *је*). Испред те замене не јотују се уснени сугласници *џ, б, м*, ни остали сугласници: *д, њ, с, з...*

Екавски изговор	Ијекавски изговор
-----------------	-------------------

бледило, лето, желети	бљедило, љето, жељети
немачки, гнев	њемачки, гњев
бежати, певати, мерити	бјежати, пјевати, мјерити
девојка, терати, секира, изести	дјевојка, тјерати, сјекира, изјести

Подсетник

1. У ијекавици су правилна оба облика префикса *џре-* у речима: *џриједло/џредло, џпријећи/џрећи, џпријекор/џрекор, џријесто/џресто*.

2. У ијекавици су облици — *џрејлед, џревод, џрезир, џренос, џрејрека* — аутентични.

3. Правилна су оба ијекавска облика: *заливаџи/залијеваџи, доливаџи/долијеваџи*. Именице сличног значења и у ијекавском и у екавском наречју гласе: *залив, џролив*. Облик *залеџев* стандардан је у хрватском језику.

4 Облици *нисам, ниси* заједнички су и ијекавици и екавици. Само је у Црној Гори стандардно: *нијесам, нијеси*.

5. Речи *бљесак, џњев* и *жељезо* су ијекавски облици. Екавски гласе: *блесак, џнев, железзо*.

6. Облик *кљешџа* није стандардан ни у екавском ни у ијекавском неречју. Екавски гласи *кљешџа*, а ијекавски *клијешџа*. Пошто је у питању двосложна замена старог гласа јат, није било услова за ијекавско јотовање. Глас *и* спречава *ј* да јотује глас *л*.

7. Речи *оријентација*, *оријентисати се*, *оријент*, *оријенталан*, *објект* страног су порекла па се групе *ије* и *је* не тичу ијекавске замене јата.

Вежбе

1. Испишите ијекавске облике према екавским

бег, белина, бела, блед, вежба, вера, вредност, две, двома, дете, доделити, донет, завера, заповедник(ица), звезда, звездан, избеглица, избећи, извесни, исецати, исечак, исповедити се, исповест, леп, мењати, место, млеко, наречје, натерати, недеља, нигде, овде, обе, обезбедити, обезбеђење, одељење, однети, осмех, осмехивати се, оценити, оцена, певач(ица), песак, пешчани, победити, побећи, повереник(ица), поднети, подсетити, понети, посета, после, председник(ица), претерано, пример, примена, промена, решење, решити, реч, речник, савест, сведочење, свест, свет, светли, светло, светски, седница, сетити се, сечем, смена, средовечан, суседни, тело, телесни, тесан, теснац, увек, увидети, улетети, умам, уместо, умети, уметност, уследити, успех, утеха, уцена, хтети, цвет, цела, целокупан, ценити, цењкати се, човек.

Решење (1):

бијег, бјелина, бијела, блијед, вјежба, вјера, вриједност, двије, двојма, дијете, додијелити, донијет, завјера, заповједник(ица), звијезда, звјездан, избјеглица, избјећи, извјесни, исијецати, исјечак, исповиједити се, исповијест, лијеп, мијењати, мјесто, млијеко, нарјечје, натјерати, недјеља, нигдје, овдје, обје, обезбиједити, обезбјеђење, одјељење, однијети, осмијех, осмјехивати се, оцијенити, оцјена, пјевач(ица), пијесак, пјешчани, побиједити, побјећи, повјереник(ица), поднијети, подсјетити, понијети, посјета, послје, предсједник(ница), претјерано, примјер, примјена, промјена, рјешење, ријешити, ријеч, рјечник, савјест, свједочење, свијест, свијет, свијетли, свјетло, свјетски, сједница, сјетити се, сијечем, смјена, средовјечан, сусједни, тијело, тјелесни, тијесан, тјеснац, увијек, увидјети, улетјети, умијем, умјесто, умјети, умјетност, услиједити, успјех, утјеха, уцјена, хтјети, цвијет, цијела, цјелокупан, цијенити, цјењкати се, човјек.

2. Исправите грешке у следећим реченицама

1. Каже да се ноћу често пијан враћао из града док је живјео у блоковима.
2. Поводом текста „Изгорјео Акапулко“, нашој редакцији се обратио власник овог сплава да би објаснио како је избио пожар.
3. Дирекција за шуме и Министарство пољопривреде касне с додијелом концесија за коришћење шуме.
4. Завршни радови предвиђени су за крај овог мијесеца.
5. Због неекономске цијене кромпира, ове године ће се та култура гажити упола мање него претходних година.
6. Дански савијет поклонио је гардеробне ормариће и итисоне врједне 2.000 евра, а ускоро стижу и трајни подови.
7. По рјечима директора, разлози због којих је посао одложен нису наведени.
8. Од укупног броја новорођених беба, према слободној процјени, више од 70 одсто је из ванбрачних заједница јер се млади родитељи све ријеђе одлучују за брак.
9. Током првог квартала ове године предузеће је подњело 457 кривичних и око 200 прекршајних пријава против оних који струју троше неовлаштено.
10. Министарство је доњело закон и његовим доношењем престаје да важи досадашња уредба.

Решење (2):

живио; 2. Изгорио; 3. додјелом; 4. мјесеца; 5. цијене; 6. савјет, врједне; 7. ријечима; 8. процјени, рјеђе; 9. поднијело; 10. донијело.

3. Наставите низ

а)

вриједна > вреднија > највреднија
триједна

увриједити
увреда
повриједити
пријетити

б)

ном. вријеме	ном. ждријебе
ген. времена	
дат. времену	
ак. вријеме	
вок. вријеме	
инстр. временом	
лок. времену	

в)

смејати се	>	смијати се
сејати		
грејати		

г)

трпео	>	трпио
хтео		
поднео		
желео		

Решење (3):

а) трезнија, повреда, прегња; б) ждробета, ждробету, ждријебе, ждробетом, ждробету;
в) сијати, гријати; г) хтио, поднио, желио.

4. Јотујте ијекавски

нежност, нега, недра, немост, лековито, наслеђе, лепота, последња, следећа, блеснути, блештавило, столеће, последица.

Решење (4):

њежност, њега, њедра, њемост, њековито, наслеђе, њепота, посљедња, сљедећа, бљеснути, бљештавило, стољеће, посљедица.

5. Ијекавизујте следеће текстове

а) Прогноза времена

Снег који је почео да пада још у среду у готово целој земљи данас пре подне је падао само у брдским пределима. Снежни наноси, који су се мерили метрима и остављали удаљенија села завејана и по неколико дана, нису рашчишћени још једино на прилазима Копаонику. Екипе које их рашчишћавају радиће целе ноћи да би пут до ове планине ујутро био проходан. Хидрометеоролошки завод прогнозира да ће суснежице и снега бити још понегде током ноћи, северозападни ветар ће дувати и сутра, али ће температура ваздуха прећи нулти подеок. Време ће се од понедељка пролепшати па се од средине наредне недеље очекује сунчано, с температуром и до пет степени.

б) Лек за сваког болесника

Да би хомеопатско лечење било успешно, најпре треба направити психофизички портрет личности, проценити симптоме, бележити како се пацијент осећа и пратити како лек делује. Овај начин лечења захтева и посебну пажњу лекара.

Решење (5):

а) Прогноза времена

Снијег који је почео да пада још у сриједу у готово цијелој земљи прије подне је падао само у брдским предјелима. Снежни наноси, који су се мјерили метрима и остављали удаљенија села завијана по неколико дана, нису рашчишћени још једино на прилазима Копаонику. Екипе које их рашчишћавају радиће цијеле ноћи да би пут до ове планине ујутро био проходан. Хидрометеоролошки завод прогнозира да ће суснежице и снијега бити још понегдје током ноћи, сјеверозападни вјетар ће дувати и сутра, али ће температура ваздуха прећи нулти подиок. Вријеме ће се од понедељка пролепшати па се од средине наредне недеље очекује сунчано, с температуром и до пет степени.

б) Лијек за сваког болесника

Да би хомеопатско лијечење било успјешно, најприје треба направити психофизички портрет личности, процијенити симптоме, биљежити како се пацијент осјећа и пратити како лијек дјелује. Овај начин лијечења захтијева посебну пажњу лекара.

Инвалидност

Ако пишете о особама с инвалидитетом или људима с посебним потребама, тешко је одолети типу текста који се у новинарском жаргону зове *шојла људска прича*. Око ње не морате да се трудите, прича се сама, чита се, изазива тренутно саосећање, а њена тугаљивост којој нема лека поравнава све разлике међу људима. Она је новинска сапуница, гарантован погодак, робна марка таблоида и кључ њиховог тиража. Треба само разговарати с људима који ће испричати своју причу, потом читав текст исписати тоном тужбалице, и то је све. Заправо, није све: рецепт је универзалан и може да се примени и на избеглице, на све мањине, на децу без родитеља и на многе друге људе, довољно је да само „осетити“ неку неисправљиву неправду или несрећу.

Тојла људска прича може и да се надогради. Тада јој је обавезан састојак надљудска воља, помоћу које јунак или јунакиња новинске приче побеђују своју судбину, постају херојске индивидуе које не излазе на крај само са својим проблемом него резултатом надмашују и људе којима ништа не стоји на путу да буду успешни.

У чему је тајна овог тренутног бајковитог ефекта на публику? Баш оно што све бајке чини бајкама: црно-бело разграничење правде и неправде, среће и несреће, добра и зла. Њега, међутим, у стварности нема, па како је онда могуће да га медији искоришћавају до те мере да су публику истренирали на условни рефлекс? Медијска слика људи с инвалидитетом конструисана је од доминантних стереотипа средине. Медији праве стереотипне ликове од постојећег материјала у главама људи. Другим речима, кад чита *шојлу људску причу*, публика чита и дешифрира сопствени стереотип о особама с инвалидитетом. Она о њима не зна ништа или зна веома мало па онда није чудо што ову групу људи доживљава као нестварне ликове из бајке.

Представа особа с инвалидитетом

Којим се стереотипима о особама с инвалидитетом служе медији? На телевизији или у новинама то су јадни, злосрећни, неизлечиво болесни људи који изазивају сажаљење или насиље ближе или даље околине. Они су свој највећи непријатељ јер нису способни да раде и да се брину о себи, а неретко су због тога пакосни и завиде другима. Тим људима је потребна стална брига и надзор и зато су терет и друштва и својих породица. Породица у којој живи особа с инвалидитетом схвата се преко следећих предрасуда:

1. То је мање вредна породица;
2. Испашта породични грех;
3. Генетски је кажњена;
4. Има „забрану“ на срећу;
5. Оправдано и неминовно жртвује интересе осталих чланова породице;
6. Нема могућност да живи као остале породице у друштву;
7. Дугује захвалност ако је члан породице са инавалдитетом запослен или има „своју“ породицу;
8. Хиперсензитивни су и завиде другима;
9. Деца и млади треба да похађају специјалне школе и баве се специјалним занимањима. [Cucić, 2001, 71]

Аутор једног чланка о медијској слици особа с инавалдитетом у Британији пише да и тамошња публика ретко има прилику да се обавести о овој групи људи. Изузев неколико специјализованих емисија, телевизијски програм игнорише теме које се тичу особа с инавалдитетом. А када их и има, те теме су обрађене с медицинског аспекта или се односе на специјалан третман, најчешће деце с посебним потребама. Изузев у неколико спорадичних случајева, особа с инавалдитетом нема у телевизијским сапуницама и квизовима. То што их нема у главном програму британске телевизије храни стереотип да особе с инавалдитеом немају нормалну свакодневицу. У играном програму особе с инавалдитетом такође нису представљене као људи који могу да се брину о себи. У филмовима и серијама то су особе криминалног понашања, чудовишта, немоћне или патетичне жртве. У британским новинама ови људи су непресушан извор сензационалистичких текстова. Упркос гласном протесту удржења инвалида, већина оглашивача особе с инавалдитетом не сматра својом клијентелом, а неки од њих, нарочито добротворне организације, представљају их искривљено да би профитирали. Ипак, у новије време се примећује да се огласи британских добротворних организација особама с инавалдитетом обраћају као људима који су способни да се брину о себи.

Код нас је лингвисткиња Милица Ружичић анализирала називе за ову групу људи и у ту сврху сакупила узорак новинских текстова. Тема

њеног дипломског рада [Ružičić 2002] не тиче се директно слике особа с инвалидитетом коју медији намећу јавности, али и она примећује да су портретисани по сличном обрасцу. На тексту о дечаку коме је дијагностикован аутизам и његовој породици, Ружичићева показује како новинар цитатом мајке одређује тон и тезу читавог текста. Речи мајке — „Ми смо једина популација на овој планети која није извршила никакав злочин, а казну издржава до краја живота“ — новинар је извукао у поднаслов као поенту. Насловни блок (наднаслов, наслов и поднаслов) најупадљивији је и најинформативнији део новинског текста. Поентирањем у том делу усмерава се даље читање. У основном тексту се потом нижу: слика дечака који се игра пасуљем не увиђајући смисао своје радње, мајчин протест против небриге друштва и примедба да породица упркос свему мора да улаже у старијег сина, кога мајка именује као *здраве сина*. Милица Ружичић мисли да је формула — *здравље ња болести* — доминантан образац за текстове о несрећној судбини особа с инвалидитетом. У једном другом тексту, по тој формули, подаци о девојчици којој је дијагностикована церебрална парализа уведени су реченицом: „Рођена је здрава, али осми дан, након жутице и неадекватне неге, оболела је од церебралне парализе“. Потом је даље у тексту одређена и њена даља судбина: „Али, осим скупих превара, остала је везана за кревет, непокретна“. Новинар у наставку наглашава да ниједно од родитеља не ради, а да мајка то не би могла чак и кад би хтела јер је читав живот посветила кћерки. Овде је употребљен и чест новински стереотип „несрећа никад не иде сама“.

Тојлих људских њрича има превише — толико да осим њих готово да и нема другачијих текстова о особама с инвалидитетом. Тиме је и штета од њих већа. Текстове с оваквим ставовима ваља избегавати из следећих разлога.

Новинску публику чине и људи с инвалидитетом. Према налазу социолога Срећка Михаиловића, особе с инвалидитетом се по читаности штампе не разликују од опште популације. [Cucić 2001, 125] Михаиловићу је читаност штампе међу особама с инвалидитетом послужила као показатељ заинтересованости ове групе људи за догађаје у друштву. Дакле, особе с инвалидитетом су у истој мери заинтересоване за друштвена збивања као и други људи у Србији. Портретисање особа с инвалидитетом као људи који су рођењем или несрећним случајем осуђени на социјалну маргину противречи њиховој заинтересованости за друштво. С друге стране, општа новинска публика изјављује да није довољно информисана о проблемима и статусу особа с инвалидитетом. Једно истраживање показује да већина испитаних људи каже да не зна довољно о животу и проблемима ове групе. [Žolt 2002] То истраживање указује да су грађани Србије у једном смислу обавештенији од медија:

само 20 одсто испитаних изједначава инвалидност и болест. Али, иако су добро информисани о општем друштвеном и здравственом положају инвалида, испитаници знају мало о специфичним потребама особа с инвалидитетом.

Текстови у којима су особе с инвалидитетом и њихове породице представљене по наведеном обрасцу учвршћују негативне стереотипе и предрасуде о њима. Ово има вишеструке последице и по статус људи с инвалидношћу у друштву, по њихов идентитет и психосоцијалне потребе.

Особе с инвалидитетом у Србији

Живот људи с инвалидитетом у Србији јесте тежак. Ова група људи има потпуно право да се осећа одбаченом и несамосталном. Ипак, писању о особама с инвалидитетом ваља да претходи разумевање *инвалидности*. У питању је јавноздравствени и социјални проблем који није прецизно дефинисан, о коме постоје оскудни подаци, коме се различито теоријски прилази, проблем за који решење још није нађено нигде у свету. Светска епидемиологија процењује да ће се инвалидност у свету ширити због успеха јавноздравствених и медицинских наука, као и ратова, саобраћајних и других несрећа, болести, злоупотребе супстанци и нарушавања околине. При таквим проценама, потреба да особе с инвалидитетом преузму део контроле над својим животом је хитна, порука је уводног чланка зборника [Сусић 2001]. Мултидисциплинарна група стручњака припремила је овај зборник с циљем да резултати истраживања инвалидности и окружења у Србији буду основа националног програма акције. Основна сврха тог програма је смањење околних баријера које већину особа с инвалидитетом спречавају да искористе свој потенцијал. Под околним баријерама подразумевају се најразличитије препреке због којих особе с инвалидитетом не могу да учествују у животу своје заједнице. Баријере могу бити:

- **физичке:** возила неспособљена да их користе људи с инвалидитетом, архитектонске препреке у јавним установама и сл.;
- **социјалне:** предрасуде, сажаљење, дискриминација при запошљавању и недостатак подршке;
- **економске:** скучене могућности за запослење и развијање каријере;

- **здравствене:** недоступност здравствених установа, здравствена дискриминација;
- **образовне:** немогућност да се особа редовно школује, недостатак информација релевантних за живот и опстанак;
- **правне:** неадекватна регулатива или недостатак регулативе.

У препорукама овог стручног тима наглашава се улога медија као институција које обликују јавно мњење. Овде ће из овог зборника бити наведен минимум обавештења о људима с инвалидитетом. Инвалидност је општи термин који покрива разнородна психофизичка стања, перцепцију средине и самоперцепцију особа с инвалидитетом па се за писање о људима који припадају свакој појединачној групи треба посебно припремати. Текстови о овој групи људи треба да садрже и њихов глас, па се додатно треба обучити за комуникацију с овим особама. Али овде о свему томе не може бити речи.

Шта је инвалидност? Према Светској здравственој организацији, инвалидност је губитак или ограничење могућности да се учествује у друштву на истом нивоу с другима, и то због социјалних и околинских баријера. Овој дефиницији др Викторија Цуцић додала је и типове оштећења. То су сензорна, ментална, моторна и комбинована оштећења.

Може ли се инвалидност изједначити с болешћу? Болест може бити узрок инвалидности. Али ваља разликовати болест као стање од инвалидности као онеспособљености. Особе с инвалидитетом су понекад болесне као и други људи. Једна жена која не хода о томе каже: „Тешко да би овде било шта вредела моја прича да ја не ходам откад знам за себе, да ја с тим живим откад знам за себе, да не знам за друго и да ме заиста, осим кад ме нападне вирус или кад од предугог седења или лежања прептеретим кичму, ретко кад шта боли, да ми, опет, лекар кад добијем температуру, саопштава да сам се разболела, а не да се моје опште стање погоршало, да ће ми физиотерапеут, у случају да примети да боље ходам, рећи да ми се ход побољшао, а не да сам здравија или да ће ми, уколико примети да то не радим добро као пре, рећи да лошије ходам, али не и да сам болеснија, да се од тога не умире и сл.“ [Ružičić, 2002, 22]

Како друштвена перцепција инвалидности утиче на особе с инвалидитетом и њихове породице? Највећи број особа с инвалидитетом проводи живот у породици. Њихови контакти са широм заједницом и друштвом су оскудни, при чему њихово објективно оштећење није разлог за то. Разлог за искљученост из друштва је у другом оштећењу, које особама с инвалидитетом приписује средина. Ово друго оштећење није реално, оно је замишљено, али има стварне последице по особе с инвали-

дитетом јер их чини рањивијим него што јесу. То даље најчешће значи да ће особа с инвалидношћу одбијати да се укључи у средину која је одређује као различиту од себе. Ево искуства једне особе с инвалидитетом: „Једно је — схватите ово као метафору, молим вас — једно је од ’бога’ а друго од ’људи’. Ово друго је много теже. С првим се ја носим, с њим пропадам или се дижем. С другим сам готово немоћан. И ту се онда јавља један чудан обрат. Оно што је од бога постаје некако људскије, лакше га носим, не дам му се, не могу да га одстраним, али могу да га заобиђем, надиђем, заменим, потиснем... Ово друго, пак, постаје божија казна, с њим ништа не можете, то је некако задато, окамењено; вас су негде сместили и ту сте где сте. Из те рупе се не може!“ [Cucić 2001, 123]

Који су главни проблеми ове групе људи у Србији? Огроман проценат (87 одсто) интервјуисаних особа с инвалидитетом није запослен. То се посебно односи на жене. У заштитним радионицама ради мање од једног процента ових људи. Људима с инвалидитетом нису ефективно доступне социјалне и здравствене службе, нарочито ако живе на селу, уколико су незапослене или имају нижи степен образовања. Они тешко долазе и до неопходних помагала. Овим људима у највећем броју случајева нису доступни ни превоз, ни друге установе због архитектонских баријера. Ево неких процената: јавни превоз недоступан је за 52 одсто особа с моторним оштећењем, трговина за 53, јавна телефонска говорница за 37, а остале јавне службе какве су пошта, општина или МУП нису доступне за 35 одсто интервјуисаних људи. [Cucić 2001, 123] „То што ја не могу да се возим аутобусом није зато што сам у колицима, него зато што ми немамо нископодне аутобусе“, каже један мушкарац који не хода.

Да ли се психосоцијалне потребе особа с инвалидитетом разликују од потреба других људи? Не. И људи с инвалидитетом имају исте психосоцијалне потребе као и други. Подаци о незапослености указују на то да је једна важна потреба — за сигурношћу — међу овим људима ретко задовољена. Незапосленост је узрок томе што се ове особе често уживљавају у пасивну улогу и што је породица окружење од које траже задовољење свих својих потреба.

Колико у Србији има особа с инвалидитетом? Тачан број људи из ове групе не постоји, јер не постоји адекватна евиденција. Истраживање које је водио социолог Срећко Михаиловић на узорку општина у Србији без Косова и Метохије послужило му је да изнесе процену броја особа с инвалидитетом и посебним потребама. У Србији живи између 350.000 и 480.000 људи с инвалидитетом или 4,5 до 6,4 одсто укупног становништва. Овај број је мањи од уобичајених светских процена, које се крећу од седам до десет одсто. Михаиловић напомиње да разлике у овим проценама могу да буду одраз стварних разлика између овдашње и светске ситуације. [Cucić 2001, 52]

У земљи постоје удружења особа с инвалидитетом и организације које овој групи људи пружају психосоцијалну помоћ. Неке организације имају презентације на интернету:

- Часопис параплегичара и осталих инвалида Србије „Наш пут“: <http://solair.eunet.yu/čparaplsr/>
- Центар за психосоцијалну подршку особама с инвалидитетом „Живети усправно“: www.uspravno.org.yu. На овом сајту можете пронаћи основна обавештења о типу инвалидности, адресе удружења и организација те практичне савете за опхођење при контакту с особама с инвалидитетом.

Добро ће вам доћи и адресе сајтова из света, где су развијене студије инвалидности:

- Handicap International: www.handicap-international.org
- Centre for Disability Studies, Lids, Енглеска: <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/>
- World Institute on Disability: www.wid.org.

Препоруке

1. Рубрике

Све новинске рубрике и сектори су добро место за текстове који могу интересовати особе с инвалидитетом. То значи да треба стално да их разумевате као своју публику. Рецимо, ако обилазите штандове на сајму учила и школске опреме да бисте писали о њиховој понуди, пишите и о специјализованим уџбеницима и училима. Немојте те податке издвајати као посебну вест или као нечији производни подухват. Или, ако је Градско саобраћајно предузеће набавило нове аутобусе, питајте да ли међу њима има аутобуса који су прилагођени особама у колицима. А ако вас градска управа обавести да ће град на њену иницијативу добити такве аутобусе, избегните да о томе пишете као о хвалевредном гесту. Немојте тако писати чак ни ако градска управа инсистира на својој хуманости. Исто важи и за појединачне добротворе који особама с инвалидитетом поклањају помагала. Уколико се пројектује нова школа, интересујте

се и за то да ли је пројект прилагођен свима за које се зграда гради. У извештајима током избора, обавезно проверите да ли су гласачка места доступна особама с инвалидитетом, а ако нису, да ли је за ову групу људи гласање другачије организовано. То је начин да избегнете спорадично и помпезно писање о особама с инвалидитетом. Ово не значи да не треба да пишете и специјалне вести о, на пример, слушним апаратима, инвалидским колицима, такмичењу инвалида у кошарци и слично.

2. Именовање

Међу вама је много оних који су осетили несигурност и двоумили се како ословити или именовати особу с инвалидитетом. Правила недискриминативног именовања/ословљавања налажу да се особина не изједначава с личношћу. Упоредите значење речи *слепац* и израза *слепа певач*. Искључиво овом другом називамо гусларе. Иако им је основно значење некад било исто, прва реч данас се употребљава само у секундарном значењу: *глув*. Ако за Филипа Вишњића кажете да је био *слепа певач*, инсистираћете на особи, а чињеница да није могао гледати остаће у другом плану. Тиме ћете нагласак ставити на личност, а не на особину коју средина сматра недостатком. А на помен Реја Чарлса, Бетовена или Стивена Хокинга нећете ни помислити на то да нису могли да виде, чују или да су у колицима. Језиком тако имплицирате да је особа с инвалидитетом део друштва. Милица Ружичић подухватила се задатка да проучи начин на који се говори и пише о људима с инвалидитетом и да предложи језичка решења која их неће стигматизовати. [Ružičić 2002] Ево њених предлога:

- У ситуацијама када није потребно спецификовати тип инвалидитета, примерене су речи **инвалид/инвалиткиња, особа с инвалидитетом, особа с хендикепом** (с тим што узрок оштећења није увек инвалидност, што треба назначити).
- Кад год је то могуће, употребљавајте и изразе **особа која не хода, не види, не чује** и сл.
- Ако треба именовати **особу с инвалидитетом** с којом се разговара за новине или о којој се пише неким поводом, релевантнији је њен статус у друштву или титула од чињенице да не види, не хода и сл.
- Радије користите израз **друштво/клуб/удружење/организација инвалида/особа с инвалидитетом** него **инвалидска организација**. Придев **инвалидски** можете употребљавати уз именице које не озна-

чавају људе: **инвалидска пензија, инвалидска колица.**

● Не употребљавајте придев **инвалидан/на** уз именице које означавају људе: **деца, жене, мушкарци, лице.** Уместо њих користите: **деца инвалиди, жене инвалиди, мушкарци инвалиди.**

● Немојте писати **прикован/на** за **инвалидска колица, непокретан/тна** и сл. Уместо тога напишите: **особа која се креће помоћу колица, особа у колицима** и сл.

Сексуалне мањине

Један новинар је упорно тражио друштвене феномене које би истраживао за своје новине, а заправо су га нервирали медији. На пример, филмови о геј и лезбијској љубави који су почетком овог века почели да се приказују и на нашим телевизијама. Теза из које је требало да настане његов текст гласи: ако тих филмова буде више, геј мушкараца и лезбијки биће код нас колико и на западу. Сасвим искрено је желео да реагује правовремено, на прву вест своје другарице која се вратила из Лондона. Жалила му се да тамо није могла да нађе дечка „јер су сви мушкарци постали педери“. Видео је директну везу између приватне вести и поменутих филмова јер га је преплашила помисао да ће медијска пропаганда и овог пута деловати као незаустављив пожар. Он каже да не мрзи никог и да нема ништа против тога да свако буде то што јесте, али га очит доказ штетности филмова о геј мушкарцима и лезбијкама по хетеросексуално друштво тера да реагује.

Један други новинар препричавао ми је после неуспеле геј параде у Београду реакције острашћених колега. Желео је пред њима да брани пребијене људе које полиција није заштитила иако је одобрила прописно пријављен скуп. Није могао да смисли ништа друго него да их пита да ли би оправдавали пребијање „неких других болесних људи“.

Некако у исто време сазнала сам, не из новина и не од новинара, да се један младић преселио у Београд јер у родном граду у унутрашњости више није могао да издржи да живи. Скупио је храброст и рекао оцу да је геј. Отац није могао да поднесе „бруку“ и одрекао се сина преко новина.

Двојица мојих познаника воле свој посао и желе да пишу истраживачке чланке о друштву, али нису дошли на идеју да потраже неку причу сличну овој. Они раде у новинама које о друштву пишу уопштено и које од њих не захтевају да у текстовима наведу искуства стварних људи, као што су искуства овог сина и овог оца. Али, правило за истраживачке чланке гласи: ако желите да пишете о друштву, треба да пишете о реалним људима. Пронађите оне на којима се прелама неки друштвени однос и кроз текст провуците њихово искуство. Или, много боље, најпре пронађите људе па истражујте да ли је нека појава у друштву правило. Поштујте ово основно правило јер ћете бити читани. Ако то не будете радили, подаци до којих сте дошли истраживањем теме и мишљење стручњака публика ће схватити као статистички извештај, као још једну лошу вест која се увек догађа другима. Пример се не тиче ове теме, али добро показује како генерализације без контекста формирају јавно мњење. Једно испитивање о криминалу, обавезној вести свих новина, има следеће резултате: само 17 одсто америчког становништва

мисли да је криминал велики проблем његове заједнице, док 83 одсто њих верује да је криминал велики проблем америчке државе. Једноставније речено, већина људи лично нема искуство с криминалом и мисли да то није проблем њихове уже заједнице, али сматра да земља има проблем с криминалом. [Potter 1998, 125]

Двојица мојих познаника нису се усудила да траже геј мушкарце и лезбијке о којима би писали не само зато што раде у редакцијама које генерално пишу о политичким и друштвеним темама. Имали су предубеђења о људима друкчије сексуалности. Један од њих мислио је да ће се медијска „зараза“ са Запада проширити и угрозити хетеросексуалну будућност Србије, други да су у питању „болесни“ људи.

Ово је типичан случај када своје стереотипе пре писања треба кориговати. Срећом, више не треба да крстарите кроз непрегледну литературу о сексуалним мањинама да бисте дошли до провереног знања. О низу негативних стереотипа о њима сада можете да се обавестите из текста Маје Кандидо-Јакшић и литературе коју она цитира у [Stereotipi 2002a, 63—90]. Користан извор информација о сексуалним мањинама однедавно је и одличан сајт: gay-serbia.com, који широко теоријски и практично третира геј идентитет и геј културу, и сајт београдске лезбијске групе Лабрис: www.womenngo.org.yu/labris.

Маја Кандидо-Јакшић пише да емотивну и сексуалну оријентацију према истом полу не изазива афирмативна медијска пропаганда, нити се она може „увести“ са Запада. Утисак да је број тих особа на западу порастао стиче се зато што су почеле слободно да се изјашњавају о својој сексуалности. Особе које имају емотивне и интимне односе с особама истог пола станују и у селу и у граду, живеле су и у високоразвијеним и у примитивним цивилизацијама. Живеле су у свим епохама познате историје и њихов број на западу се није увећао откад отворено испољавају геј, лезбијски или бисексуални идентитет. Има их између пет и десет одсто у свакој популацији и тај проценат је кроз историју константан. Истополне емотивне и сексуалне односе психијатрија више не третира као душевну болест. Маја Кандидо-Јакшић закључује да су ставови хетеросексуалне већине негативнији према мушким него према женским истополним односима и показује то истраживањем ставова матураната и матуранткиња XIII београдске гимназије. Она претпоставља „да се мушка хомосексуалност никада није ни прогањала због веровања у њену патологију, већ због њеног повезивања са традиционалним ‘фемининим особинама’ као што су емпатија, ненасиље, пацифизам, алтруизам и које су се као такве нужно потискивале код мушкараца, носилаца свих друштвених збивања“. На свој начин њен закључак потврђује и неупоредиво већи број жаргонских погрдних назива за геј мушкарце него за лезбијке [videti: Imami 2000, Gerzić i Gerzić 2002² i Šipka 1999, 215—217].

Препоруке

Ево неких препорука како да пишете о сексуалним мањинама а да не стварате нове и не учвршћујете старе стереотипе о њима. Списак који следи није коначан јер су препоруке формулисане на узорку текстова прикупљеном у првом реду ради анализе процеса писања и додато им је неколико њих написаних после прекинутих геј демонстрација 2001. године у Београду.

- Ако је то ваш сектор, пратите активност овдашњих геј и лезбијских удружења стално и односите се према тим вестима као према вестима из сваког другог сектора. Уколико ваша редакција нема тај сектор, геј и лезбијске теме можете да пратите кроз друге секторе: правосуђе, културу, друштво итд. Основно питање које себи стално треба да постављате гласи: шта се ново десило? Пратите њихов рад редовно, а не само онда када се деси неки скандал попут неуспеле геј параде у Београду 2001.

- Сексуалне мањине не могу да се прате као мањинске етничке заједнице јер живе у читавој држави. При томе, нису све, ни генерацијски ни лично, склоне да се окупљају у групе тако да све оно што се њих тиче не могу артикулисати постојећа удружења. Она углавном артикулишу специфичну савремену културу која се развила међу тим људима и не изражавају идентитет људи који имају истополне сексуалне и емотивне односе, али се не идентификују с том формом културе. Ово не морају бити непремостиви проблеми него и потицај за истраживање. Имајте на уму и разлику између појмова *секс* и *сексуалности*: секс је природна чињеница људског тела и припада природи. Сексуалност, с друге стране, подразумева да се типовима секса учитају вредности културе. Зато сексуалност припада култури и има историју, а секс остаје и ван културе и историје.

- Стално праћење активности тих удружења је најбољи начин да избегнете текстове у којима ћете уопштено и само повремено писати о хомофобији. Овдашња друштвена хроника и иначе има обичај да начелно претреса разне друштвене феномене. То није добро новинарство јер полази од претпоставке да новински текст може одговорити на крупна социопсихолошка, политичка и културолошка питања, чиме се ставља у улогу науке. Он то нити може, нити томе служи. О хомофобији се пише повремено, неким поводом (рецимо, прикази зборника о полним и етничким стереотипима које је издала *Нова српска политичка мисао* у *Политици* у децембру 2002. и јануару 2003).

Истовремено, текстови о социјалним феноменима, у којима публика не види конкретно људско искуство, које може да разуме без специјализованог знања, изазивају до крајности заострена колективна осећања и ставове хетеросексуалне већине. Широки круг публике схвата их као личну карту свог „менталитета“: прихвата ту слику себе или се од ње дистанцира. Тај став затим се најчешће поистовећује с неком другом политичком или идеолошком поделом у друштву, с којом нема никакве стварне везе. Медији на тај начин учвршћују негативне стереотипе и подстичу постојећи сукоб.

● Избегавајте да у текстовима о хомофобији сами тражите њене узроке у култури или политици ако немате теоријско и методолошко знање за то. Из истог разлога немојте се сами бавити ни идентификовањем хомофобичних социјалних група (у новинама су то обично домаћице, навијачи фудбалских клубова, чланови десних и клерикалних организација...).

● Ако текст о хомофобији конципирате тако да он мора да одговори на питање шта је њен узрок у Србији, цитирајте стручно мишљење. Немојте при томе заборавити да нагласите да узроци хомофобије који су настали, рецимо, у Милошевићевој Србији, нису једном заувек дати јер се друштво и култура стално мењају. Шта је проблем с научно установљеним узроком друштвеног конфликта који се цитира у новинском тексту? Пронаћи узрок значи тврдити да се нешто морало десити баш тако како се десило. Имајте на уму да је и образована и необразована нестручна публика већином уверена да је мишљење науке коначан и непозив одговор на неки проблем. Запамтите да се култура и друштво стално мењају.

● Када у таквим текстовима именујете групе људи, избегавајте личне заменице *ми* и *они* или речи које иначе изазивају јака колективна осећања: *нација*, *национализам* и сличне. Оне се у јавном језику злоупотребљавају готово без изузетка да би се у друштву изазвала идеолошка, политичка, национална, социјална или било која друга хомогенизација и да би се тако згуснуте групе могле подстаћи на сукоб. Ево пасуса једног текста који је написан после прекинуте геј параде у Београду 2001. године и који због тих речи може бити проблематичан: *Шта нам се заправо догодило и због чега се тежина нацијске вредности у овом тренутку мери мржњом према сексуалним мањинама. Због чега је по интересе нације поразнија ствар онако сексуалних неистомисленика од, рецимо, томиле лешева којима смо окружени или дејортовања Слободана Милошевића у Хаџ, поштово када се зна*

да је он један од виђенијих „спонзора“ десничарских група и организација код нас. Колективна траума је још свежа и отворена, а емоционални шок, очигледно, овде је ко зна који пут прераста у насиље. Ипак, због чега је бес истражен пре свега на хомосексуалцима и лезбејкама? Проблем с овим речима састоји се у томе што сутеришу да сви људи хетеросексуалне оријентације у Србији свој патриотизам поистовећују с мржњом према сексуалним мањинама.

● Када пишете о геј, лезбијском или бисексуалном идентитету, праву сексуалних мањина на демонстрирање или о правном регулисању истополног партнерства, текст немојте састављати од изјава јавних личности. Прво, зато што на брзину састављене новинске анкете само подсећају на анкете јавног мњења и не могу да покажу како оно стварно изгледа. Друго, јавне личности, свеједно да ли се баве уметношћу, медијима, политиком или неком другом јавном професијом, када говоре за медије раде на сопственој медијској слици. Оне живе од медија и због тога веома ретко кажу оно што заиста мисле. Углавном јавно говоре оно што претпостављају да мисли већина публике којој се и иначе обраћају, а то су махом или позитивни или негативни стереотипи. Треће, јавне личности уопште не морају о овој теми да размишљају, што најчешће и јесте случај, али не пропуштају да говоре за медије из претходног разлога. Четврто, није јасно чему служе њихови одговори на питања која је формулисао један новинар: *Шта мислите о хомосексуализму и да ли треба у Србији дозволити јавне геј-параде?* И пето, њихов утицај на публику од које живе је огроман.

● Не наводите у својим текстовима славне геј мушкарце и лезбијке из науке, уметности и филозофије да бисте хетеросексуалној публици доказали њихов допринос култури и цивилизацији. Прво, сексуална оријентација ни директно ни обавезно не условљава нечију изузетност или генијалност. Друго, на тај начин све остале особе тог идентитета посредно обележавате као групу која друштву ничим не доприноси.

● Не подлежите помодној политичкој коректности ни када су сексуалне мањине у питању јер њихов идентитет у друштву није ствар тренутног тренда и вашег друштвеног ангажмана. Немојте заборавити да су кампање за толеранцију мањинских група углавном неделотворан израз нечисте савести друштва, којима се маскира недостатак добре воље да се проблем реши.

- Ако ваш текст лобира за неко геј или лезбијско удружење, јасно то назначите.
- Геј, лезбијска и бисексуална популација није резервоар тема из друштвене патологије, зато се према њој односите као према свим другим људима. Покажите својој публици живот изнутра јер је једнако живописан као и живот било које друге групе људи.
- Јавне личности и све друге особе геј, лезбијске или бисексуалне оријентације имају право да вас туже уколико против њихове воље пишете о њиховој приватности. Члан 94 *Кривичног закона Србије* за то дело у медијима или на јавном скупу прети затвором до једне године. А ако изношење детаља из приватног живота изазове или би могло да изазове тешке последице по оштећену особу, предвиђа казну затвора од три месеца до три године. Истинитост или неистинитост јавно изнесених података из нечијег приватног живота не може се доказивати. Изузетак од тога регулише члан 96, став 3: „За изношење или проношење личних или породичних прилика које је учињено у вршењу службене дужности, политичке или друге друштвене делатности, одбрани неког права или при заштити оправданих интереса, учинилац се неће казнити ако докаже истинитост свог тврђења или ако докаже да је имао основаног разлога да поверује у истинитост оног што је износио или проносио“.

Именовање сексуалних мањина

Норма јавне комуникације подразумева јавни језик који може да изрази све постојеће друштвене идентитете без икакве дискриминације. То се односи и на идентитет особа мањинске сексуалне оријентације. Јавни језик не настаје сваки пут поново у новој етапи историје друштва, него чува и репродукује односе у друштву ранијих периода. На тај начин конзервише негативне стереотипе о сексуалним мањинама или производи нове по старој матрици. Један начин да се идентитет особа геј, лезбијске или бисексуалне оријентације види у јавном језику јесте да се оне именују недвосмисленим терминима који ничим не сугеришу жигосање или дискриминацију те групе у друштву. Језик је у наше време пренео хетеросексуалну пристрасност из прошлости када се сматрало да је једини облик нормалне сексуалности хетеросексуалност, а сви остали су проглашавани болешћу, ненормалношћу или су приписивани криминалним особинама личности.

У Србији, колико знам, још ниједна релевантна институција није из-

радила језички кодекс који би то омогућио. Зато су препоруке које следе преузете из чланка *Avoiding Heterosexual Bias in Language* Америчког психолошког удружења и Комитета за лезбијска и геј питања [Avoiding 1991]. Понегде су илустроване овдашњим примерима. Аутори и ауторке тог чланка напомињу да су њихове препоруке савети, а не правила, јер се култура и језик стално мењају и наглашавају да је важно схватити објашњења како би језик био флексибилан за друштвене промене које тренутно нису описане.

1. Боље је користити термин **полна оријентација** (*sexual orientation*) него **сексуална склоност** (*sexual preference*) јер означава сексуалне и емотивне односе између лезбијки, геј мушкараца, бисексуалаца и хетеросексуалних особа. Реч **склоност** (*preference*) подразумева вољни избор који лезбијке и геј мушкарци нужно не праве и који психологија не потврђује.

Радије употребљавајте термине:

- лезбијска полна оријентација (*lesbian sexual orientation*)
- геј полна оријентација (*gay male sexual orientation*)
- бисексуална полна оријентација (*bisexual sexual orientation*)
- хетеросексуална полна оријентација (*heterosexual sexual orientation*)

него:

- лезбијство
- хомосексуалност
- бисексуалност
- хетеросексуалност.

Прва група термина јасно означава људе, док су неки из друге групе раније повезивани с патолошким понашањем.

2. Када треба одредити посебне особе или групе, препоручљивије је користити придеве лезбијски, -а, -о и геј (*lesbian i gay male*) него придев хомосексуалан, -лна, -лно. А када именујете појединце и гру-

пе, онда је боље употребити лезбијка/-е и геј мушкарац/-рци (*lesbians and gay men*) него хомосексуалац/-лци. Именица хомосексуалац прави неколико проблема. Прво, она може да одржи негативне стереотипе зато што се њоме у прошлости означавало патолошко и криминално понашање. Друго, она може да буде двосмислена зато што се често поистовећује искључиво с мушкарцима и тиме лезбијкама ускраћује видљивост у јавном језику. Треће, она је често нејасна.

Термини геј мушкарац и лезбијка (*gay male and lesbian*) тичу се превасходно посебног идентитета, савремене културе и заједница које су се развиле међу људима које деле тај идентитет. Њих треба разликовати од **полног понашања**. Неки мушкарци и жене имају сексуалне односе с особама истог пола, али сами себе не сматрају геј мушкарцима и лезбијкама. Насупрот томе, термини хетеросексуалац/-лка и бисексуалац/-лка тренутно означавају оба идентитета и понашања.

Придев геј и израз геј особа употребљавају се за означавање и мушкараца и жена. Али, ови термини могу изазвати двосмисленост код публике навикле на реч лезбијка и на то да се речју геј означавају само мушкарци. Стога је израз геј особа добро користити једино када се претходно назначи на који се пол мисли.

Радије користите термин геј мушкарци него хомосексуалност или мушка хомосексуалност (нпр. боље „Његове колеге су знале да је он геј“ него „Његове колеге су знале за његову хомосексуалност“). Исто важи и за реч лезбијка као замену за женска хомосексуалка, женска хомосексуалност или лезбијство.

3. **Истополно сексуално понашање, сексуално понашање међу мушкарцима, сексуално понашање међу женама** прикладни су изрази за истополне сексуалне односе у које људи ступају без обзира на своју **полну оријентацију** (нпр., ожењени хетеросексуалац који је једном имао истополно сексуално искуство). Такође је корисно не супротстављати жене и мушкарце (како то сугерише израз „супротни пол“). Избегавајте такву поларизацију да се хетеросексуалци и хетеросексуалке не би сматрали супротношћу лезбијкама и геј мушкарцима. Значи, радије користите израз **сексуално понашање између мушкараца и жене** (*male-female behavior*) него фразу **сексуални односи супротних полова** (*opposite-sex behavior*) када мислите на посебан пример сексуалног понашања различитих полова у које људи ступају без обзира на своје полно опредељење.

4. Термини бисексуалке и бисексуалци, затим бисексуалне особе,

као и придев **бисексуалан** односе се на људе који имају сексуалне и емотивне односе и са женама и са мушкарцима. Како се ови термини често изостављају из расправа о полном опредељењу, уврежује се погрешно уверење да сви људи ступају у однос искључиво с особама једног пола. Термин **бисексуалан** такође ствара нејасноће јер брише границе између термина **бисексуалац** и **бисексуалка**. Мада је то на први поглед незграпно, најјасније је употребљавати термине **лезбијке**, **геј мушкарци**, те **бисексуалци** и **бисексуалке** када се мисли генерално на чланове ових група.

5. Придев **хетеросексуалан/хетросексуална** прихватљива је ознака за људе који ступају у мушко-женске осећајне и сексуалне односе и који немају сексуалне односе с особама истог пола.

6. Термини **пол** и **род** (*sex* и *gender*) често се наизменично користе. Ипак, **пол** се често меша с полним понашањем, па изазива тешкоће када треба разликовати **полну оријентацију** и **род**. **Пол** је искључиво биолошка ознака људског бића, а **род** културно-друштвена. Рецимо, геј мушкарац може бити рудар, дакле, може радити посао који у нашој култури има типично „маскулино“ значење. Из истог разлога се геј мушкарци не могу поистовећивати с феминизираним мушкарцима јер феминизиран може бити и геј и хетеросексуалан мушкарац.

Претходни списак корисно ће вам послужити да недвосмислено именујете сексуалне мањине. Осим тога, из ваших текстова треба јасно да се види да та група људи постоји у друштву.

1. Не узимајте здраво за готово да је сва ваша публика хетеросексуална јер то није истина. Видљивост лезбијки, геј мушкараца и бисексуалних особа можете постићи на следећи начин:

- Ако пишете о атлетским способностима, родитељству или сличним темама које се погрешно везују само за хетеросексуалну већину, узимајте као примере и сексуалне мањине. Засад је код нас тешко пронаћи особе које ће се јавно изјаснити о свом геј, лезбијском или бисексуалном идентитету па вам преостаје једино да процените да ли ћете их, ако их познајете, замолити за дозволу да то ураде за новине.

- Важно је помињати те особе и у текстовима који немају везе са сексуалним односима јер оне данас имају изграђен начин живота и специфичан поглед на свет. Речју **хомосексуалност** раније су означава-

ни само истополни сексуални односи и она се није односила на друге аспекте људског идентитета. Као грубо поређење овде могу да послуже речи *рокенрол*, *џанк*, *џехно* које су у време настанка означавале музички правац, а потом и начин живота неких људи.

- Саговорницима и саговорницама не постављајте питања о брачном статусу, осим ако не пишете о правном аспекту брачних особа. Брак није показатељ заједничког живота јер пар у браку може живети одвојено, а невенчане особе могу живети заједно. Брачно стање не говори ништа о сексуалним односима пара ни о сексуалној оријентацији јер особа у браку може истовремено да буде у геј или лезбијској вези. Речи **ожењен**, **удата**, **самац/самица** чине у медијима невидљиве хетеросексуалне, геј, лезбијске и бисексуалне парове који невенчано живе заједно.

- Ако пишете о сексуалним или емоционалним партнерима, јасно обележавајте мушки и женски пол. На пример: „Тинејџере смо питали кад су први пут имали сексуалне односе са женском или мушком особом?“

- Када пишете о сексу, користите се терминима који покривају све његове видове. Не употребљавајте, рецимо, реч **сношај** него **сексуални односи**.

2. Јасно се изражавајте о сексуалним мањинама и избегавајте негативне стереотипе о њима. Немојте, на пример, писати о **сексуалној настраности/девијантности** или **сексуалној инверзији/изопачености** зато што их тако жигошете и њихову сексуалност проглашавате болешћу. Ако, рецимо, напишете: „Психолозима треба обука при раду с посебним заједницама као што су лезбијке, наркомани и алкохоличари“, лезбијке стигматизујете као особе које треба да се лече.

3. Кад поредите лезбијке и геј мушкарце с упоредивим групама, користите за то прецизне упоредиве термине. На пример, **хетеросексуалци** и **хетеросексуалке** или **геј мушкарци** и **хетеросексуалци**. Кад поредите лезбијке и хетеросексуалке, избегавајте да ове последње називате **општом јавношћу** или **нормалним женама**.

Претходном списку треба додати и примере из српског језика. Природно је да они настају у жаргону, језичком пољу без нормативних забрана. Ова група лексема, као и све жаргонске речи, набијене су јаким емоцијама и изражавају недвосмислено одбојан однос према сексуал-

ним мањинама. Неке од њих, **педер** и њене изведенице, на пример, развиле су секундарно значење *некарактерна особа, одвратна особа, намећљива особа, ништов, лош човек, ништарија, бедник, ѿодлац*.

Изведенице те речи **педерисати се** и **педерисање** значе *ѿонашајти се намећљиво, надмено, безобразно или насилно*, а придев **педерски** је синоним за *ѿодмукао, ѿокварен, некарактеран начин*. Зато су често део псовки:

Бежи, педеру
Е, јест педер
Испасти педер
Мали педеру
Не буди педер
Педеру
Педерчино
Педерчино глупа

На свој начин одбојност према сексуалним мањинама изражавају и жаргонски пежоративи **Педерација** за Федерацију Србије и Црне Горе и **Палата педерације** за Палату федерације у Београду.

Тачније, ово важи ако их употребљавају хетеросексуалци за сексуалне мањине јер неке од тих речи могу имати сасвим супротно значење ако их приватно употребљавају геј мушкараци или лезбијке. Рецимо, ословљавајући се са: **педеру**, двојица геј мушкараца изражавају присан однос. Такође, међу њима се сачувало и некада једино значење те речи: *стијарији мушкарац који има ѿолне и емотивне односе с младићем*.

Нажалост, збирке актуелних жаргонских речи постоје само за београдски сленг [Imami 2000, Gerzić i Gerzić 2002²]. Судаћи по списку извора и одредницама, у њима нема жаргона геј мушкараца, лезбијки и бисексуалних особа и зато се лексеме црпљене из њих могу сматрати својином хетеросексуалне већине. Избор погрдних назива за сексуалне мањине с бившег српскохрватског подручја даје лексиколог Данко Шипка [1999, 215–217].

Напомене

- 1 Под *родом* се, поједностављено речено, подразумева осмишљавање, конструисање друштвеног и културног значења на основу биолошког пола ради обликовања групног идентитета.
- 2 Žorž Munen (1996), *Istorija lingvistike. Od početaka do XX veka*, Beograd, 19.

- 3 Исто, 13.
- 4 Није реч о интелектуалцима јер данас није јасно шта значи та реч. За људе који се тако одређују, она је, изгледа, саморазумљива. У публицистици о ратовима и распаду бивше Југославије, интелигенција у Србији одређивала се према тим догађајима у терминима ангажованости, односно издаје интелектуалаца. Оба подразумевају да интелигенција треба да интервенише у друштву. Постављала су се питања да ли је то могуће. Постојала је и још постоји подела на националну/националистичку и демократску интелигенцију, али се овај пасус не односи ни на једну од тих група. Он се тиче људи којима је посао да истражују своје предмете: човека и друштво.
- 5 *Популарни програм* овде има дословно значење: програм који воли да гледа велики број људи.
- 6 Слагање субјекта и предиката у реченици по облику.
- 7 Постоји и трећа могућност, која није само теоријска. Лингвисткиња Дебора Камерон користи женски граматички род као неутралну форму јер сматра да избор између различитих језичких могућности говори о политичком ставу.
- 8 Неки подаци запањују јер је језичка политика бивше Југославије била међу највише рангиранима у свету: „Изненађује да су мало позната права која иначе и од раније постоје. Од појединих права, наиме, најмање су позната права на службену употребу језика и писма у општинама где мањине представљају 15 % становништва: добијање јавних исправа на свом (мањинском) језику (свега 25% испитаника), право на комуникацију са органима са јавним овлашћењима на језику мањине (26,6%), право на уписивање имена у личну карту или пасош на језику и правопису мањине (29,4%), право на коришћење свог језика у судском управном поступку (36,2%), право на употребу језика мањина на гласачким листићима и бирачком материјалу (42%). Поред тога, изненађује и мала познатост права на коришћење и истицање националних симбола током државних празника и празника националних мањина (43,1%).“ *Мањине 2002*, 113.
- 9 Радови овог аутора не тичу се етничких мањина, него распада СФРЈ и анализе различитих интерпретација тог распада. Јовићев опис идеолошке нарације бивше Југославије може да помогне у објашњењу новинарске несигурности приликом писања о етничким мањинама. Јовић наглашава значај званичног дискурса на перцепцију друштвене стварности, а то јесте проблем јавне употребе језика.

Ћутање

Јавни језик троши друштвену стварност

Дискурс постаје матрица мишљења

Језик обликује професионални идентитет

Унутрашњи говор оптерећује свест

Кад ћутимо годину дана, онда се одучавамо од бр-
бљања и учимо говорењу.

Фридрих Ниче

Како углед језика пада, тако углед ћутања расте.

Карл Јасперс

Лингвистику пре свега занима језик, па је ћутање њен предмет онда када има везе с језиком. Науку о језику интересује трајање и значење пауза између реплика разговора и слични проблеми, а тек одавно она покушава да организује и чињенице ћутања у комуникацији [Polovina 1996, 187—226].

Ћутање се веома цени у религији, филозофији и књижевности и оно је у њима више вештина него знање.

Многи монашки редови одричу се говора и заветују на ћутање како би се посветили умној молитви. Помоћу ње монаси и монахиње настоје да успоставе мистичну везу између себе и Створитеља. Такви су исихасти у православним црквама и многи други покрети у светским религијама.

Филозофија полази од тога да се језиком може измишљати, замишљати и лагати и да зато језик није најпоузданије човеково средство да се дође до истине. После ћутања, филозофи изричу реченице попут ових у заглављу одељка. Те крилатице, у време када готово све постоји само ако се вербализује, позивају на много другачије сазнајно и језичко искуство, али не кажу како да се ћути. Вештину сваки човек савладава сâм или уз нечију помоћ.

У књижевности се ћути да би се свест и језик растеретили постојећих реторичких образаца. Људи који пишу поезију, романе и драме испитују границе језичке креативности и сопствене језичке матрице, јер ово друго спутава оно прво. Некад због обрасца који су сами створили осећају да их језик vara. Док стварају само своју синтаксу да би нешто посебно рекли, када интерпункцију прилагођавају слици коју желе да опишу, када их привлаче једне а одбијају друге речи, када комбинују различите жанрове да би добили ново значење, осећају да схватају и саму ствар. Писати за њих тада значи: разумети. Али, ако увиде да је стварима које их раније нису интересовале тесно у претходном, покушаће

да створе примеренији језички образац. Некад у томе неће успевати па ће говорити да језик не може да изрази ништа од онога што желе да напишу. Каткад је њихов очај толики да покушавају да разбију граматику не мењајући при томе реторику. Те дубоке драме, када сукоб с језиком потреса и сâм човеков идентитет, заврше и уништавањем рукописа. Писци и књижевнице тада трпе ограничења формалног дела језика у употреби. Јер, као свака језичка форма, и реторички образац од извесне границе престаје да говори о спољној или унутрашњој стварности коју књижевност жели да обради и почиње да открива сâм себе. Искуснији људи зато с времена на време интуитивно заћуте.

У новинарству се много ћути, али се у њему ћутање не цени. Оно се схвата као изневеравање и срамота професије — *прећућкивање*. Зато медији крију од јавности да ћуте. После неког времена обелодањују оно што су скривали од јавности и доживљавају то као професионални препород. Људи који се баве новинарством верују да су посебна, независна професионална група која јавност информисе тачно, објективно, поуздано и непристрасно. [Van Dijk 2000, 29—30] Ово уверење нигде у свету не одговара реалности, али као ни другима ни овој идеологији факти нису неопходни да би покретала људе унутар професије.

Суштина разилажења професионалне идеологије и стварности новинарског посла је у следећем: новине су увек нечије власништво, а власништво је осетљиво на моћ и на интерес. То значи да ће се редакције и при одабиру догађаја од којих праве вести и при њиховој интерпретацији руководити интересима људи којима новине припадају. Ова њихова очигледна зависност од приватних или државних интереса је и важан новинарски оријентир у размишљању о чему, како и колико треба писати. Тај оријентир је, даље, директно везан за социјализацију новинара и новинарки у редакцијској заједници. Људи углавном желе да припадају неком колективу из најразличитијих разлога, што значи да ће прихватити услове који у њему већ постоје. Ти разлози могу бити — често и јесу — и конформизам, интерес, уверење, страх. Овде почиње да бива јасно зашто новинари и новинарке тако лако пристају на огрешење о сопствену професионалну идеологију. Али, због тога се не може претпоставити да се то неће дешавати ако редакције саме одреде јавни интерес. Не постоји ниједан разлог због кога би оне при томе одустале од сопствених интереса будући да су свесне да могу да формирају мишљење јавности. Редакцијски интереси не морају да се покlope с јавним интересом, а могу и да му противрече. Зато уређена друштва новинарској професији споља постављају стандарде, који одговарају релевантним социјалним потребама и правним нормама.

Закон о јавном информисању у члану 10 обавезује државне и јавне институције да о свом раду свим новинарима свих јавних гласила дају

информације под једнаким условима. Године 2003. написан је и предлог закона који треба детаљно да регулише ову област, али закона још нема. Више од права, као противтежа раширеном новинарском миту, медијима би користила традиција јавне комуникације, али она која је наслеђена из бивше Југославије и Србије деведесетих ни у време када је настајала није одговарала потребама друштва. При томе, ни власт у Србији не показује да је престала да буде „осетљива на речи“. Показала је то у моменту када се учинило да у политици новине више нико не узима као опасност по уставни поредак и када је изгледало да су редакције, поучене искуством из протеклих ратова, схватиле да саме не објављују рат и не склапају мир. Након убиства српског премијера Зорана Ђинђића марта 2003, влада је најавила извештај о томе како су медији припремали атмосферу за то убиство. Да је релевантна владина служба тада најавила и објавила извештај с одговорима на питања:

1. јесу ли медији стварали такво расположење;
2. који медији су то радили;
3. којим језичким и нејезичким средствима;
4. којим интензитетом и за које време;
5. којој публици су слали своју поруку и с каквим ефектом и, најважније:
6. за чији рачун су то медији чинили;

можда би се могло говорити о томе да је разумевање медијског домена јавне комуникације данас дубље од наслеђеног.

Садашње распричано време могло се зато очекивати, заједно са снажним активирањем универзалног новинарског мита, за који новинарство верује да може да спасе његову професионалну част. У име те чести, медији у Србији данас разоткривају делове мозаика из деведесетих година и из времена после смене власти 2000. године, објашњавају, оправдавају, шокирају, идеологизују, преносе трачеве, лансирају гласине за нечији рачун и покрећу афере, али се мало шта може разабрати из мешавине гнева, правдољубивости, тумачења, правдања, извртања чињеница и којегега још.

Ако нема манипулативне мотиве, садашња емоционална расписаност штампе је толико људска да је разумљива сама по себи. Али је она и онда када није манипулативна лош савезник „великим новинарским

темама“. И то не зато што емоције не треба јавно испољавати — напротив — него стога што сврха емоционалног језика није опис и објашњење. Емоционалност се углавном испољава преко реторика погодних за дељење емоција с другим људима, небитно је да ли су оне идеолошке или некакве друкчије. У тим случајевима се међу људима ствара веза која није заснована на расуђивању па они не могу да схвате у чему је проблем. Одсуство прецизности у таквим реторикама води даље нејасној свести о групној емоцији, њеним узроцима и последицама.

Писању о „великим темама“, на којима новинарство толико инсистира током „препорода“, добро би дошло повремено суздржавање од језика, поготово оног који струји јавним простором. Ово ћутање, верујем, може бити добра припрема за размишљање о томе шта у јавности често кориштене речи заправо значе, како се то значење мења у различитим контекстима, како у њима делује а, такође, може створити потребу да се њихово предметно или терминско значење почне тражити у одговарајућој литератури. Ово је нарочито важно у писаном новинарству јер је писана комуникација усредсређена на текст, на то шта он значи сâм по себи. Једноставније речено, кад га једном напишете, преко вашег текста ће само мали број стручних људи настојати да допре до процеса писања и околности у којима је текст настао. Они до којих вам је највише стало, који ће од почетка до краја прочитати вашу вест, репортажу или интервју, у њима ће видети само текст који треба сâм нешто да им каже. Тачно је да штампано новинарство подсећа на говорeње по томе што одмах реагује на догађаје из стварности и да је у новинарској свакодневици тешко имати свест о томе да већи део публике у новинама тражи разлоге стања у земљи и решења општих проблема. Али се тога повремено треба подсетити из следећег важног комуникативног разлога.

Писање за неодређену публику, чак и када је новине дефинишу, није исто што и језичка комуникација лицем у лице. Прималац информације није познат и — изузев у писмима читалаца, која овом типу комуникације не одузимају ништа од његове једносмерности — тешко је проверити чак и то да ли му је она потребна, а камоли да ли је боља од других информација које он истовремено прими. Исто важи и за новинске реторике. Редакције проверавају углавном само раст или пад тиража, а не реакције публике на текстове својих новинара и новинарки. То најчешће остаје само новинарски задатак, који не може бити систематично обављен поред осталог посла. Уопштеност своје публике неки новинари и новинарке покушавају да смање тако што разговарају о темама својих текстова с људима из различитих друштвених слојева, а не либе се ни тога да на улици код пролазника провере да ли је тема занимљива и да ли текст о њој решава иједан проблем. Ово заиста може по-

моћи у разрешавању многих новинарских недоумица о непознатој публици, али се уз то ваља држати традиционалне норме писаног текста. Та норма од човека који не зна за кога пише тражи настојање да се избегну неспоразуми у комуникацији. Зато је писање за публику експлицитније, прецизније, композиционо и језички организованије него говорене. У избору језичких средстава ова норма поставља извесна ограничења, она налаже избегавање скаредности, али не забрањује ни духовитост, ни вредновање, ни стилско поигравање, па ни „јаке речи”.

Следе разлози због којих би требало пронаћи део дана за ћутање.

Јавни језик троши друштвену стварност

У употреби језика није све комуникација, сазнање и разумевање стварности. Екстремни облик спречавања комуникације, извртања и поништавања реалности постиже се дискурсом који учвршћује и репродукује постојеће негативне стереотипе о друштвеним групама — о чему је било речи у претходном поглављу. Језик може да се употреби и тако да сасвим потроши стварност пре него што се у њој ишта деси или да створи привид да се нешто десило само зато што се о томе често говорило. Да би се ово догодило, није довољна само намера да се реалност потроши. Начин јавног говора је матрица и без ње намера не може да се оствари, а са заменом стварне делатности језичком делатношћу друштво има посла обично онда када се суочи с нагомиланим проблемима.

Трошење реалних, и њихових крућних проблема друштва, почиње у јавности њиховим именовањем. О њима размишљају готово сви људи у једном друштву, али их у јавности језички формулише само мали број стручњака који се баве социјалним и хуманистичким наукама. Ове науке њихова традиција обавезује да нуде решења за проблеме друштва или човека. Другим речима, знање које оне скупљају није пуки корпус знања за сврхе према којима су друштво и човек индиферентни. То знање мора да омогући неко решење у корист друштва и човека. При именовању проблема или решења за проблеме, међутим, занемарљиво мало научника и научница именима појава придружује и њихово значење. Они, уз то, готово никако не могу да спрече ширење речи чије се предметно значење губи у јавној употреби јер те речи и изрази имају и позитивно/негативно емотивно значење. Зато се дешава да, пошто их једном лансирају у политику и новинарство, хуманистичке и друштвене науке најчешће престају да воде рачуна о новим значењима које речи добијају у употреби.

Данас су у јавности Србије честе апстрактне речи и изрази: правна

држава, владавина права, грађанско друштво, сувереност, демократија, транзиција, политичка транспарентност, политичка коректност, одговорност за ратне злочине, одговорно новинарство, независно новинарство, мултикултуралност, интеркултуралност, мултиетничност, толеранција; међутим, губљењу терминског или предметног значења подложни су чак и сликовити изрази попут језика мржње, који свако може да разуме без превеликог размишљања.

И у томе је проблем: *о дејствију речи у јавности се мало размишља*. Пре писања треба имати на уму да се оне често изговарају и исписују не зато да би нешто одредиле, описале и објасниле, него да би изразиле ставове према нечему. Оваква употреба језика биће вероватнија у неуређеним друштвима када људи друштвеним проблемима прилазе, пре свега, идеолошки. Идеологије као базични сазнајни и вредносни системи тада помажу људима да постану свесни проблема и да одреде шта је за њихову групу добро, а шта лоше. Зашто о томе у штампаним медијима треба размишљати? Зато што новине од свих медија најтеже могу сакрити да им недостаје оно чиме се легитимишу пред публиком. Њихов предмет су догађаји у најшире схваћеној стварности, али се они публици могу пренети само језиком који ће се на те догађаје прецизно односити. Једино тако језик има пуну информативну вредност и неће се претворити у идеолошки ритуал.

Ево предлога како да тестирате да ли су речи ван области у којима су настале употребљене предметно или идеолошки. Када политичар или политичарка изјаве да се залажу за правну државу или мултиетничку Србију јер верују да је то за њу најбоље, прво се упитајте зашто су употребили глагол залагати се. Стручно знање није потребно да се зна да правне државе постоје, што значи да постоје и правни и политички начини да се тако организују. Такође, довољно је погледати у пописе становништва па схватити да у Србији, откад она постоји, живе људи различитих националности. Зашто се треба залагати за нешто што постоји? У случају правне државе, то може да значи да политичар или политичарка процењују да држава није организована према правним принципима, него некако другачије. Али, зашто онда нису изјавили да ће створити правну државу? Или, зашто нису рекли да ће етничким групама дати сва права која им припадају ако процењују да их тренутно немају или то могу доказати. Уколико су на власти, требало би да имају моћ да тако поступи, ако су пак у опозицији да имају начин да докажу како влада не ради оно што је њена обавеза.

У оваквим случајевима је јасно да су речи употребљене идеолошки, да су политичари и политичарке проценили да их оне пред међународном заједницом или утицајним групама у земљи повољно представљају. Овакви искази нису политичка обећања, јавно обавезивање да ће

странке остварити програмске циљеве или решити затечене проблеме, већ просто испољавање идеолошког гледишта. И што се чешће тако употребљавају, утолико се више односе на идеологију, а мање на стварност. То може ићи дотле да реалност буде потпуно одбачена, а као последицу ће имати њено неразумевање.

Важно је да схватите следеће: *речи не ширше стварности зато што се пречестито користе, него зато што се употребљавају тако да изразе став и припадност групи, а не предметно значење*. Као што је познато, друштвена стварност није исто што и скуп различитих идеолошких ставова о њој и, као што се зна, док говорите за јавност чињенице можете или не морате узимати у обзир, али се с другом идеолошком групом можете сукобити само ако имате различите ставове о чињеницама друштва. Идеолошка сукобљавања у политици и другим сферама моћи увек имају сврху. Који је политички циљ овако употребљених речи? Углавном, дефинисање сопствене идеолошке позиције у односу на друга идеолошка становишта, за која се процењује да нису довољно престижна, да немају политичких изгледа и слично. Циљ који се постиже овако употребљеним речима је, наравно, и придобијање присталица за неку идеолошку позицију.

Обратите пажњу и на то да су наведене речи релативно нове у јавном језику и да се махом односе на факте реалности који су раније именовани речима из других идеолошких реторика и које су данас мртве највише због замењивања предметног значења идеолошким ставом. Погледајмо, на пример, реч *мултиетничност*. Она се у јавном језику у Србији појавила током деведесетих година прошлог века када су је људи различитих струка пренели из јавних дискурса у Европи.

Западне земље су, после неколико векова игнорисања етничке хетерогености својих националних држава, асимилације мањинских заједница и злочина над националним мањинама, одлучиле да се према свом етнички разнородном становништву друкчије поставе. Оне му, било да у тим земљама живи одувек или се доселило током прошлог века, данас признају права на аутентичан идентитет. У прошлости су мањинском етничком становништву ускраћивале право на посебност због стварања сопствених националних држава. Сада су политичке околности друкчије: од националних држава у Европи почиње да се образује широки наднационални савез. *Мултиетничност*, *мултикултуралност*, *толеранција* и *интеркултуралност* су кључне речи новог идеолошког односа према старој друштвеној стварности, за који се верује да је добро решење. Земље почињу да се повезују, уз то су и саме састављене од различитих етничких група. Добро је, верује се, признати постојање различитих етничких идентитета и култура, такође је добро да културе међусобно уважавају своје различитости. Верује се да је ово повољна основа и за буду-

ће контакте међу културама: **интеркултуралност**.

Овом уверењу иде у прилог то што се културни контакти не могу десити без толеранције и чињеница да се то пре национализама, који су произвели садашње нације, и дешавало. Међутим, треба знати да је оквир тих контаката био много друкчији од националне државе: царство се у начелу није противило културним и етничким мешавинама зато што се народним културама у њему није приписивао политички значај. Истовремено се верује да овакви ставови могу да спрече данашње етничке и националне сукобе. Ову идеологију створио је страх од тога да се не понови катастрофа Другог светског рата у време поновног буђења етнонационализама у свету. Међутим, за данашње етничке национализме се само условно може рећи да су се пробудили. После Другог рата једноставно се веровало у то да су отишли у историју, која се у једној познатој спекулацији и сама била завршила. У убеђењу да је из страшног европског искуства у Другом светском рату извучена недвосмислена поука о погубним последицама етничког национализма, јавност западне Европе суочила се и с југословенским ратом деведесетих година прошлог века. Тај је рат био шок.

Ипак: „Између 1989. и 1992. истраживачи мира и рата забележили су 82 оружана сукоба широм света, при чему су у 62 случаја учествовале и владе.“ Већини ових сукоба циљ је била национална аутономија и самоопредељење. [Reljić 1998, 18] И ипак: „Тек кад се завршио Хладни рат, открили смо колико је он заслужан за европску интеграцију. Као прво, Совјетски Савез као негативни спољни подстицај. Западни Европљани су збили редове суочени са заједничким непријатељем, као што су радили раније, када су били суочени с Монголима или Турцима. Као друго, ту су биле Сједињене Државе као позитиван спољни интегратор. Нарочито први година Хладног рата, Сједињене Државе су веома снажно подстицале Западну Европу на интеграцију, постављајући то готово као услов за даљу примену 'Маршаловог плана'. Наредних деценија Сједињене Државе су се повремено колебале у вези с изградњом конкурентског трговинског блока, али посматрано на ширем, геополитичком плану, нема сумње да су за време Хладног рата подстицале западноевропску интеграцију. Као треће, Хладни рат је од помоћи, прилично брутално, тиме што је Гвозденом завесом одсекао већи део средње и источне Европе. То је значило да је европска интеграција могла да почне с релативно малим бројем националних држава — буржоаских демократија које су биле на приближно истом економском нивоу и имале елементе заједничке историје. [Eš 2002, 344—345]

За данашњи трећи талас етнонационализама у постколонијалним, али и стабилним западним државама, заинтересоване су и науке о човеку и друштву. Оне се овим друштвеним појавама баве зато јер су ет-

ноационализми данас, с једне стране, претња систему држава у свету, а с друге стране, дезинтегришу друштва у стабилним земљама. Поред тога, у социјалним наукама се све јаче сумња у историјски успех националних пројеката после распада великих царстава и отворено пита колико је данас добро пресађивати модел националне државе из Европе у етнички и верски измешане делове света. Стижу и упозорења да нема места претераном поуздању у то да ће национални идентитет изгубити садашњу важност у глобализацији јер се нација може превазићи само стварањем неког новог, још апстрактнијег идентитетског концепта. Овом замисливом идентитету, међутим, данас недостаје културна дубина нације и оквир политичког деловања који у овом тренутку обезбеђује национална држава.

Стручњаци у Србији су вероватно проценили да се речима мултиетничност, мултикултуралност и њиховим изведеницама демографска реалност у Србији јавности може тачно и позитивно представити. Вероватно су претпоставили и да се то данас изразима **равноправни народи и народности, суживот и мирољубива коегзистенција** не може постићи а да се аутоматски не изазову и негативне емоције. Те негативне реакције могуће су због тога што су наведени изрази саставни део идеолошке реторике некадашње Југославије, дакле, дискурса државе која се трагично распала.

Свим наведеним проценама и намери да се кључне речи из најпознатије западне идеологије уведу у јавни језик у Србији не може се ставити ниједан приговор. Шта се мора приговорити? Људи о којима је реч одреда имају академско образовање. Они су у стручним текстовима обавезни да јасно назначе шта подразумевају под новоуведеним термином. При томе, обавезни су да узму у обзир и друкчија значења термина у различитим дискурсима и да своју дефиницију одреде и у односу на њих.

То, међутим, чини мали број њих када говори за јавност. Зашто им се то мора приговорити? Пишући за своју стручну заједницу, која је увек много мања него општа јавност, они полазе од тога да је значење тих речи познато. Оне се међу стручним људима разумеју као речи подесне да опишу етнички и културно разнолик састав становништва. Осим тога, те речи у научним заједницама не могу да имају исто идеолошко дејство као у општој јавности.

Према томе, ако их стручњаци без објашњења уведу у општи јавни језик, не само да не могу претпоставити да су свима разумљиве него морају да рачунају с тим да ће се те речи сигурно користити у идеолошким сукобима као вербални репертоар идеолошких група. И када се то деси, нарочито у политици или некој другој сфери изразите моћи, обавезни су да реагују јер се тако проблеми друштва банализују и претварају у

интересни сукоб утицајних група. Дакле, они проблеми због којих стручњаци по традицији говоре за општу јавност.

Сетите се да је пре неку годину употреба језика на исти начин потрошила или компромитовала појмове: патриотизам, историјско право народа на сопствену државу, самоопредељење, геноцид, национализам... Језик се свети за насиље којем је изложен, пише лингвиста Ранко Бугарски коментаришући до рата позитивно обојене речи ослободити или патриота. Током њега, међутим, њихова употреба почела је да изазива сасвим супротне асоцијације пошто је „ослобађање исувише често значило освајање“, а патриотама су се проглашавали и криминалци и терористи. „Како ће оне сутра моћи да се употребљавају у озбиљном разговору (...) кад их је и сада у многим контекстима упутније избегавати и замењивати неким ’незагађеним’ алтернативама него се изложити непријатним двосмисленостима.“ [Bugarski 1995², 99] На то питање, које је овај лингвиста поставио још 1993. године, данас се може одговорити само са: веома тешко.

Треба претпоставити да ће се штета од досадашње употребе двеју последњих речи из овог низа у јавном језику, геноцида и национализма, још осећати не само у новинарству него и у науци, образовању и међународној политици.

Досадашње последице употребе прве од ових двеју речи изгледају овако. Осамдесетих година прошлог века реч геноцид и њене изведенице постале су у реторици контракомунистичке елите у Србији средство којим је обликован историјски идентитет српске нације у југословенској држави. Српска нација је у тој идентификацији била стварна жртва геноцида који је изазвала усташка/нацистичка доктрина Независне Државе Хрватске. А право жртве на заштиту подразумева сопствену политичку јединицу. Насупрот српској самоидентификацији, та елита идентификовала је хрватску и муслиманску нацију као геноцидне. Као жртве геноцида заиста су се могле осећати генерације Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине, које су се сећале масовних покоља и покатоличавања Срба у Независној Држави Хрватској, те острашћене реторике хрватских националистичких новина и покрета у Краљевини Југославији. Приче о томе преносиле су се до осамдесетих у нејавном домену, често у породичном кругу, и нису имале велики утицај на јавност јер је у држави доминирао дискурс „братства и јединства“.

У званичном извештају Државне комисије Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године, помиње се 800.000 жртава усташких логора смрти. Овај број обухвата најбројнији нехрватску етничку групу у Независној Држави Хрватској — Србе, потом Јевреје и Роме. Касније процене српских жртава усташке државе су у српској и хрватској јавности варирале. Хрватски председник Фрањо Туђман изнео је

податак о 40.000 људи, док су српски извори говорили о 700.000 жртава. [Cvetković 1998, 29]

Крајем осамдесетих година, међутим, реално окружење у коме се ова реторика све више шири јесте скоковити статистички пораст етнички мешаних бракова, минорна етничка дистанца и нарасла спонтана југословенска идентификација најмлађе генерације људи у бившој Југославији (у попису становништва из 1981. године пет пута више него у попису десет година раније). Према истраживању социолога Драгомира Пантића из 1987. године међу радничком популацијом Југославије, знатна етничка дистанца постојала је само према Албанцима. Али: „72 % Хрвата/Хрватица је тада (само три године прије избора Фрање Туђмана) изјавило да не би био проблем вјенчати се са Српкињом /Србином, а 74 % Срба/Српкиња не би имало проблем вјенчати се с Хрватицом/Хрватом. [у: Jović 2001, 104] Према политикологу Дејану Јовићу, међутим, југословенска комунистичка елита није имала намеру да ствара југословенску политичку нацију а истовремено је савезну државу ослабила толико да она пред почетак деведесетих практично није ни постојала. [Jović 2001]

У таквим околностима историјске реторике постају стварност, а реалност се претвара у фикцију. Тако је у Србији пре почетка југословенског рата било лако јавно одредити хрватску и муслиманску нацију као **геноцидне** и „доказати“ да српска нација у политичкој заједници с њима може да рачуна само на то да ће поново доживети трагично искуство из Независне Државе Хрватске. Званични хрватски етнонационализам нешто касније отворено рехабилитује усташтво у оквиру „националног помирења и хрватског државотворног програма“.

Потом су у мњењу већине западних држава реч **геноцид** и њене изведенице биле издашан реторички додатак за „доказивање“ тезе да је Милошевићев режим једнак Хитлеровом режиму. На пример, ратни злочин Војске Републике Српске 1995. године у Сребреници, заштићеној зони Уједињених нација, био је инспирисан Милошевићевим планом да створи велику Србију и именован је као **геноцид**. У Сребреници је јуна 1995. војска босанских Срба убила 7.000 до 8.000 војно способних мушкараца Муслимана. Реч **геноцид** у овом случају изазивала је следећу асоцијацију: Милошевић је претња балканском ако не и европском миру. Ова реторика се лако уклопила у непосредно пре тога створену слику српске нације у западним мњењима. Та представа била је формирана од различитих историјских стереотипа које су о Србима имале неке западне нације и укључивала је следеће особине: варварство, деспотизам, помућеност страстима и лако подлегање урођеној нетрпељивости према свему што није православно или комунистичко. Овакве слике о српској нацији делом су стварале интелектуалне и политичке елите те публицистика западних земаља, а у оба случаја преносили су их медији¹.

Зашто је ова реч била подесна да произведе то што је произвела? Геноцид је термин међународног права и означава злочин за који се после Другог светског рата у Европи никоме није судило. Нацистички злочин именован је и осуђен као холокауст. Термин геноцид је дефинисан касније, Конвенцијом о геноциду из 1948. године, и значи:

Члан II

У овој конвенцији под геноцидом се подразумева било које од ниже наведених дела, почињених у намери да се потпуно или делимично уништи као таква нека национална, етничка, расна или религиозна група:

- (а) убиство чланова групе;
- (б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе;
- (ц) намерно подвргавање групе таквим животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног физичког уништења;
- (д) мере усмерене ка спречавању рађања у оквиру групе;
- (е) принудно премештање деце из једне групе у другу.

Члан III

Биће кажњена следећа дела:

- (а) геноцид;
- (б) споразум о извршењу геноцида;
- (ц) непосредно и јавно подстицање на извршење геноцида;
- (д) покушај геноцида;
- (е) саучесништво у геноциду.

Истовремено, реч геноцид припада општем језику и као таква може да послужи као реторичко страшило да би се постизали ефекти по политичкој потреби у земљи и ван ње зато што има јако негативно емоционално значење. Само таква реч може логику да подреди реторици, то јест да убеди јавност како Милошевићева политика може да изазове последице какве је изазвала Хитлерова или да југословенске нације увери у то како је њихов сукоб последица „вековне мржње“. То је медијима омогућило да својој јавности слободно пренесе „експертисе“ о томе које су нације или режими геноцидни, да их хомогенизује, застрашује и мобилише.

Какве последице ова реч може да произведе убудуће? Августа 2001. године, први пут после Другог светског рата, у Европи је за геноцид изречена судска пресуда. Генерал-мајора Војске Републике Српске Радислава Крстића Претресно веће Хашког трибунала прогласило је кривим за геноцид и друге злочине у Сребреници 1995. и изрекло му казну затвора од 46 година. Три године касније, априла 2004, Жалбено веће Хашког трибунала преиначило је пресуду Крстићу и смањило му казну на 35 година затвора. Жалбено веће је потврдило да је у Сребреници почињен геноцид. Ово тело је Радислава Крстића, команданта Дринског корпуса Војске Републике Српске, прогласило кривим за помагање и подржавање геноцида јер је знао за геноцидну намеру Главног штаба Војске Републике Српске да над сребреничким Муслиманима почини геноцид и јер је као командант Дринског корпуса дозволио коришћење војних ресурса за које је одговарао. Крстић је ослобођен кривице да је делио геноцидну намеру и да је крив за геноцид као главни починилац. Као доказ да је у Сребреници почињен геноцид, није пресудио број од 7.000 до 8.000 побијених војноспособних сребреничких Муслимана. Жалбено веће је потврдило ранију пресуду Претресног већа Хашког трибунала да је над тим људима извршен геноцид као над значајним делом групе босанских Муслимана у Сребреници, односно Муслимана источне Босне. Та група симболично представља босанске Муслимане уопште.²

Крстић је у Хагу осуђен као појединац. Али је сада геноцид пресуђена чињеница за коју се терети Главни штаб Војске Републике Српске. Дакле, од момента када је изречена та пресуда, могуће је развијање нове идентитетске реторике, у којој ће српска нација себе идентификовати као **починиоца геноцида над босанским Муслиманима**.

Друга реч, **национализам**, ушла је у јавну употребу током југословенског рата с тешким идеолошким наслеђем из бивше Југославије, када је изједначавана са шовинизмом. Национализму су у бившој Југославији биле одузете све заслуге које је он имао током модерног доба. Та реч, поред тога, носи значења из различитих теоријских традиција и зависи од врло условних типологија политичких и културних идеја које су произвеле данашње нације и државе. После југословенског рата она је додатно оптерећена свежим сећањем на стварне жртве етничких националиста. У моменту када се у свету национални идентитети и националне идеологије озбиљно истражују, није јасно како ће се у јавности Србије и јавностима земаља с којима је ратовала о томе писати и говорити а да се не упадне у експлозивну двосмисленост или опширна објашњења. Осетљивост јавности на последице етничких националиста сада је важан аргумент да се та реч избегава, без обзира на легитимну потребу науке да термин национализам користи при расветљавању

националних идеологија и идентитета које оне производе.

Уздржавање од речи које су постале део вербалног репертоара за испољавање идеолошког става помогло би друштву да почне остваривати своје социјалне визије. Највећи део тих речи је апстрактан, што је у наукама у којима су настале и језички и логички економично. Када из различитих појава извуку њихове заједничке особине, а занемаре мање важне разлике, када потом створе термине за њих, науке их лакше употређују, доводе у логичку везу и сл. Многе од тих речи, међутим, нису само научна својина. Речи попут модернизације и демократизације и њихових изведеница истовремено означавају кључне појмове програма политичких странака, експертских група и невладиних организација. Помоћу њих су формиране политичке визије, на пример, демократске Србије, модерне Србије.

Но, у новинама визије не производе аутоматски вести па због тога треба писати текстове о конкретним модернизацијским и демократизацијским поступцима у економији, правосуђу, здравству, просвети и другде. Иначе ће учестала употреба ових речи у општем значењу створити привид да је проблем решен. У овом случају у питању је трик који је искусио сваки човек — док сувише размишља или говори о нечему, чини му се да је и решио проблем. Публици се, на пример, свакодневно нуде текстови о потреби демократизације и модернизације земље. Она учествује у теми тако што чита новине. И на томе се све заврши. Земља се не демократизује и не модернизује, али изгледа као да се дешава баш супротно јер се о теми демократизације и модернизације пишу уопштени текстови.

Дискурс постаје матрица мишљења

Повремена апстиненција од свакодневних разговора, читања и писања може да вас научи посматрању стварности. Ћутећи можете да запамтите њене призоре, чујете звукове и разговоре а да их не прерадите у свести по неком обрасцу мишљења који се обликује дискурсом.

Услов да не пишете досадне текстове, смртни грех ваше професије, јесте да вас реалност стално изненађује. Зато треба да учите да запажате. Продавац с ћошка на посебан начин устаје са столице кад му приђе муштерија, на портировом лицу се види да је одсутан, а зграда у којој живите не изгледа једнако у свако доба дана. На конференције за штампу долази се увек из истог разлога, људи које тамо срећете причају стално о сличним темама, али су увек у понечему друкчији. Сlike које видите, разговори који чујете, запамћени без интервенција неке матрице којом схватате стварност, јесу потенцијални текстови. Ти призори и

звукови ће вас зачудити, а онда ћете схватити да језик којим свакодневно говорите и пишете прилагођавајући се општем мишљењу и укусу, као и језик који слушате у медијима, није само непрецизан него и окоштао да би описао и објаснио реалност.

Свакодневица је поље општег, свима разумљивог језика и зато је најзахвалнија за вашу језичку креативност. А да бисте о свакодневици могли да пишете језиком другачијим од оног који преносе медији, треба да научите да распознајете тезе које тај језик сам поставља и потом их понављањем учвршћује. *Јер, с тезом у глави никад ништа нећете приметити.* Ту тезу сте, а да то нисте ни приметили, преузели из неког распрострањеног дискурса, до ње нисте дошли размишљањем.

Као улустрација, добро ће послужити један у новинама претерано експлоатисан пример — прљави Београд. Током деведесетих година, новинарска генерација која је у професију ушла почетком те декаде обилато је у различите текстове уклапала описе прљавих градских улица. Реч је о мањинској групи људи антинационалистичког уверења, која се ужаснута ратом и свеопштим пропадањем покушала одредити према тим догађајима. Сврха највећег дела тих описа није била у томе да се текст илуструје, нити да се публици верно пренесу стања и емоције човека који мора да хода улицама које се мало кад чисте. Прљаве улице су се у новинским текстовима често налазиле зато да би нешто доказале. То што су доказивале популарно се зове „остатак вековне турске владавине у Србији“. Тако би, у најбољем случају, новинари и новинарке обавештавали публику да су ходајући градом пронашли разлоге због којих Београд неће скоро бити модеран град. У најгорем, опис прљавих улица доказивао је неискорењиву а ретроградну црту „српског менталитета“. У оба случаја описи прљавих београдских улица служили су новинарима и новинаркама да кажу: ја не припадам овој средини, ова средина је пре само неколико година била друкчија, ја је не препознајем, она није дом који могу да назовем својим, ја не припадам овоме што видим. Из тог размишљања следило је болно питање без јасног одговора: а где припадам?

Из отпадака и блата на београдским улицама стварно се не може закључити ништа о остацима турске владавине у Београду ни о „српском менталитету“. Тезе о којима је реч новинари су једноставно преузимали из публицистике заједно с примерима који их потврђују. Језик тих текстова постао је њихов начин мишљења о себи и својој средини у тренутку драматичног пропадања друштва.

Зато, када будете ходали градом трагајући за ефектном сликом, спречите своју свест да прикупља доказе у прилог некој тези. За случај који смо навели, професионална максима могла би да гласи: Београд је прљав, то је тачно, али шта је ту ново?

Ако ипак мислите да би се о нечистим улицама могао написати текст који би требало и да објасни зашто су улице такве, пођите од једноставне претпоставке да су улице прљаве зато што их надлежне службе не чисте довољно често. Потом сазнајте које су то службе. Тако ћете створити добру основу за тражење различитих разлога због којих је град прљав.

Други овакав пример су новински текстови о „народњацима“. Када пишете о турбофолку и, уопште, народњацима, забави на сплавовима и у кафићима, потпуно сте слободни да процењујете вредност поменуте музике, пишете о њеним друштвеним и културним коренима и последицама, али имајте на уму и следеће:

- Пре писања треба да вам буде јасно да ли такав текст пишете из намере да дефинишете свој урбани идентитет и да афирмишете градску супкултуру и њену уметност. Ако је то ваш циљ, боље је да тему свог текста тражите међу људима који деле тај идентитет. Урбана неетаблирана уметност је онде где је одувек и била: на маргинама. Она није у галеријама, на књижевним вечерима и телевизији. Њу морате да тражите.

- Треба да разликујете унутрашњи систем вредности неофолк звезда и њихове публике од система вредности других група које их жигосу. И у овом случају је од користи налаз социолога Ервина Гофмана о различитом друштвеном ефекту жигосања. Очигледна популарност турбофолка указује на то да тај део публике не дели вредности група које га, у најмању руку, сматрају неукусним, па тако новинска критика на њега никако и не утиче. Име издавачке куће која издаје ту музику — *Забава милиона*, скраћено ЗАМ, и експлицитно показује тај став.

- Ако је циљ вашег текста осуда просташтва, боље је да не користите статусне симболе које новине приписују неофолк звездама да бисте направили њихов фоторобот или статистички пресек њихове публике: ципове, танга гаћице, силиконске груди, мобилне телефоне, златне ланце и сл. Такво жигосање примитивности често производи сасвим супротан ефект. Поучан је пример представе Атељеа 212 *Радован Трешћи*, која је драмском писцу Душану Ковачевићу, редитељу Љубомиру Драшкићу и целој глумачкој екипи донела велику популарност. Међутим, њен редитељ ју је касније сматрао професионалном грешком јер је уместо критике просташтва постала његова апологија.

- Новинске критике турбофолка и забаве по сплавовима превише

слободно, а некад сасвим неодговорно, оперишу вредносним опозицијама **рурално/урбано** и **национално/ненационално**. Једнима смета оријентални слој те музике, па она није добра зато што је „турска“ или „иранска“. Другима не пријају њени рурални корени, који нису адекватно пресађени у урбану средину. Обе ове кризе идентитета имају реалан основ. Национализми балканских нација, од почетка њиховог стварања, упорно желе да се отресу утицаја Турског царства да би „ушле у Европу“. „Ући у Европу“ је у политичким и научним дискурсима исто што и достићи западноевропски степен економског развоја, а имати нешто турско или оријентално у сопственој култури значи економску заосталост. Први став раширен је данас и међу становништвом Србије. На питање у једном истраживању: „Шта за вас лично значи припадност Европи“, 37 одсто испитаних бира одговор: „Веће могућности економског напретка Југославије“, а 26 одсто њих одговор: „Не може се опстати изоловано“. „У суштини, обе врсте одговора изражавају уверење да је припадност Европи гаранција (економског) напретка земље и 'бољитка' уопште.“ [Vasović, 2000] Националне елите у Србији, међутим, веома често су пропуштале да обавесте широку јавност да су етничке културе чврсти спојевии различитих утицаја, па и отоманског, и да зато нису мање аутентичне. Привидни идејни изузетак од „пута у Европу“ је званични етнонационализам деведесетих година. Међутим, он је такође имао намеру да по једном европском моделу створи националну државу. То је модел једне нације која захтева своју државу. Градови у Србији и на Балкану нису имали среће од почетка модерног доба. И то траје од њиховог разарања у два светска рата, развлашћивања буржоазије после Другог светског рата, до најновијег српског бомбардовања градова у Босни и Херцеговини и Хрватској те НАТО бомбардовања Југославије. Истина је да се последице беде кроз коју је градско становништво прошло током сваког од досадашњих ратова не могу поредити с ратним разарањем села. У разрушеним или осиромашеним градовима нема институција, по којима се и разликују од села. У селима се не дешава никакав распад система вредности јер рурални почива на обичајности. Али, јавно изливање жучи због губитака које је претрпела готово свака урбана генерација у Србији, помоћу текстова о „народњацима“, стабилизује опасну друштвену искључивост градско/сеоско.

● Не мешајте критерије елитне и популарне културе, културе и супкултуре. Ако желите да процените, на пример, квалитет текстова тих песама, требаће вам упоредива група других текстова. Али, ти други текстови нису усмена српска епска или лирска поезија, које су

одавно етаблиране, него, рецимо, текстови истог типа музике других нација на Балкану или у свету.

- Не мешајте функције и естетику, на исти начин на који рециклираној диско музици из седамдесетих година не одричете функцију „пражњења“ у дискотеци.

Ево и новијег примера на коме се види да новинарски опис једне београдске телевизије и стања у политици није резултат запажања и размишљања, него преузимања тезе из распрострањене реторике о „српском менталитету“. У *Полиџици експрес* од 16/17. марта 2002. године објављен је интервју с тадашњим главним и одговорним уредником БК *телевизије* Миломиром Марићем.

Интервју има форму слободног разговора, о чему обавештава наднаслов: *Реч по реч уз ручак у Синђелићу са Миломиром Марићем*. Та форма новинару омогућава да од интервјуисане особе добије разноврсне информације, које не морају да чине тематску целину. Она му пружа и могућност да запажене појединости амбијента уклопи у текст. Слободни разговор јавној личности, с друге стране, допушта да се публици представи преко сопствених ставова, података и занимљивости из личног искуства, избором анегдота и сл. Разговор је вођен у ресторану, уз ручак. То би саговорницима требало да омогући да се осећају пријатно и да размене више информација него што би то било могуће у институцији коју интервјуисана особа представља. И дужина текста одговара претпостављеној количини информација. Интервју је сразмерно дуг у поређењу с већином других текстова у поменутих новинама, запрема три и по пуне новинарске шлајфне, формат папира А-4. За већину текстова *Полиџике експрес* типографска мера је пола картице, формат папира А-5. На новинарева питања отпада 22, а на одговоре саговорника 64 реда, од чега на варијанте тезе о „српском менталитету“ отпада 18 реда. Ево их:

Телевизија у којој радим као главни и одговорни уредник замишљена је као српски CNN и никада се испод тог нивоа није спуштала. **Лепо је што у Србији постоји једна господска телевизија**, и нисам желео, у том смислу, да је покварим. **Ми подржавамо све што је европско и цивилизацијско**. Таква је концепција била и пре мог ангажмана. **Малобројни су, нажалост, у Србији људи који такав приступ желе. Овде свет воли да гаца по блату, да не ради ништа, а да му неко удели. Има и оних који негодују зато што им власт не дозвољава да нешто отму**. А, када би свако на свом месту пружио макси-

мум — земља би нам процветала. Не постоји власт која би упропастила онога ко хоће и покаже да уме да ради.

Потичем из српске, православне породице, на време сам крштен, одлазио сам у цркву и никад нисам морао да се бу-сам у прса, да доказујем своје српство и православну веру.

Не би они [Зоран Ђинђић и Војислав Коштуница] били Срби да им нису прорадиле сујете. Мислим, додуше, да их више окружење подстиче на несугласице него што њих двојица сами иницирају. Било како било, ушанчили су се и нису расположени за размену аргумената. Коштуницу је, вероватно, срамота што брани неодбрањиво. Он заступа став који делује анахроно. Кад хром види окретног, он га мрзи, мрзи његов активизам.

Предности поменуте форме интервјуа искориштене су само незнатно. У тексту нема запажања о ресторану и нема спонтане размене информација. На основу текста се не може установити да ли је за то заслужан новинар или интервјуисана особа. Новинар одабире одговоре и компонује интервју па није јасно да ли је из разговора намерно издвајао саговорникове ставове да би им се накнадно супротстављао својим питањима. У готовом тексту има основа и за такав закључак. Како било, ова реторика је потврђена многим истраживањима и на њеном примеру могу се видети последице новинарског ослањања на тезе које стабилизују и репродукују дискурси: текстови су досадни. Они су и опасни јер подстичу саможигосање оног друштвеног слоја који себе сматра елитом.

Оштар контраст између господске телевизије и њених вредности, које се именују општим изразом **све што је европско и цивилизацијско**, и становништва које се описује реченицама — **Овде свет воли да гаца по блату, да не ради ништа, а да му неко удели.** Има и оних који негодују зато што им власт не дозвољава да нешто отму — тешко је повезати с потребом сваке телевизије да има што ширу публику. Ни поменути амерички узор београдске телевизије CNN није изузетак од тог правила. И та телевизија је свој програмски концепт прилагодила што већој гледаности. Одмах обратите пажњу на то да се америчка телевизија сврстава у општу одредницу „све што је европско и цивилизацијско“. Из редова који следе схватићете да то није омашка.

Да би се разумело значење ових пасуса, ни обична ни пословна логика не помажу много. Они могу да се схвате само у оквиру реторике која је постала начин мишљења и тако понудила једноставан одговор на

питања: ко сам ја, коме припадам, а коме не припадам? То је реторика о „Балкану“ и „Европи“. Ова имена не означавају географске појмове, она припадају флуидним представама о цивилизацијама и кроз историју су исцртавала различите симболичке границе „Европе“ и „Балкана“.

Истраживањем ове реторике у свакодневици Београда и Загреба од децембра 1996. до септембра 1998. бавио се етнограф Стеф Јансен. Време у коме је Јансен истраживао како људи у ова два града причама о себи стварају свој идентитет је време доминантних националистичких и мањинских антинационалистичких реторика. Појмови „Балкана“ и „Европе“ служили су пост-Југословенима да разумеју свет око себе и себе саме у том свету. Речи које означавају те појмове немају фиксирано него флуидно значење, али су људима послужиле да одреде своје „суштине“. Ипак, у обиљу значења, Јансен је пронашао једну константу: супротствањени полови „Балкана“ и „Европе“ заправо омогућавају радикалне етичке изборе. „Постојао је један несумњиво позитиван пол (наравно, 'Европа') и један несумњиво негативан ('Балкан')“. Овде ће бити наведени само Јансенови истраживачки налази међу људима у Београду, за податке о Загребу, погледајте његов рад [Jansen 2001].

1. У доминантним националистичким дискурсима средине и друге половине деведесетих година, људи у Београду разумевали су „Балкан“ као географску одредницу. Али, начин на који су они говорили о „балканској“ компоненти свог националног идентитета био је двоструко двосмислен:

- Људи у Београду су о балканском делу свог националног идентитета говорили с осећањем културног поноса. Овде је било битно правослађе, као средство да се српство очува током отоманске власти. То је прича о вековном одупирању туђинском угњетавању. Током НАТО бомбардовања ова наратија је активирана као традиција прокошења доминацији споља. Али и међу оним људима који према „Балкану“ нису показивали одбојност, он се разумевао преко негативних одређења: економске неразвијености, лењости, неефикасности, примитивизма и заосталости.

- О „Балкану“ се говорило и преко његове супротности: „Европе“. Многи Београђани су признавали своје „балканство“, али су изражавали жељу да Србија буде „европскија“, то јест да се у њој боље живи и да буде више слободе. У националистичким дискурсима ово је развијано у представу Срба истинских Европљана, који су Европу вековима бранили о „исламске најезде“. Српски народ у Европи, на чија врата куца, наилази само на незахвалност. Многе националистич-

ке реторике, нарочито оне које су се противиле власти Слободана Милошевића, објасниле су и зашто се „Европа“ према Србима не понаша адекватно њиховој историјској заслуги. „Опозициони националистички дискурси — укључујући гласове из цркве — нудили су за то један прост разлог: српски народ постао је плен погрешног вође, диктатора неевропске сорте, једног комунисте. Милошевић се, тврдили су они, лажно приказује као спасилац народа. Говори о националном јединству, а тлачи сопствени народ — укратко, он јесте и увек ће бити, комуниста. А као такав довео је Србе ту где се сада налазе: да буду жигосани, демонизовани народ, безвољно препуштен струји која га полако одвлачи све даље од његовог места у Европи, које му с правом припада. Тек кад комуниста оде, Србија ће моћи да се врати на свој природни европски пут.“ [Jansen 2001, 4]

2. У причама антинационалистичке мањине у Београду „Балкан“ је био искључиво негативан, али је подразумевао различита и некад противречна значења. Либерално-демократски оријентисани људи сврставали су ауторитарни Титов комунизам међу „балканске“ појаве. Насупрот националистички оријентисаним људима, који су тврдили то исто и супротстављали се „комунисти Милошевићу“, овај став је био релативизиран добрим странама Титовог режима. У бившој Југославији није било етничке искључивости и формирала се етнички разнолика мешавина. Међутим, „Балкан“ је деведесете године у дисидентским причама објаснио преко: необразованости, насиља, примитивизма, патријархалности, сировости, нетолеранције. Све ове негативне стереотипе повезивала је руралност. Ево једног разговора двојице активиста невладиних организација из Београда, који наводи Јансен. Дарко је избеглица из Загреба, а Вељко је рођени Београђанин. Ниједан од њих никад није био на Космету. Дарко је Јансену непосредно пре доленаведеног разговора говорио о огромним разликама људи са села и људи из града.

Дарко: (...) знаш, занимљиво је то, кад помислим на Босну не помислим на Сарајево или Тузлу, него на неке планинчуге где живе људи који су... који су потпуно необразовани, заостали. Цивилизација до њих није стигла. И дефинитивно је тачно да је рат био најгори тамо, у Босни, баш тамо где такви људи живе.

Вељко: Ма на југу Србије би било исто... Јужњачки менталитет — они који су живели под Турцима су другачији од оних који имају хабзбуршко наслеђе.

Дарко: Сачувај боже како би било на Косову, мислим — *још један рат!* Кад на то помислим... Нећу да грешим душу, немам никакве предрасуде према Албанцима, али стварно мислим да су људи тамо невероватно необразовани и да тамо влада страхан примитивизам...

Вељко: И код једних и код других!

Дарко: Тамо још живе племенски.

Вељко: Крвна освета и тако то. [Jansen 2001, 5]

Овакви разговори људи који су се супротствљали национализму били су моћно средство за обликовање њиховог идентитета. Бивша Југославија није успела да се модернизује иако је, у овој интерпретацији, пре рата била на „путу у Европу“ и „Балкан“ се осветио. У тим околностима, ови људи су одбијали да припадају „Балкану“ и идентификовали су се с „Европом“. „Свет око њих се можда ’побалканио’, али *они* су остали оно што јесу. Тиме се може објаснити и свеприсутна носталгија за градом: није било краја причама како је сјајан, рафиниран град Београд *некада* био.“ „Европски“ идентитет од тог времена недвосмислено је истицан у називима различитих организација, те организације имају у свом имену придев *евројски*. То је случај и с именима неких новина: *Евројанин*, *Евроја*.

„Балкан“ је у свакодневицу људи који су се идентификовали као урбани Европљани зато морао да уђе прерађен и филтриран „Европом“. Јансен ово илуструје односом Доре, Београђанке која је дуго живела у западној Европи и одатле понела одушевљење према етничкој разноликости, према етно музици. „У њеној богатој колекцији плоча било је доста ’world musica’; иако су се многи од тих албума могли наћи на киосцима с пиратским CD-има у Београду по цени од три марке за комад, Дора је на сваком пажљиво оставила налепницу са ценом — у некој од западноевропских валута. Допустите ми да тај парадокс јасно артикулишем: Дора је на својој полици с CD-има имала албуме с музиком коју би презирала да чује на некој свадби у јужној Србији — што је, међутим, врло мало вероватно, јер она на такво место никад не би ни отишла. Поента није у томе да су албуми били ту, него да су они, преко своје западне налепнице, постали израз управо њеног европејства!“

Од особе од које се о запажању много може научити новинари и новинарке се углавном одвајају. Постоји међу њима уверење да фоторепортери ретко кад разумеју шта треба да фотографишу и да не треба

трошити време да им се то објасни. Ништа погрешније од те новинарске ароганције. Фоторепортери вам могу помоћи да научите да примећујете јер је то суштина њиховог посла. С њима само треба разговарати о ономе што их највише занима. Њима су политички трачеви досадни, али их интересују изрази политичаревог лица и начин на који седи кад прећуткује да је умешан у неки скандал. Разговарајте с њима о томе и нећете моћи да их зауставите. Док буду причали, открићете како запажају стварност коју представљају фотографије.

Језик обликује професионални идентитет

Све професије употребљавају језик да би се њиме одредиле. Како то раде новинари и новинарке? Новинарство не ствара посебну терминологију као медицина или нека друга наука зато што новине морају остати разумљиве најширој публици. Језички идентитет новинара и новинарки формира се на други начин. Они и оне пишу за друге колеге и своје уреднике. Јавност ту не игра никакву улогу, она нестане кад се седне за рачунар. Тада се размишља о томе шта су и како други писали, шта уредништво тражи, каква је политика редакције и тип новина. Како стоји ствар с неким од ових критерија данас у Србији? У писаном новинарству тренутно траје криза активних имена јер много професионалаца не пише, а граница између типова новина је све непрепознатљивија. Не може се увек јасно одредити шта је таблоид, шта јутарњи лист, шта аналитички недељник. Кад недостаје профилисаних новинарских имена, онда нема ни конкуренције која производи, одржава или мења стандарде професије према типу новина и свако писање може да постане стандард. Када је то тако: *мера језичке вредности, а онда и професионалној идентитету, може да буде и брбљање и мешање стилова различитих типова новина.*

Унутрашњи говор оптерећује свест

Ако сте навикли да се током дана безгласно преслишавате шта треба да урадите, једноставно то запишите. Унутрашњи говор је врло важан процес ваше свести помоћу кога планирате оно што треба да урадите. Али, ако се стално изнова будете подсећали шта треба да учините, без потребе ћете оптеретити свест.

Уколико никако не успевате да престанете причати у себи, ако развијате читаве реченице и текстове у глави, уколико не можете да се одвикнете од разговора са собом — носите стално диктафон или беле-

жницу. Битно је да из свести избаците неизречени језик. Осим тога, биће вам жао кад заборавите реченицу или пасус и узалуд ћете се трудити да их се сетите. Ти снимци или записи касније могу постати и текстови.

Није баш лако снимати свој говор или писати на јавном месту, али се увек некако можете маскирати. На пример, ставите бележницу у новине јер на јавном месту, није необично решавати укрштеницу. Некад је најлакше сакрити да нешто приватно радите тако што ћете то отворено радити. Снимајте себе гласно и не сакривајте диктафон. Људи око вас ће мислити да нешто јавно радите. Промените имена људи или места или употребите покоју шифру за приватне детаље.

Напомене

- 1 Детаљније о искориштавању историјских стереотипа о српској нацији у јавности-ма појединих западних земаља видети у раду: Бакић 1999.
- 2 Подробније о томе видети у: Presuda Žalbenog vijeća u predmetu tužilac protiv Radislava Krstića, saopštenje za javnost, <http://www.un.org/icty/bhs/frames/latest.htm>.

Библиографија

Библиографске јединице поредане су по азбучном реду. Еквивалент латиничним словима из енглеског језика овде су ћирилична слова. На пример, латинично слово *c* овде је изједначено с ћириличним словом *ц*, без обзира на његову гласовну вредност. Библиографске јединице нормативних и специјалних приручника наведене су у другом поглављу.

Avoiding [1991]: *Avoiding Heterosexual Bias in Language*,

<http://www.apa.org/pi/lgbcc/publications/language.html#1>.

Актуелна [1982]: *Актуелна питања наше језичке културе*, Београд.

Anderson/Itjul [2001]: Brus D. Itjul i Daglas A. Anderson, *Pisanje vesti i izveštavanje za današnje medije*, Београд.

Antonić [1999]: Slobodan Antoniћ, *Kosovo i demokratska Srbija*, Nova politička misao

3—4, Београд, 131—169.

Bakić [1999]: Jovo Bakić, *Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija*, Nova srpska politička misao 1—2, Београд, http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/nspm/1-2/index_s.

Bakić-Hejden [1998]: Milica Bakić-Hejden, *Reprodukcija orijentalizma. Primer bivše Jugoslavije*, Filozofija i društvo XIV, Београд, <http://institut.institfdt.bg.ac.yu/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/XIV/d06/document>.

Bakić-Hejden [1999]: Milica Bakić-Hejden, *Kosovo: vanvremena metafora sred vremenitog prikazivanja*, Nova srpska politička misao 3—4, Београд, http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/nspm/3-4/index_s.

Bahtin [1980]: Mihail Bahtin, *Problem govornih žanrova*, Treći program RTB 47/4, Београд, 233—270.

Biber/Conrad/Reppen [2002³): Douglas Biber, Susan Conrad, Randi Reppen, *Cor-*

pus Linguistic: Investigating Language Structure and Use, Cambridge University Press.

Vjelica [2002]: Jelena Vjelica, *Trgovina ljudima na Balkanu. Priručnik za novinare*, <http://www.b92.net/doc/bjelica/index.php>.

Богдановић [1998]: Недељко Богдановић (ур.), *Ойсцена лексика*, Ниш.

Брборић [1998]: Бранислав Брборић, *К пројектју истјорије срјскога језичког сјандарга*, Језик данас 7, Нови Сад, 1—7.

Bugarski [1995²]: Ranko Bugarski, *Jezik od mira do rata*, Beograd.

Бугарски [1996]: Ранко Бугарски, *Писмо*, Београд.

Bugarski [1996²]: Ranko Bugarski, *Jezik u društvu*, Beograd.

Bugarski [1996^a]: Ranko Bugarski, *Sistemi pisanja i jezička svest*, u: Ranko Bugarski, *Jezik i lingvistika*, Beograd, 213—231.

Bugarski [1996^b]: Ranko Bugarski, *Vrednovanje jezičkih sistema*, u: Ranko Bugarski, *Jezik i lingvistika*, Beograd, 167—189.

Bugarski [1996^v]: Ranko Bugarski, *O jeziku i pisanju*, u: Ranko Bugarski, *Lingvistika o čoveku*, Beograd, 184—195.

Bugarski [2001]: Ranko Bugarski, *Lica jezika. Sociolingvističke teme*, Beograd.

Bugarski [2002]: Ranko Bugarski, *Nova lica jezika. Sociolingvističke teme*, Beograd.

Bugarski [2003]: Ranko Bugarski, *Žargon. Lingvistička studija*, Beograd.

Buckingham [1993]: David Buckingham, *Boys' Talk: Television and the Policing of Masculinity*, in: *Reading Audiences. Young People and the Media* (ed. D. Buckingham), Manchester, 89—115.

Van Dijk [1985]: Teunen A. van Dijk, *Semantička analiza diskursa*, Revija 5/6, Osijek, 13—28.

Van Dijk [1998³/2000⁴]: Teunen A. van Dijk (ed.), *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction I, II*, London.

Васић/Микеш [2002]: Вера Васић и Меланија Микеш, *Уйошреба језика на Косову и Мејхохију: између комуникативних йошреба и службеног сјаашуса*, реферат с научног скупа *Срјски језик у контекстју актуелне језичке полишике на Косову и Мејхохију*, Косовска Митровица.

Vasović [2000]: Mirjana Vasović, *Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama*, u: *Javno mnjenje Srbije*, Beograd, <http://www.ced-det.org.yu/researches.html>.

Vasović [2002]: Mirjana Vasović, *Govor mržnje*, Prizma, septembar, Beograd, 15—23, <http://www.clds.org.yu/html/index1.html>.

Velčić [1983]: Mirna Velčić, *Neutralnost govornika*, Dometi 8, Rijeka, 23—34.

Velčić [1985]: Mirna Velčić, *Lingvistika teksta kao lingvistička teorija o smislu*, Revija 5/6, Osijek, 6—12.

- Velčić [1986]:** Mirna Velčić, *Vrijeme i subjekt teksta*, Treći program RTB 69/2, Beograd, 77—117.
- Velčić [1987]:** Mirna Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb.
- Visković [1989]:** Nikola Visković, *Jezik prava*, Zagreb.
- Vlajković/Srna/Kondić/Popović [2000²]:** Jelena Vlajković, Jelena Srna, Ksenija Kondić, Milan Popović, *Psihologija izbeglištva*, Beograd.
- Vučković [1997]:** Petar Vučković, *O jeziku učtivosti*, Glossa 3, Beograd, 17—21.
- Gerzić i Gerzić [2002²]:** Borislav Gerzić i Nataša Gerzić, *Rečnik savremenog beogradskog slenga*, Beograd.
- Goffman [1984]:** Erving Goffman, *Analiza okvirnog načela govorenja*, Revija 2, Osijek, 18—45.
- Goffman [1990³]:** Erving Goffman, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, London.
- Грицкат [1994]:** Ирена Грицкат, *Из историје књижевног језика код Срба — после Вукове и Даничићеве победе*, Јужнословенски филолог L, Београд, 5—31.
- Gumperz [1997⁹]:** John J. Gumperz (ed.), *Language and Social Identity*, Cambridge University Press.
- Gumperz [1998¹¹]:** John J. Gumperz, *Discourse Strategies*, Cambridge University Press.
- Gunnarsson/Linell/Nordberg [1997]:** Britt-Louise Gunnarsson, Per Linell, Bengt Nordberg, *The Construction of Professional Discourse*, London — New York.
- Delin [2000]:** Judy Delin, *The Language of Everyday Life*, London.
- Demjaha [1999]:** Agon Demjana, *Kosovski sukob. Unutrašnja perspektiva*, Nova srpska politička misao 3—4, Beograd, 131—169.
- Дилпарић [2002]:** Бранислава Дилпарић, *О англосрпском језику у тласилима КФРОР-а и УНМИК-а за Србе на Косову и Метохији*, реферат с научног скупа Српски језик у контексту актуелне језичке политике на Косову и Метохији, Косовска Митровица.
- Discrimination [1991]:** *Discrimination: Disabled People and the Media*, <http://www.leeds.ac.uk/disability-studies/archiveuk/Barnes/Media.pdf>.
- Dragišić-Labaš [2000]:** Slađana Dragišić-Labaš, *Društveni faktori u etiologiji suicidalnog ponašanja vojnih invalida rata iz 1991—1995*, Sociologija XLII, Beograd, http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLII_2/d001/document.
- Ђuričić [1990]:** Predrag M. Ђuričić, *Novinarstvo. Filozofija, moral, zanat*, Beograd.
- Eš [2002]:** Timoti Garton Eš, *Istorija sadašnjice*, Beograd.
- Eš [2003]:** Timoti Garton Eš, *Antievropeizam u Americi*, <http://www.nspm.org.yu/>.
- Žanić [1998]:** Ivo Žanić, *Hajduci, kmetovi, askeri i vitezovi. Simbolični identiteti*

- JNA i postjugoslavenskih vojski*, Polemos 1, Zagreb, http://www.ffzg.hr/hsd/polemos/vol_onehtml.
- Živković [2001]:** Marko Živković, *Nešto između: simbolička geografija Srbije*, Filozofija i društvo XVIII, Beograd, 73—110.
- Žolt [2002]:** Lazar Žolt, *Istraživanje: Informisanost građana Srbije o invalidima*, Naš put, <http://solair.eunet.yu/čparaplsr/istraziv.htm>.
- Закључци [2002]:** *Закључци с научној скупи Српски језик у контексту актуелне језичке политике на Косову и Метохији*, Косовска Митровица.
- Zamurović [1981]:** Nada Zamurović, *Novinski naslovi na prvoj strani Le Monde a i Politike*, у: *Јазикот во јавната комуникација. Зборник на трудови поднесени на конференцијата одржана во Скопје од 21. до 23. ноември 1979. година*, Скопје.
- Ivić [1995]:** Milka Ivić, *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*, Beograd.
- Ivić [1997²]:** Milka Ivić, *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd.
- Ивић [1986²]:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд.
- Ивић [1998]:** Павле Ивић, *Прејед историје српског језика*, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Ivić [1999]:** Pavle Ivić, *Jezičko planiranje u Srbiji danas*, Jezik danas 9, Novi Sad, http://host.sezampro.yu/jezikdanas/9-99/9-99_2.htm.
- Imami [2000]:** Petrit Imami: *Beogradski frajerski rečnik*, Beograd.
- Институт [1998]:** *О отвореним проблемима нашег језика. Оцене са стручној сесии Института за српскохрватски језик*, Задужбина 2, Београд, 8—9.
- Jansen [2001]:** Stef Jansen, *Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj „Balkana“/„Evrope“ u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Beograd, 33—71.
- Jović [2001]:** Dejan Jović, *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije. Kriička analiza postojećih interpretacija*, Reč 62/VIII, Beograd, 91—157.
- Jović [2002]:** Dejan Jović, *Strah od postajanja manjinom i sukob u prethodnoj Jugoslaviji*, Reč 65/II, Beograd, 113—130.
- Jokić [2001]:** Aleksandar Jokić, *Prilog etici međunarodnog angažmana. Pouke mirovnim aktivistima o Balkanu*, Filozofija i društvo XVIII, Beograd, http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XVIII/index_s.
- Јоцић [1986]:** Мирјана Јоцић, *Испраживање језика у масовним медијима*, Књижевни језик 15/2, Сарајево, 149—157.
- Kirfel-Kukavica [1999]:** Sabine Kirfel-Kukavica, *Jedan pristup ispitivanju normativnog koda u zakonima*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 28/2, Beograd, 189—202.
- Клајн [1996]:** Иван Клајн, *Лексика*, у: *Српски језик на крају века* (ур. М. Радвановић), Београд, 37—86.
- Кликовац [1997]:** Душка Кликовац, *Изокренућа прича Бранка Ђојића или о*

искусственој ушмељености лексичких и траматичких категорија, Јужно-словенски филолог LIII, Београд, 173—186.

Klikovac [1997a]: Duška Klikovac, *Jedna stilsko vežba: govorite li birokratski?*, Jezik danas 3, Novi Sad, http://host.sezampro.yu/jezikdanas/3-97/3-97_s.htm.

Klikovac [1998]: Duška Klikovac, *O javnom jeziku. Eksplicitna kategorizacija imeničkih pojmova*, Jezik danas 8, Novi Sad, http://host.sezampro.yu/jezikdanas/8-98/8-98_4.htm.

Klikovac [1999]: Duška Klikovac, *Još o eksplicitnoj kategorizaciji imeničkih pojmova u javnom jeziku (Odgovor na dopis „O javnom jeziku, još jednom“ g. Rajka Bukvića)*, Jezik danas 10, Novi Sad, http://host.sezampro.yu/jezikdanas/10-99/10-99_4.htm.

Klikovac [2000]: Duška Klikovac, *O jezičkim i birokratskim čistuncima (Odgovor na drugi dopis g. Rajka Bukvića)*, Jezik danas 11, Novi Sad, http://host.sezampro.yu/jezikdanas/11-00/11-00_5.htm.

Кликовац [2001]: Душка Кликовац, *О бирократијизацији српског језика*, Наш језик XXXIV/1—2, Београд, 85—110.

Kovač-Cerović [1999]: Tuende Kovač-Cerović, *Pitanja upućena preko granice*, Reč, Beograd, http://www.b92.net/casopis_rec/arhiva/tuende.html.

Kovačević [2004]: Borko Kovačević, *Stavovi prema varijetetima srpskog jezika. Istraživanje sprovedeno među stanarima Studentskog grada*, rad predat u štampu za časopis Filologija 2, Beograd.

Kristal [1996]: Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd.

Kristal [2004]: Dejvid Kristal, *Smrt jezika*, Beograd.

Labov [1984]: William Labov, *Preobražavanje doživljaja u sintaksu pripovjednog teksta*, Revija 2, Osijek, 46—78.

Leiter/Harriss/Johnson [2000⁷]: Kelly Leiter, Julian Harriss, Stanley Johnson, *The Complete Reporter. Fundamentals of News Gathering, Writing, and Editing*, Needham Heights.

Луковић [1994]: Милош Луковић, *Развој српскога правног сшила*, Београд.

Manjine [2002]: Jan Briza, Mikloš Biro, Mirej Grčki, Nataša Novaković, Ljiljana Palibrk, Pavel Domonji, *Nacionalne manjine i pravo*, Helsinške sveske 15, Beograd, <http://www.helsinki.org.yu/>.

Milivojević [2001]: Snježana Milivojević, *Slike u ogledalu. Etničke manjine u štampi Jugoistočne Evrope*, Media Diversity Institute, London, <http://www.media-diversity.org/Istrazivacki%20izvestaj%20sa%20tabelama.htm>.

Milivojević [2001a]: Snježana Milivojević, *Javnost i ideološki efekti medija*, Reč 64, Beograd, 151—213, <http://www.b92.net/samizdat/rec/64-pdf/151-213.pdf>.

Milosavljević [2002]: Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Helsinški odbor za ljudska

- prava u Srbiji, Beograd, <http://www.helsinki.org.yu/>.
- Mihailović [1998]:** Srećko Mihailović, *Etnički autostereotipi i heterostereotipi na Kosovu*, Sociologija XL/3, Beograd, http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XL_3/Cl05/document.
- Мршевић-Радовић [1987]:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глатолошко-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд.
- McQuail [2001⁴):** Denis McQuail, *McQuail's Mass Communication Theory*, London.
- Nejlor [1996]:** Kenet E. Nejlor, *Sociolingvistički problemi među Južnim Slovenima*, Beograd.
- Николић [1994]:** Мирослав Николић, *О променама савременој српској правописа*, Јужнословенски филолог L, Београд, 219—229.
- Петровић [1989]:** Владислава Петровић, *Новинска фразеологија*, Нови Сад.
- Пешикан [1992]:** Митар Пешикан, *О имену нашеј језика*, Задужбина 18, Београд, 3.
- Половина [1985]:** Весна Половина, *О употреби глатолошких времена у савременом српскохрватском разговорном језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14/2, Београд, 97—103.
- Половина [1995]:** Весна Половина, *Језичка норма у очима говорника*, Научни састанак слависта у Вукове дане 24/1, Београд, 249—254.
- Polovina [1996]:** Vesna Polovina, *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*, Beograd.
- Položaj [2002]:** *Položaj novinara u Srbiji. Osnovni nalazi*, Nezavisno udruženje novinara Srbije i SMMRI, Beograd, <http://www.nuns.org.yu/srpski/indexs.asp>.
- Potter [1998]:** James W. Potter, *Media Literacy*, London.
- Radovanović [1986²):** Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, Novi Sad.
- Radovanović [1990]:** Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Radovanović [1993]:** Milorad Radovanović, *Standardni jezik u „eshatološkoj perspektivi“*, u: *Intelektualci i rat*, (ur. I. Čolović, A. Mimica), Beograd, 109—112.
- Rajić [1982]:** Ljubiša Rajić, *Jezik i pol*, Kultura 57/58, Beograd, 79—95.
- Ракић [1998]:** Станимир Ракић, *О номинализацији и наслеђивању структуре арјуменаџа*, Јужнословенски филолог LIV, Београд, 15—33.
- Reljić [1998]:** Dušan Reljić, *Pisanje smrti*, Beograd.
- Рељић [2001]:** Митра Рељић, *Српски језик на Косову и Метохији данас*, Славистика 5, Београд, 135—140.
- Ристић [1994]:** Стана Ристић, *Илокуцијски аспекти употребе партикула*, Јужнословенски филолог L, Београд, 145—154.
- Ристић [1995]:** Стана Ристић, *Неки аспекти нормирања у лексикографији*, Научни састанак слависта у Вукове дане 24/1, Београд, 233—240.

- Ružičić [2002]:** Milica Ružičić, *Jezik u funkciji nediskriminacije. Prilog standardizaciji terminologije u oblasti invalidnosti*, diplomski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Odseku za srpski jezik i lingvistiku.
- Савић [1985]:** Свенка Савић, *Из праімаітїке глаголских облика у српскохрватском језику: Употреба презентиа и перфектїа у приповедању*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 14/2, 87—95.
- Savić/Polovina [1989]:** Svenka Savić, Vesna Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad.
- Savić [1993]:** Svenka Savić, *Diskurs analiza*, Novi Sad.
- Savić [1995]:** Svenka Savić, *Jezik i pol I. Istraživanja u svetu*, *Ženske studije* 1, Београд, 197—209.
- Savić [1995a]:** Svenka Savić, *Jezik i pol II. Istraživanja kod nas*, *Ženske studije* 2—3, Београд, 228—244.
- Савић [1995б]:** Свенка Савић, *Истраживање савременог трагског комплекса. Употреба псовки у конверзацији*, Научни састанак слависта у Вукове дане 24/1, Београд, 131—137.
- Savić/Mitro [1998]:** Svenka Savić, Veronika Mitro, *Psovka u srpskom jeziku*, Novi Sad.
- Savić [1998]:** Svenka Savić, *Žena sakrivena jezikom medija. Kodeks neseksističke upotrebe jezika*, *Ženske studije* 10, Београд, 89—132.
- Savić [2002]:** Svenka Savić, *Politički korektan govor i seksizam u jeziku*, radna verzija rukopisa.
- Симић/Јовановић [2002]:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд.
- Smit [1998]:** Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Београд.
- Српски [1996]:** Милорад Радовановић (ур.), *Српски језик на крају века*, Београд.
- Српскохрватски [1979]:** *Српскохрватски језик. Актуелна питања*, Београд.
- Станковић [1997]:** Станислав Станковић, *Градски власојиначки јовори — социолингвистички процеси*, О српским народним говорима, Деспотовац, 167—179.
- Стевић [1995]:** Слободан Стевић, *Одступања од норме у разговорном језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 24/1, Београд, 275—283.
- Stević [1997]:** Slobodan Stević, *Analiza konverzacije*, Београд.
- Stereotipi [2002a]:** *Polni stereotipi*, Nova srpska politička misao. Posebno izdanje, Београд.
- Stereotipi [2002b]:** *Etnički stereotipi*, Nova srpska politička misao. Posebno izdanje, Београд.
- Stillar [1998]:** Glenn F. Stillar, *Analyzing Everyday Texts. Discourse, Rhetoric and*

Social Perspectives, London.

Stovall [2002⁵]: James Glen Stovall, *Writing for the Mass Media*, Needham Heights.

Стратегија [2002]: Национална стратегија за решавање питања избеглих и интерно расељених лица, Влада Републике Србије, Београд.

Strunk/White [1999⁴]: William Strunk Jr., E. B. White, *The Elements of Style*, Needham Heights.

Scollon [1998]: Ron Scollon, *Mediated Discourse as Social Interaction. A Study of News Discourse*, New York.

Танасић [2001]: Срето Танасић, *Стандардни језик и дијалекти*, Наш језик XXXIV/1—2, Београд, 123—130.

Titscher/Meyer/Wodak/Vetter [2002²]: Stefan Titscher, Michael Meyer, Ruth Wodak, Eva Vetter, *Methods of Text and Discourse Analysis*, London.

Todorova [1999]: Marija Todorova, *Balkan: od intervencije do intervencije*, Реč 55, Београд, 119—125.

Todorova [1999a]: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Београд.

Тошовић [2002]: Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд.

Tromel-Ploc [1996]: Senta Tromel-Ploc, *Ženski stil — muški stil*, *Ženske studije* 4, Београд, http://www.zenskestudie.edu.yu/srpski/zenskestudije/zs_s4/plotz.html.

Tumber [1999]: Howard Tumber (ed.), *News. A Reader*, Oxford University Press.

Ђорић [1982]: Божо Ђорић, *Моциони суфикси у српскохрватском језику*, Београд.

Ђупић [1992]: Драго Ђупић, *Примјена пројиса о језику*, Задужбина 18, Београд, 1.

Ugrešić [1996]: Dubravka Ugrešić, *Mi smo dečki*, *Ženske studije* 4, Београд, http://www.zenskestudie.edu.yu/srpski/zenskestudije/zs_s4/ugres.html.

Ugrešić [2000]: Dubravka Ugrešić, *Pisati u egzilu*, Реč 60/5, Београд, 97—109, http://www.b92.net/casopis_rec/60.6/pdf/097-109.pdf.

Фекете [1997]: Егон Фекете, *Ословљавање женских лица презименом*, *Језик данас* 1, Нови Сад, 12—14.

Fidler [1997]: Roger Fidler, *Mediamorphosis. Understanding New Media*, Thousand Oaks.

Horga/Mikulić [1983]: Damir Horga i Gordana Mikulić, *Konceptualni paragraf kao jedinica znanstvenog diskursa*, *Strani jezici* 12/4, Zagreb, 271—278.

Cvetković [1998]: Vladimir N. Cvetković, *Strah i poniženje. Jugoslovenski rat i izbeglice u Srbiji: 1991—1997*, Београд.

Corin [1999]: Andrew R. Corin, *Хијерархије у изражавању номиналној предикацији у српском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 28/2, Београд, 247—256.

- Cucić [2001]:** Viktorija Cucić (ur.), *Osobe s invaliditetom i okruženje*, Beograd.
- Čolović [2000³]:** Ivan Čolović, *Srbi i drugi. Etnički identitet u savremenom političkom folklorizmu*, u: Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, Beograd.
- Šipka [1998]:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad.
- Шипка [1999]:** Данко Шипка, *Описне речи у српском језику*, Београд
— Нови Сад.
- Шипка [2001]:** Милан Шипка, *О књижевницима српски и србијански у свјетлу лексичко--семантичке норме*, Наш језик XXXIV/1—2, Београд, 111—122.
- Škiljan [1988]:** Dubravko Škiljan, *Jezična politika*, Zagreb.
- Шкиљан [1989]:** Дубравко Шкиљан, *Лингвистика свакодневице*, Нови Сад.
- Škiljan [1998]:** Dubravko Škiljan, *Javni jezik. Pristup lingvistici javne komunikacije*, Beograd.
- Wetherell/Taylor/Yates [2001]:** Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon Yates (eds.), *Discourse as Data. A Guide for Analysis*, London.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
070 . 41 : 811 . 163 . 41' 26 (035)
070 . 41 : 811 . 163 . 41' 276 . 2 (035)

ШАРЕ, Сандра
Како писати за новине. 1 / Сандра
Шаре. - Београд : Медија центар, 2004
(Београд : Либра). - 291 стр. ; 24 cm

Тираж 1.000. - Стр. 9-10: Предговор /
Велимир Ђургус Казимир. - Библиографија:
стр. 283-291

ISBN 86-82827-37-9

а) Новинарство - Језик - Приручници б)
Српски језик, књижевни - Стандардизација -
Приручници ц) Српски језик - Жаргони -
Приручници

COBISS.SR-ID 118434572

Исправке

Доле су исправке које сам пропустила унети у коначну верзију с отиска последње коректуре те накнадно уочене словне грешке. Извињавам се Станици Милошевић, која је кориговала текст.

Сандра Шаре

Стр.	Ред	Пише	Треба
9	2. од краја	И	И
12	2. од врха	сам,	сам
20	7., пасус 2.	Све док	Међутим, све док
20	2., пасус 3.	аргументацију	аргументације
28	15. од врха	што значи	што у овом начину размишљања значи
29	8. од врха	борити. ²	борити.
31	12. од краја	узросту, о коме	узросту о коме
37	8. од врха	историјска	историјскојезичка
40	14. од врха	2004	2003
41	4. од врха	2004	2003
43	7., пасус 2.	култури,	култури
46	1., пасус 2.	језик–нација	језик–нација и језик – етницитет и национализам
50	10. од краја	(енглески	(на пример, енглески
54	7., пасус 2.	валцере	-валцере
55	7. од краја	Текс	Текст
59	10. од краја	публицитике	публицистике
61	5. од врха	раци-оналистички	рационалистички
73	10. од краја	пасусу дошло	пасусу претходног одељка дошло
74	6. од краја	коју	које
75	13. од краја	у.	у.“
81	2. од врха	гласова,	гласова
84	7. од краја	људи,	људи
85	5. од врха	-етина, -ни, -а, -о, о-, -ити	-ица, -етина, -ни, -е-, о-, -ити
86	8. од врха	тај је	да је тај
86	4. од краја	баба	-баба
87	4. од врха	реч	(дисциплине која проучава реч
88	5. од врха	и друге одредбе.	и друге.
89	7., пасус 2.	али то не мора бити случај, као што показују наши примери	као што показују неки од наведених примера, али то не мора бити случај
95	7. од краја	информишеда	информише да
95	2. од краја	Речнику Српскохрватскога	Речнику српскохрватскога
96	7. од врха	ч	~
96	8. од врха	ч свој	~ своје
121	15. од краја	администације	администрације
136	11. од врха	Г"17	Г-17

Стр.	Ред	Стоји	Треба
142	15. од врха	Покрет за једноставан енглески	плаин енглиш мовемент, Покрет за једноставан енглески,
145	11. од краја	у јавно мњење	и јавно мњење
149	11., пасус 2.	етичким питањима, која	етиком, коју
154	6. од врха	група	група људи
169	15. од врха	разраничи	разграничи
174	5. од краја	реченици ⁸	реченици ⁶
175	8. од врха	Означено	означено
176	8. од врха	жена ⁹	жена ⁷
179	5., пасус 2.	очекују	очекује
194	2. од врха	закон ⁶	закон ⁸
195	6., пасус 2.	[Јовић 2001, 2002] ⁷	[Јовић 2001, 2002] ⁹
205	9. од врха	разрешен,	разрешен
205	2. од краја	публика	већина становништва
206	7., пасус 3.	значај	снагу
206	2. од краја	Дањашње	Данашње
209	1. и 2.	хови о Косову постају надахнуће савремене праведне борбе за ослобођење и време када епска поезија	поезија живи у народу.
211	8., пасус 3.	на покрајини	у покрајини
212	2., пасус 3.	образују	образује
213	3. од краја	Метохијски	метохијски
214	1. ред мота	није била	није била ни
214	3. ред мота	никог	никога
214	3. ред мота	превише	превише,
230	6. од краја	живио	1. живио
231	1. и 2. ред	увриједити	увриједити › увреда
231	8. од краја	трезнија	трезнија, најтрезнија
233	10. од врха	да само	само
238	6., пасус 2.	незапослене	незапослени
241	2. од врха	озанача-	означа-
245	10., пасус 3.	непозив	неопозив
251	2., пасус 2.	особа	односа
258	7., пасус 2.	2000	2000 ⁴
259	11. од врха	српског премијера	премијера Србије
276	4. од врха	„Европе“	„Европе“
276	2. од краја	бранили о	бранили од
279	8. од врха	фотографије	фотографијама
280	6. од врха	месту,	месту
283	12. од врха	Нова политичка	Нова српска политичка
284	9. од врха	Београд	Нови Сад
285	16. од краја	Демјана	Демјаха
291	8. од врха	лексичко--семантичке	лексичко-семантичке